

Гродназнаўства: дапам. /А.П. Госцеў [і інш.];
пад агул. Рэд. В.В. Шведа і В.Р. Карнелюка.,
2-е выд. – Гродна: ГрДУ, 2010. – 219 с.

Усеваладка Давыдавіч	Давыд Гарадзенскі	Пётр Міланег	Вітаўт Вялікі	Санці Гучы
Стэфан Баторый	ГРОДНАЗНАЎСТВА Дапаможнік			Антоні Тызенгаўз
Жан- Эмануэль Жылібер	Станіслаў Пачобут- Адляніцкі	Яўстафі Арлоўскі	Лейба Найдус	Юзаф Ядкоўскі
Эліза Ажэшка	Максім Багдановіч	Ян Каханоўскі	Кастусь Каліноўскі	Сяргей Прытыцкі
Вольга Соламава	Аляксей Карпюк	Міхась Ткачоў	Васіль Быкаў	Апанас Цыхун

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
«Гродзенскі дзяржаўны універсітэт імя Янкі Купалы»

Гродназнаўства

Дапаможнік

**Пад рэдакцыяй
доктара гістарычных навук, прафесара В.В. Шведа
і кандыдата гістарычных навук В.Р. Карнелюка**

Аўтары:

Госцеў А. – Прадмова для вучняў, § 1, 2, 7, 8, 11, 16, 18, пасляслоўе
Дабрыян А. – § 4, 5, 6, 8.

Карнялюк В. – ад аўтараў, § 28, 33-34, 38, 39.

Марозава С.В. – § 13 (п.1), 14.

Чарнякевіч А. – §§ 29, 30, 31, 32.

Швед В. – §§ 1, 2, 3, 9, 10, 12, 13 (п. 2, 3), 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 35, 36, 37, храналогія горада, дадаткі.

Рэцэнзенты:

Бохан Ю.М., загадчык кафедры эканамічнай гісторыі Беларускага дзяржаўнага эканамічнага універсітэта, доктар гістарычных навук;

Лойка П.А., дацэнт Беларускага дзяржаўнага універсітэта, кандыдат гістарычных навук;

Бензярук А.Р., настаўнік вышэйшай катэгорыі, краязнаўца, аўтар кнігі «Мой край – Жабінкаўшчына»;

Г

Гродназнаўства: дапаможнік для студэнтаў вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных установ / А.П.Госцеў, А.А. Дабрыян, Карнялюк В.Р. і інш.; пад рэдакцыяй В.В. Шведа і В.Р. Карнелюка. – Гродна, 2009. - с.: іл., карт.

ISBN

УДК
ББК

© Госцеў А.П., Дабрыян А.А.,
Карнялюк В.Р., Марозава С.В.,
Чарнякевіч А.М., Швед В.В.

ISBN

Ад аўтараў

Дарагія сябры!

Вы жывёце ў дзівосным беларускім горадзе, маеце магчымасць штодзень крочыць па бруку яго вуліц, радавацца «вясёлцы» Каложы, стаяць на велічных мурах Старога замка, задуменна глядзець на спрадвечную плынь Нёмана...

Рынкі і крамы, масты і паркі – вашы. Людзі з розных эпох і стагоддзяў, звязаныя лёсам з Гродна ці Гародняй (такая, больш мілагучная назва замацавалася ў народзе), маюць да вас істотна большае дачыненне, чым вы можаце сабе ўяўіць. Ці ведаеце вы іх? Ці разумееце складаны і супярэчлівы, бліскучы і бурлівы гістарычны шлях свайго горада? Памятаеце, вялікі Караткевіч накіраваў у Гародню Хрыста ў абліччы Юрася Братчыка? Нездарма ж, бо гэты горад заўсёды быў гушчаром жыцця, месцам прыняцця лёсавызначальных рашэнняў, нараджэння прыгожых чалавечых учынкаў і прайўлення высокіх пачуццяў. Каго з тых, хто ўславіў сваім жыццём Гродна, ведаеце вы? Ці варты вы ў сваіх учынках быць грамадзянамі Гродна і ісці па жыцці ўслед за палкаводцам Давыдам Гарадзенскім, мысляром Каспарам Бекешам, навукоўцам Жанам-Эмануэлем Жылібера, рэфарматаром Антоніем Тызенгаўзам, настаўнікам Янам Каханоўскім, пісьменнікамі Аляксеем Карпюком і Васілём Быковым? Ці маеце вы досвід пра тое, як змагаліся за незалежнасць Бацькаўшчыны вони продкі і як імкнуліся да свабоды ў розныя часы змагары паўстанняў 1794, 1830-31, 1863 гг., беларускія палітыкі першай трэціны XX ст. і ўдзельнікі нацыянальнага адраджэння рубяжоў 80-90-х гг. XX ст.?

Бачыце, колькі пытанняў вам задаюць аўтары кнігі. І нездарма. Адказы на іх робяць вас гаспадарамі сваёй Бацькаўшчыны: малой - Гродна, а адсюль і вялікай - Беларусі. А гэта значыць, вы ўжо не зможаце быць абъякавымі да іх проблем, а наадварот, захочаце захоўваць і павялічваць іх хараство.

Каб дапамагчы знайсці адказы на гэтыя няпростыя пытанні, аўтары **гэтай кнігі** пастараліся сабраць разам самыя яскравыя, самыя выключныя, выбітныя бакі гісторыі і сучаснасці нашай Гародні - Горадні - Гродна. Яны паспрабавалі засяродзіць увагу на асноўных пытаннях і проблемах як сівой дауніны, так і нядаўняй рэчаіснасці горада.

Работа з **матэрыялам дадзенай кнігі пра Гродна** будзе патрабаваць ад вас удумлівага, разважлівага чытання, выкарыстання ўжо назапашаных навуковых ведаў пра чалавека, грамадства і прыроду. Памятайце, што краязнаўства – комплексная навука. У ёй прысутнічаюць гісторыя, а гэта навука пра чалавека ў часе; геаграфія, якая вызначае кожнае месца на зямлі адносна ўсіх магчымых каардынат у просторы; біялогія, без якой немагчыма зразумець усё жывое, што насяляе твой край. Будзьце ўважлівымі да жыцця людзей мінулага і сучаснасці. Свае меркаванні і ацэнкі вучыцца фармуляваць грунтоўна. Не забывайце, што галоўны доказ у гістарычных ведах – гэта гістарычныя крыніцы. Не спяшайтесь асуджаць заходы людзей, паспрабуйце спачатку зразумець іх, разобрацца ў прычынах іх учынкаў.

Аўтары ўпэўнены, што прыгажосць нараджае прыгажосць, дабрыня – дабрыню, значыць, гродзенская спадчына, прадстаўленая на старонках дапаможніка, абавязкова народзіць у вас самыя светлыя і моцныя рысы свабоднага, адкazнага, удумлівага Грамадзяніна сваёй зямлі.

Ствараць **гэту кнігу** дапамагала яго аўтарам шмат людзей, якія шчыра любяць Гродна і добра яго ведаюць.

Вялікая роля ва ўдасканаленні тэксту **кнігі “Гродназнаўства”** належыць краязнаўцу і гісторыку Анатолю Бензяруку з г. Жабінка і гродзенскаму настаўніку беларускай мовы і паэту Фёдару Чычкану, доктару гісторыі Юрыю Гардзееву, доктару гістарычных навук Алесю Смаленчуку, кандыдату гістарычных навук Сяргею Токцю. Шмат слушных і карысных заўваг і парадаў аўтары выдання атрымалі ад настаўніка і метадыста Валянціны Івановай.

Матэрыялы для **кнігі** прapanавалі дырэктар Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея гісторык Юры Кітурка, кандыдат педагогічных

навук Іна Карпюк, гісторык архітэктуры Ігар Трусаў, фатограф Максім Швед, дырэктар музея гісторыі медыцыны ў г. Гродне Вікторыя Ткачова, даследчык гісторыі беларускай мытні Віктар Саяпін, фатограф Уладзімір Выдзерка.

Аўтарскі калектыв выказвае вялікую ўдзячнасць усім, хто прыняў удзел у стварэнні **першай вучэбнай кнігі** па гісторычнаму краязнаўству Гродна.

Змест

Ад аўтараў.

Школьнае краязнаўства як навука.

§ 1. Імя нашага горада.

§ 2. Герб і сцяг горада.

§ 3. Сведчанні першабытнага часу.

Гродна эпохі Кіеўскай Русі (канец Х - сярэдзіна XIII стст.).

§ 4. Таямніцы, раскрытыя археолагамі.

§ 5. Узнікненне горада.

§ 6. Планіроўка старажытнага Гродна. Заняткі жыхароў.

§ 7. Княжацкі горад.

§ 8. Гродзенская архітэктурная школа.

На пачатку эпохі ВКЛ (да 1496 г.).

§ 9. Ад Гродзенскага княства да ВКЛ.

§ 10. У складзе Вялікага Княства Літоўскага .

Магдэбургскі Гродна (1496 - 1795 гг.).

§ 11. Жыццё горада па магдэбургскаму праву.

§ 12. Развіццё гарадской планіроўкі ў XV - XVIIIстст.

§ 13. Этнаграфічная структура насельніцтва і гаспадарка Гродна ў першай палове XVI ст.

§ 14. Горад часоў Стэфана Баторыя.

§ 15. Гродзенскія соймы і соймікі.

§ 16. Гродна ў войнах XVII - XVIII стст.

§ 17. Гаспадарка Гродна ў часы Рэчы Паспалітай.

§ 18. Гродзенскія каралеўскія рэзідэнцыі.

§ 19. Горад у часы сойма 1793 г. Паўстанне 1794 года.

§ 20. Культурнае жыццё горада ў XVII-XVIII стст.

Гродна ў складзе Расійскай імперыі (1795-1917 гг.).

§ 21. Губернскі Гродна.

§ 22. У вайне 1812 года.

§ 23. Рэвалюцыйны і грамадскі рух у Гродне ў першай палове XIX ст.

§ 24. Эканамічнае развіццё горада.

§ 25. Падзеі ў горадзе напярэдадні і падчас вызваленчага паўстання 1863 - 1864 гг.

§ 26. Гараджане ў час рэвалюцыі 1905 - 1907 гг.

§ 27. Гродна ў культурнай палітыцы Расійскай імперыі.

Наш горад у войнах пачатку XX стагоддзя.

§ 28. Гродна ў гады Першай сусветнай вайны (1914 - 1918 гг.).

§ 29. Горад у 1918-1921 гг.

Гродна ў складзе міжваеннай польскай дзяржавы (1919 - 1939 гг.).

§ 30. Сацыяльна-эканамічнае развіццё горада.

§ 31. Грамадска-палітычнае жыццё горада (1921 - 1939 гг.).

§ 32. Культурнае жыццё горада .

Гродна ў складзе БССР (1939 - 1991 гг.).

§ 33-34. Гродна ў Другой сусветнай вайне (1939 - 1945 гг.).

§ 35. Пасляваеннае горадабудаўніцтва Гродна.

§ 36. Сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае жыццё ў 1945 - 1991 гг.

§ 37. Гродна ў савецкай культурнай палітыцы.

Гродна ў незалежнай Беларусі.

§ 38. Сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае жыццё на рубяжы XX - XXI стст.

§ 39. Навука і асвета, мастацтва і літаратура, горадабудаўніцтва.

Пасляслоўе.

Спіс рэкамендаванай літаратуры.

Гласарый.

Храналогія

Дадатак 1. Спіс ганаравых грамадзян.

Дадатак 2. Спіс бурмістраў.

Дадатак 3. Спіс войтаў

Дадатак 4. Спіс прэзідэнтаў Гродна.

Дадатак 5. Спіс старшины гарсавета і гарвыканкама.

Школьнае краязнаўства як наука

Дапаможнік, які вы трymаеце ў руках – незвычайны. Незвычайнасць яго ў тым, што наука «краязнаўства» не з'яўляецца пакуль распаўсюджаным прадметам не ў школе, не ў ВНУ. Аднак магчымасці гэтай науки вялікія, а значыць раскрыць і растлумачыць яна можа шмат. Справа ў тым, што аб'ектам краязнаўчага даследавання з'яўляецца край, рэгіён, а прадметам даследвання – сукупнасць гістарычных, культурных, геаграфічных, дэмографічных і іншых характеристык і феноменаў гэтага краю ці рэгіёну. Мэта краязнаўства – высвятленне адметнасцей, своеасаблівасцей асобнага рэгіёну разам з выяўленнем таго агульнага, што спалучае гэты рэгіён з большым краем, краінай, кантынентам,... і усім чалавецтвам.

Каб дасягнуць гэтую мэту, краязнаўца мусіць браць штосьці з сукупнасці характеристык рэгіёну (асобы, помнікі дойлідства, войны, гістарычныя назвы г.д.) і накіроўваць на выбранае адпаведныя метады і сродкі краязнаўчага даследавання. Трэба мець на ўвазе, што краязнаўства – сінтэз науک. Як кожная наука, яно мае ўласныя метады даследавання, а таксама выкарыстоўвае метады іншых науک. Асноўныя метады краязнаўчай даследчай працы: сінтэз разнастайнай інфармацыі з максімальна магчымай колькасці рознатаўповых крыніц, параўнальны аналіз. Пры гэтым медад інтэграцыі ведаў – галоўны ў краязнаўстве. Як бачна ў «*Краязназнаўчай дыяграме*» – «факусіраванне» разнастайных ведаў патрабуе ведання сістэмы дапаможных краязнаўчых дысцыплін.

Дапаможныя дысцыпліны ў краязнаўстве свае. Напрыклад, крыніцазнаўства, археалогія, храналогія, генеалогія, тапаніміка, анамастыка. Самі па сабе гэта

самастойныя навуковыя дысцыпліны. У краязнаўстве яны – дапаможныя.

Сувязь краязнаўства з іншымі навукамі – геаграфіяй, гісторыяй, філасофіяй і г.д. - двухбаковая. Вядома, што краязнаўства «бярэ» ад іх. А што яно ім «дае»? Па-першае, шмат канкрэтных фактаў. Мясцовая гісторыя больш непрыкрытая. Яна не абаронена або абаронена значна менш ідэалогіяй, Не дэфармаваная «дзяржзамоваю» на *патрэбнае* бачанне мінулага. Мясцовая гісторыя максімальна шчырая. У краязнаўцы гэтыя першасныя веды – «пад нагамі». Краязнавец часам лепей ведае, як тое сапраўды было.

Па-другое, дзякуючы метаду інтэграцыі ведаў краязнаўства на стыку розных навук знаходзіць новыя кірункі даследавання, а значыць, дае імпульс для далейшага развіцця гэтых навук.

Парады юным даследчыкам-краязнаўцам: «З самага пачатку сваёй работы прывучыце сябе да строгай паслядоўнасці ў назапашванні ведаў. Засвойце азы навукі, першым спрабаваць узысці на яе вяршыні. Ніколі не бярыцесь за наступнае, не засвоіўши папярэдняга. Ніколі не спрабуйце схаваць недахопы сваіх ведаў, хоць бы і самымі смелымі здагадкамі і гіпотэзамі... Прывучыце сябе да стрыманасці і цярпення. Навучыцесь рабіць чорную працу ў навуцы. Вывучайце, супастаўляйце, назапашвайце факты... Факты – гэта паветра вучонага. Без іх вы ніколі не здолеце «ўзляцець». Без іх вашы «тэорыі» – пустыя намаганні. Але вывучаючы, эксперыментуючы, назіраючы, старайцесь не заставацца на паверхні фактаў. Не пераўтварайцесь ў архіварыусаў фактаў. Спрабуйце пранікнуць у таямніцу іх утварэння. Настойліва шукайце законы, якія імі кіруюць... Ніколі не думайце, што вы ўжо ўсё ведаецце. І як бы высока ні ацэньвалі вас, заўсёды майце мужнасць сказаць сабе: я невук. Не давайце ганарлівасці авалодаць вамі. З-за яе вы будзеце ўпартымі там, дзе трэба пагадзіцца, з-за яе вы адмовіцесь ад каштоўнай парады і сяброўскай дапамогі, з-за яе вы згубіце меру аб'ектыўнасці... Вялікага напружання і вялікай адданасці патрабуе навука ад чалавека. Будзьце няўрымлівымі ў сваёй працы і ў сваіх пошуках. » (Іван Паўлаў).

З гэтых слоў выцякаюць якасці сапраўднага навукоўцы: паслядоўнасць, стрыманасць, цярпенне, сціпласць, апантанасць. Да іх згодна з дэвізам: «**Няхай уеца вакол жалезнай логікі фактаў срэбная стужка фантазіі!**» дадаецца фантазія і інтуіцыя – тое, без чаго немагчымы творчы і даследчы пошук. Але карыстацца дэвізам трэба ўмелы, бо, паводле Альберта Эйнштэйна, любая навуковая тэорыя павінна адпавядаць крытэрыю ўнутранай дасканаласці (быць прыгожай) і крытэрыю знешняга апраўдання (адпавядаць усёй сукупнасці фактаў).

Падчас краязнаўчага даследавання неабходна памятаць наступныя прынцыпы.

1. У праявах рэчаінасці няма дробязей, тут усё істотна, нішто не павінна заставацца па-за ўвагай, бо ўсё ўзаемазвязана. Не бывае нічога лішняга і нішто не адбываецца выпадкова.
2. Любая з'ява даследуецца ўсебакова, па магчымасці з разнастайных пунктаў погляду.
3. У працэсе аналізу шукаецца сутнасць, прычыны любой з'явы, учынку.
4. Адрозніваецца тое, што эпоха «думае» аб самой сабе, ад таго, што яна на самай справе «робіць».
5. Улічваецца фактар кантэксту гістарычнай падзеі, падаплёка, схаваная «між радкоў» гістарычнага документа, гістарычнага сведчання.

6. Давер мае толькі першакрыніца. Аднак давер не абсолютны – крытычны! Фактам гісторыі звестка становіцца па меры яе пацвярджэння іншымі першакрыніцамі.

§ 1. Імя нашага горада

«Гарадскія назвы – мова горада».

Мікалай Анцыфераў.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- ведаць тлумачэнні летапіснай назвы нашага горада;
- адрозніваць афіцыйныя (на розных мовах) і народныя назвы Гродна;
- правільна фармуляваць і ўжываць паняцці: лінгвістыка, этымалогія.

1. Імя горада ў летапісах. Каб адказаць на пытанне, як тлумачыцца тое ці іншае імя горада, трэба звярнуцца да этымалогіі і лінгвістыкі. Гэтыя навукі вывучаюць мову, гісторыю яе развіцця, паходжанне слоў, іх першапачатковую структуру. Таму невыпадкова, што пошук адказу на пытанне пра паходжанне і значэнне назвы «Гродна» мы пачнем з самых ранніх пісьмовых крыніц – летапісаў. Паглядзім, як афіцыйна падаецца назва *Гродна*. Пад афіцыйнай назвой горада мы будзем разумець яе выкарыстанне ў летапісах, пастановах магістрата, гарадской думы ці гарвыканкама, адлюстраванне назвы на гарадскіх пячатках, на паштовых штэмпелях, чыгуначных і аўтобусных станцыях.

Першапачатковай назвой горада з'яўляецца тая, што згадваецца ў самых ранніх пісьмовых крыніцах у *назоўным склоне*. Такая згадка, прычым адзіная за ўсё XII ст., знаходзіцца ў Іпацьеўскім летапісе пад 1183 г. «.... *Того же лета Городенъ погоре ...* ». Мноства разоў такая ж назва (з варыянтам яе змякчэння – *Городень*) згадваецца ў Старажытнарускіх (Іпацьеўскім, Лаўрэнцьеўскім і Радзівілаўскім) і ранніх Беларуска-Літоўскіх летапісах. Такім чынам, «*Городенъ*» – адзіная летапісная назва нашага горада, якая змяняецца на імя «Гродна» перад самым стварэннем Рэчы Паспалітай, у 60-я гг. XVI ст. Па-беларуску гэтая назва гучыць як **Горадзен, Гародня, Горадня** ці *Гродна*.

Тоечнасць гэтага летапіснага горада з сучасным Гродна на Нёмане даказаў на IX археалагічным з'ездзе ў Вільні (1893 г.) гродзенскі гісторык-краязнавец Яўстафій Арлоўскі. Таму ёсць усе падставы лічыць летапісны «Горадзен» гістарычным «продкам» сучаснага Гродна. Гэта пераканаўча пацвердзілі таксама археолагі.

Факты гісторыі

- Сучасны Гродна на Нёмане – гэта летапісны Горадзен XII–XVII стагоддзяў.
- Крыжакі называлі наш горад «Гартэн» (Garthen) або «Гартэна» (Garthena). У перакладзе з нямецкай мовы гард (gard) азначае сад.
- У дакументах на лацінскай мове горад называўся «Grodno» ці » «Grodnae». У адной з грамат вялікага князя Жыгімонта II Аўгуста, якая адносіцца да 1562 г., упершыню выкарыстоўваецца сучаснае імя горада на Нёмане – Гродна.
- Сённяшняя літоўская назва нашага горада – Gardinas (Гардзінас; гардас па-літоўску – агароджанае месца, загон).

Што тычыцца назваў «Гародня» ці «Горадня» (сёння іх можна чуць з вуснаў розных людзей), то менавіта так называе наш горад *народ*. Гэта беларускае вымаўленне назвы «Городен», якое адпавядае мілагучнасці беларускай мовы.

Факт гісторыі

Толькі адзін раз (1918 г.) назва «Горадня» афіцыйна ўжывалася падчас існавання Беларускай Народнай Рэспублікі. На будынку гродзенскага чыгуначнага вакзала мелася адпаведная назва.

Назва *Городен* (варыянт *Городень*) у дачыненні да населеных пунктаў Беларусі, Літвы, Польшчы, Расіі і Украіны унікальная. Яе нельга змешваць з найменнямі Гародна, Гарадня, Гарадок, якіх на акрэсленых абшарах безліч.

2. Тлумачэнне летапіснай назвы горада. Чаму менавіта так гучыць назва нашага горада, які сэнс яна мае? Документальна зафіксаваных тлумачэнняў летапіснага імя Гродна не маецца. Але існуе шэраг навуковых гіпотэз. Кожная з іх мае права на існаванне. Ніжэй прыводзяцца некаторыя з версій-тлумачэнняў паходжання летапіснай назвы горада Гродна. Паспрабуйце суаднесці іх і зрабіць уласныя высновы.

1. Мноства энцыклапедычных і даведачных выданняў, а таксама некаторыя манографіі тлумачаць паходжанне назвы Гродна **ад дзеясловаў «гарадзіць, агароджваць»**. Напрыклад, у падручніку 4-га класа «Мая Радзіма – Беларусь» чытаем : «... *Горадзен, Гародня. Гэтыя назвы, як і слова «гарадзічча», «город», азначаюць «агароджсане месца, умацаванае паселішча»*. Гэтага ж прытрымліваецца даследчык фальклёру Аляксей Ненадавец у кнізе “Гродзеншчына: назвы населеных пунктаў паводле легендаў і паданняў”.

2. Версію літоўскай назвы Гродна – Gardinas (Гардзінас) прыводзіць літоўскі фіолаг пачатку XX ст. Казімерас Буга. Назва Гардзінас паходзіць ад імя паганскаага бoga Гардуніціс (або Гарнітас, Гардунціс), якога паважалі язвягі (балцкае племя) за тое, што ён быў апекуном жывёлы. Згодна падання каля Гродна быў гай Гардуніціса, вядомы ва ўсёй гісторычнай Літве (цяпер гэта Гродзеншчына, Брэсшчына і частка Міншчыны).

3. Версія Вячаслава Шведа. Значная колькасць беларускіх гарадоў сваё імя атрымала ад назвы ракі, на берагах якой яны знаходзяцца. Напрыклад, Палацк (Палацак) – ад Палаты, Мінск (Менск) – ад Менкі, Віцебск – ад Віцьбы. Гродна (Горадзен, Горадня) атрымала назну ад ракі Горадня (іншыя назвы яе Гарадніца, Гараднічанка). Узнікае пытанне: «А чаму так называецца рака?». Аказваецца, што *горадня* – гэта прамавугольны зруб з бярвенняў ці брусоў, які запоўнены ўнутры зямлём і каменнем. Як апоры, горадні выкарыстоўваліся для будаўніцтва маста – на іх клаўся насціл. Мост праз Нёман і сёння, як і ў сярэднявечы, знаходзіцца паблізу Замкавай гары; мост XVII ст. – праз Замкавы роў – спалучае Стары і Новы замкі. Горадні ў XII ст. ўтваралі сцены драўлянага замка. Шчыльна паставленыя адна да адной тарцамі яны складалі абарончую сіяну. А перад гэтым на земляным вале маглі быць часовыя горадні з тонкіх жэрдак, заплеценых, як вялізны пляценъ, каля вертыкальна ўбітых у зямлю слупоў. Паглядзіце на герб Гродна – на ім ёсць выява плятня (агароджы). Доказам таго, што прадстаўленая версія адпавядае рэальнасці з'яўляецца, напрыклад, назна часткі сярэднявечнай Масквы. У 1534 г. вакол яе Вялікага пасада вырылі роў і на яго вале пабудавалі новую крэпасць Кітай-горад. Яна была агароджана гораднямі з жэрдак, засыпаных зямлём. Адсюль і назва, бо кіта – гэта звязка жэрдак. Падобнае адбывалася і ў Горадні (Горадзене). Ды і рачулка з такой назнай цякла каля гэтых умацаванняў. Пад час нападу на горад ворагаў можна было пачуць воклічы: «За горадню!» ці «Хавайцеся за горадні!». Вось і прыжылася за горадам гэтая назва. Яна выкарыстоўвалася мясцовым насельніцтвам амаль да сярэдзіны XX ст., хаця з XVI ст. афіцыйная назва была заменена на Гродна.

4. Версія Алесія Госцєва. Вельмі праблематычна менавіта старожытнае, з XII ст., паходжанне літоўскай легенды пра Гардуніціса і яе непасрэдная сувязь з першапачатковай (летапіснай) назнай Гродна. Слова «Гардзінас» толькі сугучна імяні «Гардуніціс». У той жа самай ступені слова «Городен» сугучна словам «Городна» і «Городно». «Городен» можа азначаць праста «абгароджанае месца», бо першапачаткова гэта быў горад-крэпасць, фарпост на паўночна-заходніх межах Кіеўскага княства і яго назва можа азначаць: «умацаванае абароджанае месца». Затое сучасныя беларускія мовазнаўцы тлумачаць нямецкае «Гартэн» і літоўскае «Гардзінас» як дакладны пераклад старожытнарускага «Городен». І ў дадатак да таго, што глыбінны сэнс слова «город» азначае «абарона», мы маем «Слова пра паход Ігаравы». Песня-плач пра гібел князя Ізяслава Васількавіча аздоблена фразамі-перазовамі: «Загородите полю ворота трубы трубят городенскі». Як вядома, «Слова» заклікае князёў да яднання. І песня-плач выкарыстана аўтарам ў якасці збана-галасніка Барысаглебскай царквы для стварэння рэзанансу – шматразовага ўзмацнення закліку. «Загородите полю ворота» (згодна сярэднявечнай сімволікі, *поле* – гэта вораг, а *ворота* (брата) – горад ці краіна) – заклік абараніць краіну ад ворага. І перазоў слова «загородите» са словам «городенскі» указвае на глыбінны сэнс імя нашага горада: Городен – абаронца сваёй краіны.

Вы пазнаёміліся з усімі гіпотэзамі і, напэўна, задаліся пытаннем: якая з іх правільная? Слушным будзе адказаць, што кожная з іх нясе сваю частку мінуўшчыны горада, краю і краіны. Рачулка Гараднічанка, городні, умацаваны дзядзінец, славутая вайсковая гісторыя горада ўвасобіліся ў яго назве. Але навуковая праблема яе паходжання застаецца нявырашанай. Можа, яе вырашице вы?

Пытанні і заданні

1. Пералічыце тлумачэнні летапіснай назвы горада?
2. Суаднясіце розныя назвы Гродна з гістарычнымі перыядамі, калі гэтыя найменні афіцыйна ўжываліся. Як адпаведны гістарычны час паўплываў на гучанне назвы горада?
3. Паколькі тлумачэнне назвы горада мае гіпатэтычны характар, пасправайце прапанаваць сваю версію. Абгрунтуйце яе.
4. У табліцы прыведзены летапісныя згадкі назвы нашага горада. Зрабіце іх параўнальны аналіз. Да якіх высноў вы прыйшлі? Запішыце гэтыя высновы ў сваім сыштку.

<p>ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись.- М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с. (акрамя самага першага запісу)</p> <p>«6636 (1127 г.)... Того же лета посла князь Мстиславъ с братьею своею многы кривичи четырьми путьми: Вячеслава ис Турова, Андрея из Володимеря, а Всеялодка из Городна... рекъ им динъ день всим пустити на вороп мца августа 11 дня... » (ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись.- СПб, 1843. – С. 11).</p> <p><u>Л. 1149:</u> В лето (6658) с Борисомъ Городеньскимъ</p> <p><u>Л. 1150:</u> и Бориса Городеньского ».</p> <p><u>Л. 1153 об.:</u> « В лето (6659) и съ Городеньскимъ княземъ.... ».</p> <p><u>Л. 109 об.:</u> «В лето (6640) Ходи Мстиславъ на Литву. Съ съными своими. и съ Лговичи . и съ Всеялодомъ .</p> <p>Городеньскимъ ...».</p> <p><u>Л. 114.:</u> « В лето (6649) ... /<u>Л. 114 об.:/</u> ... в се же лето . преставися Всеялодъ .</p> <p>Городеньский .</p> <p>Варианты: X.П. городенскіи.</p> <p><u>Л. 108 об.:</u> « В лето (6636) ... /<u>Л. 109.:/</u> ... того же лета. посла князь. Мстиславъ с братьею своею. многы кривичи. четырьми путьми . Вячеслава ис Турова . Андрея. из Володимеря . Всеялодка из Городка и Вячеслава Ярославича. Ис Клечьска . темъ повеле ити къ Изяславлю ... рекъ имъ въ динъ день всимъ пустити на воропъ . мца августа. въ первыи на десяты днь ... » .</p> <p>Варианты: П. Всеялода из городня</p> <p><u>Л. 220:</u> « Въ ле. (6691) ... /<u>Л. 222:/</u> ... Того же ле Городень погоре всь. И цркы каменая . от блистания. Молние . и шибения грома »</p> <p><u>Л. 274 об.:</u> « Въ ле. 6761 ... Даниль ... Потом же посла с братом. И со снмъ Романомъ.</p>	<p>ПСРЛ. Т. 35. Белорусско-литовские летописи.– М.: Наука, 1980. – 305 с.</p> <p><u>Никифоровская летопись (XV в.)</u></p> <p><u>C. 33:</u> 6923 (1415) «Городен»</p> <p><u>Супрасльская летопись (XVI в.)</u></p> <p><u>C. 55:</u> 6923 (1415) «Городень»</p> <p><u>C. 62:</u> «Наидетъ в Городне ... до Городна ... из Городна ... ко Городну к Городну»</p> <p><u>C. 63:</u> « ... оставить в Городне ... «</p> <p><u>C. 64:</u> « ... бе ... у Городне ...».</p> <p><u>Слуцкая (Уваровская) летопись (XVIв.)</u></p> <p><u>C. 68:</u> « ... поехал к Городну ... наидетъ у Городне ... до Городна ... из Городна... поидет к Городну ... к Городну ...</p> <p>... Кестутии сына своего великого князя Витовта оставить в Городке так у тэксле летапісу – аўт.) ».</p> <p><u>C. 70:</u> « ... бе у Городне»</p> <p><u>Виленская летопись (кон. XV – нач. XVI вв.; писана в Смоленске)</u></p> <p><u>C. 86:</u> «Наидетъ у Городне ... з Городна ... поедеть с Троков к Городну в Городне наидетъ ... оставил у Городне ... поиде из Городна»</p> <p><u>C. 88:</u> «... Анна в Городне»</p> <p>Летопись Археологического общества (XVI - XVII вв)</p> <p><u>C. 91:</u> « ... з Городна»</p> <p><u>C. 98:</u> «... поидетъ к Городну ... оставил у Городне ... поидет з Городна».</p> <p><u>Академическая летопись (XVI в.)</u></p> <p><u>C. 111:</u> « до Городна приехал ... приженетъ из Городна».</p> <p><u>C. 112:</u> «поидетъ ... к Городну ... к Городну ... оставил у Городне ... поидетъ из Городна».</p> <p><u>C. 114:</u> «... бе тогда в Городне».</p> <p>(пер.со старобелорусского сделан по заказу Длугоша: кн. X «Истории Польши»</p> <p><u>C. 116:</u> Краткая Волынская летопись (XVI в.)</p>
---	--

Люди своя и взяста Городень.

Л. 282 об.: « Въ ле. 6768 ... /Л. 282 об.:/ ...потом же мысял ити на Городень ... »
хотящеу емоу ити. **К Городноу ... ».**

Л. 290 об.: « Въ ле. 6784 ... Придоша Проуси.
ко Троиденеви . и своеи земли . неволею
передъ Немци. Он же прия е к себе и посади
часть и в Городне а часть ихъ посади во
Въслониме ... »

Л. 290 об.: « Въ ле. 6785 ... Поидоша к
Городноу ... ».

С. 125: « В лето 6999-е (1492) индикта 9 ...
Преставися Казимир Якгеловичъ, король
польски и велики князь литовскыи, месяца
июня 7 день по Възнесении Христове, в
четверок, рано въсходяще солнцу в граде
Городне».

Летопись Красинского (XVI в.)

С. 129: « ... зарубил Городен город»

С. 130: « ... выгнati ... з Городна».

С. 134: « ... знайдетъ в Городне ...
приженетъ з Городна ... поеде к Городну
... оставитъ в Городне ... поидетъ з
Городна».

С. 136: « ... Анна была ... в Городне ... ».

Летопись Рачинского (конец XV - XVII вв.)

С. 146: « ... И пошедши з Новагародка и
зарубил город Городно»

С. 147: « ... Выгнati ... з Городна».

С. 155: « ... знаидетъ ... у Городне ...
прибежать з Городна ... ».

С. 156: « ... поидетъ к Городну ... бордзо к
Городну приедетъ ... оставитъ в Городне
... поидетъ з Городна ... ».

С. 166: « ... лета Божого нарожэнія 1492,
июня 7 дня. Умер король польски и велики
князь литовскыи Казимер Якгелонович у
Городне пановавши фортуне на королев-
стве Польском лет 45, а на великому кня-
жэны литовском лет 52 на 7 лет большие
королевства своего... ».

С. 167: « 1508 ... через рэку от места
Городна ... через место Городно ... ».

Ольшевская летопись (сер. XVI в.)

С. 194: « ... и зарубил город Городен ».

С. 194: « ... выгнati з Городна »

Румянцевская летопись (конец XVII в.)

С. 203: « ... знаидетъ в Городне ...
прибежит з Городна ... поидет к Городну
... оставит в Городне ... поиде с Городна ».

Евереновская летопись (конец XVII в.)

С. 216: « ... Выгнati ... из Городка »

С. 224: « ... нашол в Городне ... пригнал к
Вилну з Городня ... ».

С. 225: « ... поиде к Городню ... скоро к
Городню приишол ... оставил в Городне ...
поиде з Городня ... ».

С. 234: « 1492 ... Потом король Андреи
Казимер Якгелович умер в Городне ... Того
же лета князь Михаило Глінскоi
Заберезынского убил в Городне ... »

§ 2. Герб і сцяг горада

З Прывілея Боны Сфорца 1540 г.:

«Мы, Бона з ласкі Божай вялікая княгіня літоўская, руская, жамойцкая і г.д.. чынім знаменіто тым нашым лістом пану войту і магістрату Гарадзенскаму змясціць на гарадскіх пячатках Гарадзенскіх герб горада і выяву герба зрабіць падобнай да герба Любліна... Дано в Вільне року панскага 1540 у дзень св. Губерта (3 лістапада) ».

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець «чытаць» герб горада як пэўны тэкст;
- умець тлумачыць выявы гродзенскага герба розных часоў;
- ведаць гісторыю з'яўлення сцяга горада;
- правільна фармуляваць і ўжываць паняцці: геральдыка, вексілагогія, герб.

1. Гісторыя стварэння герба Для азнямлення з гэтай тэмай мы павінны ведаць паняцці такіх навук, як *геральдыка* і *вексілагогія*. Гарадскі герб – бяспрэчная візітная картка любога горада. Таксама, гэта пасланне наших продкаў праз нашу сучаснасць у будучыню. І таму гарадскі герб павінен быць зразумелы усім і ва ўсе часы. Старынныя гербы гарадоў складаліся адпаведна сярэднявечнай геральдыцы. У геральдыки ёсць свае законы. У сярэднявечным грамадстве геральдыка з'яўлялася часткаю жыцця і яе сімвалы былі зразумелымі кожнаму адукаванаму чалавеку. Сёння геральдыка з'яўляецца дапаможнай гісторычнай навукай, веды якой накіраваны на тлумачэнне иснуючых гербаў і стварэнне новых.

Выява герба Гродна

Апісанне герба Гродна: Аленъ св. Губерта (Аленъ з залатым крыжам паміж рогамі) пераскокае праз агароджу на блакітным полі ішчыта).

Перад вамі выява герба горада Гродна. Ці ведаеце вы яго гісторыю, ці ў стане «прачытаць» герб, як нейкі тэкст? Каб дасягнуць гэтага, акрамя ведання асноваў геральдыкі, неабходна ведаць гісторыю Гродна да моманту атрымання ім герба, этымалогію назвы горада; вызначыць і зразумець гарадскія паданні; спалучыць усю сукупнасць сабраных фактаў. Толькі тады можна наблізіцца да «прачытання» гарадскога герба.

Герб Гродна быў створаны нашымі продкамі – мяшчанамі-гродзенцамі пасля атрымання імі ад вялікага князя Аляксандра Ягайлавіча прывілея на магдэбургскае права ў 1496 г. З таго часу прашло 44 гады, была пабудавана Ратуша, працеваў магістрат. Але на пячатках магістрата адсутнічаў герб. І тады ў **1540** г. вялікая княгіня літоўская і каралева польская **Бона Сфорца** выдала гораду новы прывілей, згодна з якім гарадзенскому войту і магістрату прадпісалася змясціць на пячатцы Гродна герб «падобна Люблінскаму». Першыя дакументы, засведчаныя гарадскімі пячаткамі з выявай гарадскога герба, якія дайшлі да нашага часу, з'явіліся ў 1560-я гг., аднак на іх змяшчаецца дата 1540 г. На пячатках – выява Аленя св. Губерта, які пераскоквае праз агароджу. Герб Гродна з выявай Аленя існаваў каля 250 гадоў.

Факты гісторыі

Гарадское справаводства зафіксавала розныя выявы герба. На пячатках з датамі «1540» і «1565» – падобны герб. Аднак на пячатцы з датай «1640» (на дакуменце 1652 г.) агароджы няма. На дакуменце 1792 г. замест агароджы – контуры трох узгоркі. На дакументах 1718 і 1784 гг. на гербе паміж рагоў Аленя няма крыжа, замест агароджы трои узвышшы. На пячатцы з датай «1540», якая выяўлена на асобных дакументах за 1772–1791 гг., выкананы Аленъ з крыжамі над агароджай на фоне трох кустоў.

Заданне на спалучэнне фантазіі і інтуіцыі: прапануйце свае меркаванні наконт варыянтаў герба Гродна з выявай Аленя.

Пасля ўключэння Гродна ў склад Расійскай імперыі пэўны час на выяве герба быў Аленъ св. Губерта, выкананы побач з двухгаловым арлом, на грудзях якога быў шчыт з «Пагоняй», а па баках - скіпетр і дзяржава. З утварэннем Гродзенскай губерні горад страціў свой герб і амаль 120 гадоў карыстаўся губернскім гербам з выявай зубра рамешчанага на чырвоным полі шчыта, хаця згодна з «Даравальнай граматай гарадам» выдадзенай пры Кацярыне II,

мог яго мець. У 1919 г., калі Гродна адышоў да Польшчы, польскія ўлады вярнулі герб з выявай Аленя св. Губерта. У 1939 г. герб ізноў знік амаль на паўстагоддзя. Грамадска-палітычныя перамены ў Беларусі другой паловы 80-х гг. XX ст. паўплывалі на змену герба і вяртанне яго гістарычных элементаў. Гэта быў савецкі час, і па выніках конкурсу, ініцыяванага выканкамам Гродзенскага гарсавета народных дэпутатаў 15 чэрвеня 1988 г., герб выглядаў так: «*Герб г. Гродна мае форму раннегеральдычнага шчыта; фон шчыта выкананы ў выглядзе сцяга Беларускай ССР... на фоне намаляваны залаты Аленъ, які пераскоквае праз агароджу; шчыт абведзены залатой паласой*». Гэта быў рэканструяваны герб XVI ст., аднак не стала залатога крыжа, на мяжы шчыта з'явілася чырвоная зорка; колер шчыта з блакітнага ператварыўся ў чырвона-зялёны. Парушэнні геральдычных прынцыпаў выпраўіла рашэнне трэцяй сесіі Гродзенскага гарсавета ў 1990 г., калі быў зацверджаны гістарычны герб XVI ст. у яго класічным варыянце.

2. Аб чым «гаворыць» герб Гродна. Выява агароджы пад Аленем св. Губерта - гэта зашифраваная назва летапіснага горада *Горадзен*, што азначае: *Абаронца*. Аленъ з залатым крыжам паміж рогамі не пераскоквае праз агароджу, а быццам лунае над горадам. Ускосна пра гэта сведчыць змест легенды пра св. Губерта.

Легенда пра святога Губерта. Хоць Губерт (каля 656 – 728гг.), сын Бертранда, герцага Аквітанскага і быў рэальнай асобай, аднак звесткі пра яго носяць легендарныя харектар. Існуюць некалькі паданняў пра сустрэчу Губерта з Аленем. Губерт, чалавек вельмі прыстойны і набожны, вучыўся ў біскупа Ламберта. Свае маёнткі ён раздаваў бедным, праславіўся як выдатны пропаведнік. На месцы забойства Ламберта пабудаваў храм, дзе змясціў рэліквіі свайго сябра і настаўніка. Сам памёр паблізу Бруселя і пахаваны ў царкве святога Пятра ў горадзе Льеж. Другая легенда малюе Губерта чалавекам бесклапотным, які вольны час праводзіў у балях і паляваннях. Але аднойчы падчас палявання з'явіўся яму Аленъ з крыжам паміж рогамі і сказаў: «Калі не зменіш лад жыцця, дык хутка трапіш у пекла». Моцна здзівіўся Губерт, злез з каня і пачаў шчыра маліцца. Пасля ён склаў з сябе ўсе пасады, папрасіў благаславення ў біскупа Ламберта і сем гадоў правёў паломнікам у Ардэнскіх гарах. Там Губерт зноў пачаў голас: «Пакінь самоту і ідзі ў Рым! ». Так ён і зрабіў. Слухаў прамовы рымскага папы Сергія I, які пасля смерці Ламберта прызначыў Губерта біскупам. На гэтай пасадзе Губерт пропаведаваў хрысціянства, абараняў жабракоў, за што і быў авшешчаны святым.

Паколькі святы Губерт – апякун паляўнічых, зразумела з'яўленне на гербе Гродна Аленя св. Губерта. Бо сярод аб'ектаў палявання гродзенцаў XII

ст. на першым месцы быў высакародны аленъ, косці якога складаюць 25 % знайдзеных падчас археалагічных раскопак касцей дзікіх жывёлаў. Сярод беларускіх гарадоў такое харктэрна толькі для Гродна. Аленъ – гэта і сімвал ваяра. Ён любімы персанаж казак і легенд, калядных і вясельных песень, яго часам называлі цудоўным і дзівосным зверам – аленем. У паганская, а затым і ў хрысціянская традыцыі аленъ лічыўся сімвалам Сонца, апосталаў або святых. Сімвал аленя з крыжам паміж рогамі атрымаў шырокое распаўсюджанне ў жыццях святых. Таму ў гербе Гродна такая негеральдычная фігура можа ўспрымацца як сімвал *души горада*. Гэта яшчэ і сімвал ісціны, веры, чысціні думак, мудрасці і ўрадлівасці. Золата крыжа сімвалізуе багацце, справядлівасць, вялікадушнасць. *Блакітная* фініфць шчыта – сімвал прыгажосці, велічы, мяккасці. Спалучэнне золата і блакітнай фініфці падкрэслівае, што гораду *наканавана* квітнець «на славу, каб дагадзіць Богу».

Факты гісторыі. У дзень св. Губерта, 3 **лістапада**, у мінульм святкавалі у Гродне **Дзень горада**.

Сюжэт са сцэнай з'яўлення Аленя з залатым крыжам паміж рогамі перад Губертом быў вельмі папулярны сярод гарадзенцаў і знайшоў адлюстраванне ў шматлікай атрыбутыцы, што змяшчалася на розных рэчах. Напрыклад, у гродзенскім гісторыка-археалагічным музеі экспануецца ваза XII ст. з выявай Аленя св. Губерта. У сярэднявеччы ў Баварыі, Чэхіі, Францыі існаваў рыцарскі ордэн св. Губерта. З XV ст. існавала ўзнагарода «Ордэн св.Губерта».

3. Пад сцягам Гродна. У старажытнасці Гродна не меў сцяга (харугвы).

Існавалі ваяводскі і павятовы харугвы. Гродна ўваходзіў у Трокскае ваяводства, харугва якога была блакітная і мела «Пагоню», размешчаную ў чырвоным полі.

Тыя ж колеры і «Пагоню» утрымлівала харугва Гродзенскага павета.

Факты гісторыі. У савецкі час упершыню сцяг горада быў зацверджаны ў 1940 г. Другі ўзор сцяга прыняты ў 1944 г., наступны – у 1977 г. Ён выглядаў так: двухбаковае аксамітнае палотнішча памерам 160 x 130 см, абшытае па баках макрамэ, з прымацаваным да дрэўца навершам, у аснаванні якога размяшчаўся залацісты кутас. На правым баку палотнішча залацістым шоўкам вышыты партрэт Леніна і лозунг: «Под знаменем марксизма-ленинизма, под руководством Коммунистической партии – вперёд к победе коммунизма!». На адваротным баку знаходзілася выява герба СССР, над якой надпіс: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь! ». Менавіта на гэты сцяг прымацавалі ў 1978 г. узнагароду Гродна – ордэн Чырвонага Працоўнага Сцяга.

У маі 1997 г. сесія гарадскога Савета дэпутатаў прыняла рашэнне аб распрацоўцы праекта чацвёртага варыянта сцяга горада. Гарадскі выканайчы

камітэт даручыў выкананне праекта гродзенскаму гісторыку і краязнаўцу Вячаславу Шведу. Пры распрацоўцы новага варыянта сцяга ўлічваліся правілы вексілагіі. Таму колер харугвы строга супадае з афарбоўкай гербавага шчыта, на ёй малюеца толькі выява галоўнай эмблемы (негеральдычнай фігуры) без шчыта - яго ролю выконвае харугва.

Сцяг Гродна – блакітны палотнішча, на якой вышыты залаты *Аленъ св. Губерта*, які пераскокае праз агароджу. **25 верасня 1997** г. сесія гарадскога Савета дэпутатаў зацвердзіла сцяг Гродна. Арыгінал сцяга, зроблены на фабрыцы ў Мінску, захоўваецца ў Гродзенскім гарадскім выканаўчым камітэце.

Пытанні і заданні

- 1. Што такое геральдыка?**
- 2. З якімі перыядамі гісторыі нашай краіны звязаны розныя этапы ўжывання герба Гродна?**
- 3. Якія адметнасці гродзенскай гісторыі і геаграфіі адлюстраваны на гербе?**
- 4. Знайдзіце ў літаратуры прыклады ўжывання вобраза св. Губерта. Параўнайце іх з месцам і роллю гэтага сімвала ў нашым горадзе. Зрабіце высновы.**
- 5. Прапануйце свае варыянты «прачытання» герба Гродна.**
- 6. Што такое вексілагія?**
- 7. Якія перыяды адлюстроўваюць гарадскія сцягі розных часоў?**

§ 3. Сведчанні першабытнага часу

«Райград ляжыць між лесу, як вялікі сподак, ляжыць спакойна, сцішана і зелянне морам атавы. Яго палавініць белая паласа мяжы. Здалёк падобная на дарогу-гравейку. Па левы бок яе – зямля беларуская, па правы – літоўская. Яичэ відзён астравок лесу. Ён узвышаецца над левай часткай Райграда і нагадвае прысады закінутага хутара».

Яраслаў Пархута

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- ведаць, якія асаблівасці ў палеанталагічны час фарміравалі прыродна-геаграфічныя асаблівасці Гродна і яго аколіц;
- тлумачыць факты палеанталагічных знаходак у аколіцах і межах горада;
- правільна фармуляваць і ўжываць паняцці і назвы: «Мелавыя горы», «Новы Свет».

1. Прырода палеанталагічнага часу. Сёння цяжка ўявіць, што тэрыторыя Гродна была марскім дном. Але менавіта так і было. 570 мільёнаў гадоў назад адасобіўся Гродзенскі тэктанічны выступ марскога дна, які існаваў у выглядзе слабапрыпаднятай сушки. Недзе каля 180 мільёнаў гадоў таму пачалося першае наступленне мора на сушу. У крэйдавы перыяд (пачаўся 137 мільёнаў гадоў назад і цягнуўся 70 мільёнаў гадоў) адбылося другое наступленне мора. У ім ужо існавала жыццё, плавалі прымітыўныя рыбы, на прыморскім узбярэжжы буяла расліннасць, у якой знайшлі прытулак земнаводныя істоты – амфібіі.

67 мільёнаў гадоў на тэрыторыі, дзе пазней будзе наш горад, была раўніна, складзеная пісчай крэйдай, тоўшча якой дасягала 120–140 м. Каля 45 мільёнаў гадоў назад мора апошні раз пайшло ў наступ на сушу на тэрыторыі сучаснага Гродна. Пасля адступлення мора, разам з хвалямі адышоў у мінулае субтрапічны клімат, і на месцы трапічных і субтрапічных лясоў пачалі расці шыракалістыя і ігольчатыя лясы.

Верагодна, вы чулі пра «*Мелавыя горы*» паблізу вёскі Пышкі. Яны – сведкі працэсаў, пра якія вы толькі што прачыталі. Тут знаходзяцца залежы крэйды. Яшчэ адно радовішча крэйды знаходзіцца каля вёскі Грандзічы, недалёка ад Гродна. З крэйды Гродзенскі камбінат будаўнічых матэрыялаў вырабляе паветраную вапну і вапнавае ўгнаенне. Магчыма, што ў школе вучні карыстаюцца крэйдай менавіта з гэтых радовішчаў.

Мільён гадоў таму пачаўся ледавіковы перыяд. Ледавікі пакрывалі зямлю не менш пяці разоў. У выніку змяніўся раслінны і жывёльны свет. На змену ігольчаты-шыракалістым лясам прыйшлі ігольчастыя; з'явіліся сланы, насарогі і мастадонты, якія паступова знікалі, з'явіліся мядзведзі, ласі, ваўкі, быкі і коні. Падчас апошняга зледзянення (каля 19 – 18 тысячы гадоў назад) ледавік дасягнуў паўночнай ускраіны Гродна. Месца ігольчастых лясоў заняла спачатку тайга, а потым – тундра. Найбуйнейшымі звярамі былі валасатыя насарогі і маманты.

У міжледавіковы перыяд клімат быў падобны на сучасны. Менавіта ў гэты час рэльеф зямлі, расліннасць і жывёльны свет былі такія, якія існуюць сёння. Тады ўтварылася Гродзенскае ўзвышша, тэрыторыю Гродна перасякла даліна, склалася сетка яроў.

2. Палеанталагічныя знаходкі. Пацвярджаюць вышэйсказанае і знаходкі на тэрыторыі Гродна рэшткаў мамантаў. Сенсацыяй сталі рэшткі маманта, якія ў сакавіку 1837 г. былі знайдзены на Фолюшы. Ласоснаўскі млынтар Людвіг Міхальскі на беразе Ласасянкі знайшоў рог даўжынёю каля шасці метраў і ніжнюю сківіцу з двумя зубамі. Гродзенскі мешчанін Адам Макарэвіч адшукаў на гэтым месцы галаву з двумя зубамі, пярэднюю і заднюю лапатку даўжынёю і шырынёю каля двух метраў, а мясцовы памешчык дэ Лясі паслаў сюды сваіх людзей, і яны адкапалі трэх кавалкі рабрын маманта. Пазнейшыя даследаванні месца знаходкі паказалі, што спачатку ў тоўшчы торфу захоўваўся цэлы шкілет маманта. У 1855 г. тая частка маманта, якая захоўвалася ў Гродзенскай мужчынскай гімназіі (чэреп, пярэдняя і задняя лапаткі), была перададзена ў Віленскі музей.

У 1886 г. зуб маманта адшукалі ў раёне горада, які тады толькі пачаў забудоўвацца і называўся «Новы Свет» (цяпер раён заапарка па вул. Ціміразева, у той час – Станіславоўская алея). У 1935 г. гродзенскі часопіс «Нёман» паведаміў, што падчас пракладвання каналізацыі на глыбіні 5,5 м на вул. Басняцкай (цяпер частка вуліцы Сацыялістычнай: паміж вуліцамі Ажэшкі і Кірава) знайшлі костку левай галёнкі маманта. У 1938 г. дырэктар Гродзенскага

гарадскога музея прыроды **Станіслаў Жыўна** знайшоў падчас будаўніцтва шашы на тэрыторыі лесапарку Румлёва, у раёне рачулкі Салянка ля вёскі Солы, косткі маманта і іншых старажытных жывёл.

Асоба ў гісторыі. Станіслаў Жыўна – аматар-натуралист, калекцыянер, падзвіжнік, стваральнік у 1926 г. у Гродне музея прыроды, у якім у 1929 г. было 76 млекакормячых, 417 птушак, 599 матылёў, 1991 жук, 125 птушыных яек, 28 рыб, 110 мінералаў, 456 скамянеласцей. У музеі адбываліся заняткі школьнікаў, праводзіліся экспкурсіі. Экспанаты, ім сабраныя, і цяпер захоўваюцца ў Гродзенскім гісторыка-археалагічным музеі.

3. Першыя людзі на берагах Нёмана. У 1860-х гадах на берагах Нёмана ў межах горада (у тым ліку на Каложскім узвышшы) археолаг **Васіль Гразноў** знайшоў каменныя прылады працы і кавалкі крэменю са слядамі апрацоўкі. Тры стаянкі каменнага і бронзавага часу на левым беразе Нёмана каля былога вёскі Балія Сольная выявілі і даследавалі археолагі ў 1956, 1957, 1975 гг. Сярод іх былі **Леў Клейн** і **Міхась Чарняўскі**. На паверхні былі сабраны скрабкі, праколкі, разцы, лістападобныя і трохвугольныя наканечнікі стрэл, каменная сякера, фрагменты керамічнага посуду. Паблізу Балія Сольной выяўлены помнікі флоры ледавіковага перыяду, якія былі пазней апісаны.

Стаянка каменнага веку адкрыта Міхасём Чарняўскім у 1972 г. на ўсходній ускраіне в. Солы. Тут знайдзены крамнёвыя прылады працы, фрагменты ляпных гаршчкоў. У 1958 г. на гэтым месцы **Фрыда Гурэвіч** адкрыла і даследавала селішча культуры штрыхаванай керамікі (мяжа нашай эры). Керамічныя вырабы гэтага часу былі знайдзены і на дзядзінцы Гродна (двор Старога замка).

Знаходкі археолагаў сведчаць аб тым, што горад Гродна ўзнік у канцы X ст. на балцкай тэрыторыі як цэнтр усходнеславянскай каланізацыі, якую ажыццяўлялі дрыгавічы і валынняне.

Пытанні і заданні

1. Вызначце на лініі часу асноўныя перыяды далетапіснага часу Гродна. Ахарактарызуйце кожны з іх.
2. Знайдзіце на карце Гродна месцы археалагічных знаходак палеанталагічнага зместу. Раствумачце, чаму менавіта тут яны знойдзены.
3. З дапамогай дадатковага матэрыялу складзіце паведамленне пра Станіслава Жыўну.

Гродна эпохі Кіеўскай Русі (канец Х–сярэдзіна XIII стст.)

§ 4. Таямніцы, раскрытыя археолагамі

«Гродна – сярэднявечная Троя»

(З артыкулу пра вынікі раскопак на Старым замку ў Гродне ў 1932 – 1933гг.)

1. Успомніце, калі і ў сувязі з якімі падзеямі Гродна ўпершыню ўзгадваецца ў летапісах.
 2. Звярніце ўвагу на тое, у якім склоне падаецца назва горада.
 3. Прасачыце ўсе згадкі пра горад у летапісах у XIII стагоддзі (на падставе дадатку).
- Зрабіце ўласныя высновы наконт першаснай назвы, яе гучання. Запішыце вынікі сваёй працы ў сыштак.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- аргументавана расказаць пра вынікі першых археалагічных даследванняў Гродна;
- тлумачыць змест і вынікі археалагічных раскопак у горадзе на рубяжы XX – XXI стст.;
- правільна фармуляваць паняцці і ўжываць назвы: *плінфа, Ніжняя царква, Верхняя царква, гродзенская архітэктурная школа*.

1. Праблема ідэнтыфікацыі. Няўважлівае стаўленне асобных, у тым ліку і спрэтыкаваных навукоўцаў, да сціслых радкоў Іпацьеўскага летапісу, у якіх згадваецца Гродна і яго ўладары, прывяло да памылковага атаясамлення гэтага населенага пункта з рознымі населенымі пунктамі тагачасных Полацкага і Тураўскага княстваў. Доўгі час ніхто з даследчыкаў не звяртаў увагу на тое, што летапісец не ўдакладняў месца знаходжання *Горадна* (у назоўным склоне *Горадзен*). Яўстафій Арлоўскі звярнуў увагу навуковага свету на наяўнасць над Нёманам, у сучасным Гродне, праваслаўнай царквы Барыса і Глеба, але Спартэбіліся грунтоўныя археалагічныя даследаванні, пошукі на Замкавай гары, каб пераканаўча сцвердзіць тоеснасць летапіснага *Горадна* і нёманскага *Гродна*. Але і да сённяшняга дня выдаўцы Іпацьеўскага летапісу адносяць летапісны

Городен (Городок) да Палесся. Навуковы падыход дае магчымасць пазбегнуць памылак і сцвердзіць факт гісторыі: *летапісны Горадзен – гэта сучасны горад Гродна*. А падрабязнасці шматгадовых археалагічных даследаванняў Гродна XII стагоддзя дазваляюць удакладніць і значна пашырыць нашы ўяўленні пра пачатковы перыяд гісторыі горада.

2. Першыя спробы археалагічных даследаванняў. Пытанне пра месца знаходжанне летапіснага Гродна здаўна цікавіла даследчыкаў. Надта сціслыя звесткі летапісцаў прывялі да навуковай дыскусіі. Адны, сярод якіх былі знакамітыя расійскія гісторыкі Мікалай Карамзін, Сяргей Салаўёў і гродзенскі краязнавец Юзаф Ядкоўскі, атаясамлялі яго з мястэчкам Гародна ў Столінскім раёне. Іншыя, як польскі навуковец Зыгмунт Глогер, ураджэннец і даследчык Гродзенскай губерні Павел Баброўскі і настаўнік Гродзенскай гімназіі Яўстафій Арлоўскі, лічылі, што Гродна знаходзілася на Нёмане, на месцы сённяшняга Гродна. Апошні ў працы «Заснаванне горада Гродна і яго гісторыя да 1241 года» падрабязна апісаў помнікі старажытнасці горада – Барысаглебскую царкву, Стары замак з яго падземнымі хадамі, Новы замак, якія, на яго думку пераканаўча сведчаць аб тоеснасці летапіснага *Горадна* з Гродна на Нёмане. Пераканацца ў гэтым можна было толькі па выніках археалагічных раскопак. Першую спробу выкарыстаць дадзеныя археалогіі зрабіў Яўстафій Арлоўскі. Ён атрымаў дозвол на даследаванні на Старым замку ў Гродне і заклаў некалькі шурфоў, але вайскоўцы, якія ў тых часах размяшчаліся ў замку, забаранілі далейшыя раскопкі.

3. Раскопкі на Старым замку ў 1932 –1939 гадах. Пасля таго, як Гродна ў 1921 г. упершыню ў сваёй гісторыі ўвайшоў у склад Польшчы, улады і грамадскасць надавалі асаблівую ўвагу Старому замку, дзе некалі знаходзіліся рэзідэнцыі вялікіх князёў літоўскіх і польскіх каралёў. Таму ў 1928 г. дзеля добраўпарадкавання замка, яго навуковага даследавання, рэканструкцыі і аднаўлення быў створаны Камітэт адбудовы замка. Планавалася прывесці ў парадак яго тэрыторыю і панізіць узровень пляцоўкі двара Старога замка на 4,5 метры. Зямля з дзядзінца збіралася выкарыстаць

на падсыпку схілаў гары з боку р. Нёман. Кіраўніком земляных прац быў прызначаны дырэктар Гродзенскага музея **Юзаф Ядкоўскі**.

Асоба ў гісторыі

Юзаф Ядкоўскі (20.12.1890, Гродна – 02.01.1950, Варшава) – гісторык Гродзеншчыны, археолаг. Вучыўся ў Гродзенскай мужчынскай гімназіі. Пад уплывам Арлоўскага і Ажэшкі захапляўся гісторыяй. Скончыў Маскоўскі археалагічны інстытут. Працаваў у Румянцаўскім музеі. Пасля вяртання ў Гродна займаўся гісторыяй, краязнаўствам, сабраў вялікую калекцыю старожытнасцяў, якая стала асноваю гістарычнага музея, створанага ім у 1920 г., і кіраўніком якога ён з'яўляўся да 1936 г. Па яго ініцыятыве пабудавана набярэжная Нёмана пад Замкавай гарой – так званы Бульвар. Юзаф Ядкоўскі –

аўтар шматлікіх прац па гісторыі Гродна. Музейная справа, археалогія, архітэктура і гісторыя храмаў, нацыянальны рух – тэмы яго кніжак. Самыя значныя працы: «Гродна», «Гродна і ваколіцы ў пачатку гісторыі Літвы і Русі над Нёманам», «Гродзенскія вуліцы ў свяtle гісторыі і тапаграфіі», «Назвы гродзенскіх плошчаў і вуліц, даунія і сённяшнія», «Гродна і аколіцы. Аўгустоўскія азёры. Сувалшчызна. Турыстычны даведнік». У адным са сваіх лістоў да вядомага археолага Вандаліна Шукевіча Юзаф Ядкоўскі пісаў: «Я не археолаг, а гісторык мастацтва». Гэтае прызнанне раскрывае сутнасць методыкі, выкарыстанай Ядкоўскім пры раскопках на Старым замку.

Падчас гэтых прац у 1932 г. былі адкапаны рэшткі пабудовы,

складзенай з *плінфы* – тонкай цэглы. Па меркаванні Ядкоўскага, гэта быў княжацкі церам, і недзе побач з ім павінна была знаходзіцца царква, пошукі якой сталі асноўнай мэтай раскопак 1933 г. І сапраўды, на поўнач ад церама былі знайдзены рэшткі храма, складзенага таксама з плінфы. На ніх знаходзіліся руіны іншай, больш позней культавай пабудовы з брусковай цэглы. У пісьмовых крыніцах не захавалася звестак пра гэтыя храмы, таму першы, больш старожытны храм атрымаў назvu - Ніжняя царква, а другі *Верхняя*. Па версіі гісторыка архітэктуры Ігара Трусава яны мелі адну назvu – Сімеонаўская царква.

Наяўнасць у адным месцы дзвюх пабудоў з плінфы - «княжацкага церама» і *Ніжняй царквы* – дазволіла Ядкоўскаму выказаць меркаванне, што яны адносяцца да візантыйскага тыпу і датуюцца XI ст. Менавіта ў гэты час, на яго думку, варагі заснавалі Гродна.

У 1935 г. Ядкоўскі правёў даследаванні Каложскай царквы, у сценах якой былі заўважаны трэшчыны. Каб прадухіліць далейшае разбурэнне, набходна было вывучыць і ўмацаваць яе падмуркі. З гэтаю мэтаю ўздоўж сцяны ад уваходу да сярэдняй апсіды быў закладзены раскоп. Адначасова

вяліся работы ўнутры храма. Былі знайдзены рэшткі першапачатковай падлогі XII ст., якая складалася з квадратных, трохкутных і фігурных плітак жоўтага, зялёна га і карычневага колеру, і пахаванні XII –XIX ст. ст.

У 1937–1939 гадах раскопкі на Старым замку былі працягнуты археолагам **Здзіславам Дурчэўскім**. У адпаведнасці з патрабаваннямі тагачаснай методыкі, якая амаль не адрозніваецца ад сучаснай, ён правёў даследаванні на заход ад Ніжняй царквы і выявіў рэшткі 23 драўляных пабудоў. Дурчэўскі вылучыў два перыяды развіцця горада: «рускі горад» канца XII – 1-й паловы XIII стст. і горад перыяду літоўскіх князёў XIII–XIV стст. Пачатак Другой сусветнай вайны прыпыніў даследаванні.

4. Даследаванні Старога замка ў 1945–1949 гадах. У гады Другой сусветнай вайны матэрыялы раскопак 1932–1939 гг. былі разрабаваны. У 1945–1946 гг. па даручэнні АН БССР археолаг **Уладзімір Галубовіч** разам з жонкаю **Аленай Цэгак-Галубовіч** зрабілі пашпарцызацыю 11 тысяч знаходак і навуковую апрацоўку матэрыялаў раскопак. Вынікі працы яны падсумавалі ў рукапісе «Новые материалы по истории Гродно», які быў падрыхтаваны да друку, але не быў выдадзены. Даследчыкі выказалі меркаванне, што адначасова з дзядзінцам былі заселены тэрыторыя Новага замка і пляцоўкі на ўсход ад Старога замка, дзе знаходзіўся пасад. На падставе рэчавых матэрыялаў яны вызначылі некалькі перыяду у гісторыі развіцця горада. На іх думку, першы датуецца другой паловай XI – пачаткам XII ст., калі паселішча з'яўлялася проста памежнай крэпасцю. Другі этап характарызуецца тым, што паселішча ператвараецца ў горад, які становіцца цэнтрам княства, аб чым сведчыць будаўніцтва княжацкага церама і мураваных храмаў. Доўжыліся гэты перыяд з пачатку XII ст. да сярэдзіны XIII ст., калі развіццё горада было спынена нейкай катастрофай.

У 1949 г. па ініцыятыве Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея раскопкі на Старым замку былі працягнуты экспедыцыяй пад кірауніцтвам археолага **Мікалая Вароніна**. Асноўнаю мэтаю яго стала завяршэнне раскопкаў 1932 –1939 гадоў.

Асоба ў гісторыі

Мікалай Варонін (1904 –1976) Знаны расійскі археолаг. Вывучаў гісторыю культуры і дойлідства Старажытнай Русі. Асаблівую ўвагу Варонін надаваў даследаванню Уладзіміра-Сузdal'скай Русі. У Беларусі, акрамя Гродна, вывучаў збудаванні і фрэскі Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра ў Полацку. Выявіў своеасаблівую смаленскую школу дойлідства. Арганізатар выдання і адзін з аўтараў «Гісторыі культуры Старажытнай Русі» (1948–1951).

Раскопкі Вароніным вяліся на працягу двух месяцаў. Іх вынікі археолаг абагульніў у працы «*Древнее Гродно*» (1954 г.), у якой прааналізаваў гісторыю, гаспадарчае і культурнае жыццё старажытнага горада. Ён прыйшоў да высновы, што да з'яўлення мураваных пабудоў на Старым замку існавала старажытнае паселішча, якое загінула падчас пажару, а ў канцы XI – пачатку XII стст. на яго месцы ўзнікла крэпасць. Шмат увагі даследчык надаў аналізу помнікаў мураванага дойлідства. Вызначыўшы архітэктурныя асаблівасці мураваных помнікаў Гродна XII ст., Варонін зрабіў вывод пра існаванне самастойнай *гrodзенской архітэктурнай школы*.

5. Даследаванні беларускіх археолагаў. Пасля амаль 22-гадовага перапынку даследаванні ў Гродне здзейснілі беларускія археолагі. У 1971–1973 гадах **Яраслаў Звяруга** падчас раскопак на Каложскім плато знайшоў зямляначныя і паўземляничныя жытлы і скарб сельскагаспадарчых прылад XIII ст. У 1980 г. археолагамі **Ігарам Чарняўскім** і Міхасём Ткачовым на тэрыторыі манастыра базыльянак насупраць Новага замка былі выяўлены рэшткі выступаючых на вышынё 1,5 м сцен Прычысцінскай царквы XII ст., знішчанай пажарам каля 1654 г. У 1977, 1981, 1985–1988 гадах даследаванні на Старым замку праводзілі **Алег Трусаў** і Міхась Ткачоў. Імі была даследавана плошча амаль 1000 кв. м.. Культурны пласт дасягаў 9,8 метраў. Упершыню даследаваліся культурныя пласты XI – XVIII ст. Аналіз знайдзеных археалагічных матэрыялаў сведчыць пра розную інтэнсіўнасць жыцця горада ў розныя часы. З-за частых войнаў і пажараў драўляная забудова на Старым замку на працягу XII–пачатку XIII ст. аднаўлялася 15 разоў. Паводле меркаванняў даследчыкаў, атрыманы матэрыял дазваляе сцвярджаць пра высокі ўзровень жыцця і культуры гараджан.

На жаль, маладаследаванымі застаюцца ўзвышша Новага замка і наваколле, дзе знаходзіліся вакольны горад і гандлёва-рамесніцкі пасад. Даследаваннем гэтай часткі старога Гродна займаўся толькі Але́сь Краўцэвіч. Адным з вынікаў яго раскопак стала знаходжанне рэштак царквы гродзенскай школы дойлідства. У апошня гады археалагічныя даследаванні ў Гродне праводзяцца ў асноўным падчас будаўнічых работ ў гістарычнай частцы горада. Так, у 2006 г. пры *рэканструкцыі Савецкай плошчы* археолагамі былі вызначаны падмуркі палаца Радзівілаў, гарадской ратушы і гандлёвых радоў.

На працягу XX ст. археалагічнае даследаванне Гродна толькі пачыналася. Культурныя пласты горада хаваюць яшчэ шмат сваіх таямніцаў.

Пытанні і заданні

1. На якой падставе можна атаясамліваць летапісны і сучасны Гродна?
2. Пры якіх абставінах былі знайдзены рэшткі княжацкага церама і двух храмаў на Старым замку?
3. Якую назву атрымалі дзве царквы, знайдзеныя ў 1932 годзе?
4. Якія археалагічныя даследаванні праводзіліся ў Гродне ў 1932–1939 гадах?
5. Які ўклад у даследаванне гісторыі горада ўнеслі У. і А. Галубовічы?
6. Пра якія вынікі археалагічных даследаванняў пад кіраўніцтвам М. Вароніна вы даведаліся?
7. Як змянілася навуковыя веды пра старожытную гісторыю Гродна ў выніку археалагічных знаходак другой паловы XX – пачатку XXI стст.?

§ 5. Узнікненне горада

«Пісьмовыя крыніцы рускіх летапісаў пра пачатковы перыяд жыцця гэтага горада... настолькі сціплыя і малазразумелыя, што здаўна ў літаратуре, якая абапіралася толькі на гэтыя дадзеныя, не было яснага ўяўлення нават аб месцах знаходжанні самога горада, дзе ўладарылі згадваемыя «гrodзенскія» князі». Мікалай Варонін

Узгадайце, хто і калі праводзіў археалагічныя раскопкі ў Гродне і іх асноўныя вынікі.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- аргументавана расказаць пра характар першапачатковага паселішча на месцы Гродна;
- расказваць аб існуючых зараз навуковых ведах пра узникненне Гродна;
- ацэньваць характар заняткаў старажытных жыхароў горада;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: *Гараднічанка, гарадзішча, гародня*.

1. Першапачатковае паселішча. Мы ведаем, што паселішча на сutoцы Нёмана і Гараднічанкі ўзникла значна раней, чым звесткі пра яго ўпершыню трапілі на старонкі летапісаў. Знаходкі неалітычных каменных сякер VII–IV тысячагоддзяў да н.э., кавалкаў начынняў са штрыхоўкай пачатку нашай эры, грубаляпны посуд VI–VIII стагоддзяў сведчаць аб tym, што магчыма гэтае месца на беразе Нёмана людзі аблюбавалі для жыцця яшчэ ў старажытнасці. Да канца I тысячагоддзя, калі славяне пачалі засяляць Панёманне, тут жылі балцкія плямёны. У ходзе каланізацыі славяне будавалі абарончыя паселішчы-крэпасці. Археалагічныя матэрыялы сведчаць, што славянскае паселішча ў сutoцы Гараднічанкі і Нёмана ўзникла ў канцы X стагоддзя. Першапачаткова яно ўяўляла сабою пляцоўку, якую сама прырода ўмацавала і

зрабіла зручнай для жыцця. Высокі і стромкі бераг Нёмана быў прарэзаны з усходу глыбокім прыродным ярам, а з захаду – рэчышчам Гараднічанкі.

Геаграфія места Ручай Гараднічанка.

Ручай Гараднічанка працягласцю прыкладна 4,6 км, шырнёю да 1,5 метраў гістарычна з'яўляешца значнай воднай артэрыяй. Пачынаецца ён у раёне сучаснага заапарка. У вярхоўях цяпер моцна меліяравань, каля заапарка разліваецца. У раёне вакзальнай плошчы і плошчы Тызенгаўза Гараднічанка цяпер у калектарнай трубе. У ніжнім цячэнні даліны звужаецца, мае стромкія схілы. Упадае ў Нёман ля Замкавай гары. Уздоўж ручая створана зона адпачынку. Гараднічанка цячэ праз парк імя Жылібера. У XIX–1-й палове XX стст. гэтая частка цячэння Гараднічанкі мела назыву «Швейцарская даліна». Далей цячэ ўздоўж Каложскага парка. У Гараднічанку ўпадае адзіны прыток – Юрыйдзіка. Ужо з канца XIX ст. е гарадской прэсе з'яўляюцца артыкулы аб забруджванні вод ручая. У 80–90-гг. XX ст. грамадскія арганізацыі неаднаразова ўздымалі пытанне аб ачыстцы Гараднічанкі. У пачатку XXI ст. наземная частка рачулкі была ачышчана, упарадкована, цераз яе пабудаваны масты. На беразе Гараднічанкі знайшлі свае месца творы гарадской скульптуры.

З паўночнага боку быў выкананы абарончы роў, атрымалася ўмацаваная амаль трохкутная пляцоўка памерам 120x90x70 метраў. Дадаткова па яе перыметры быў насыпаны невысокі вал, на вяршыні якога пастаўлены востракол. У працэсе археалагічных даследаванняў быў вызначаны невялікі культурны пласт, які ўтварыўся ў выніку жыццядзейнасці жыхароў першапачатковага паселішча. У гэтым пласце захаваліся вугаль і абгарэлыя бярвенні. Гэта дае падставы меркаваць, што першапачатковае паселішча праіснавала нядоўга і загінула ў выніку пажару. Аплаўленыя кавалкі шкла, слюды і металу сведчаць, што пажар быў моцны і ахапіў усё паселішча, выпаліўшы яго ўшчэнт. Невялікія фрагменты пабудоў, якія захаваліся ў гэтым пласце, не дазваляюць дакладна вызначыць ні іх выгляд, ні агульную планіроўку паселішча. Магчыма, патрапіць на гарадзішча можна было з усходняга боку па перакінутым праз глыбокі яр драўляным мосце праз браму, якую абаранялі вежы. Адзіная вуліца, якая ішла ад брамы да цэнтра паселішча, была драўлянаю і заканчвалася невялікай плошчай, выбрукаванай каменем. Тэрыторыя паселішча была хаатычна забудавана невялікімі драўлянымі хатамі, побач з якімі знаходзіліся гаспадарчыя пабудовы: стайні, свіраны і хлявы. Не выключана, што на плошчы, дзе пазней пабудавалі мураваную Ніжнюю царкву, магла знаходзіцца драўляная праваслаўная царква. Падчас археалагічных раскопак у культурным слоі гэтага часу знайдзены кавалкі слюды, якая выкарыстоўвалася ў якасці аконнага шкла, шпоры, наканечнікі стрэл і дзідаў, замкі і ключы да іх,

упрыгожанні і іншыя рэчы, якія сведчаць, што асноўную частку насельніцтва гарадзішча складалі заможныя людзі – княжацкія дружыннікі. Тут жыла прыслуга, якая абслугоўвала дружыну.

2. Узнікненне горада. Відавочна, што паселішча адыгрывала значную ролю ў стратэгічных планах старарускіх князёў як крэпасць на балцка-славянскім памежжы. Пасля пажару жыццё ў ім не спынілася, а, наадварот, набыло большы размах. Рэшткі папялішча засыпалі, паверхню пляцоўкі выраўнялі. У першую чаргу былі адноўлены абарончыя ўмацаванні. Замест ранейшага востраколля гараджане пабудавалі больш магутныя *горадні*, па версе якіх ішла баявая галерэя з байніцамі.

Па вуглах сцен і ў самых небяспечных месцах абароны знаходзіліся вежы. Больш шчыльнай, чым раней, стала забудова паселішча. З паўднёвага ўсходу на паўночны захад пляцоўкі ішла вузкая драўляная маставая на лагах шырынёю 2 м. Уздоўж вуліцы і адыходзячых ад яе завулкаў знаходзіліся невялікія агароджаныя і вымашчаныя дрэвамі дверы. Кожны двор меў драўляную хату памерам прыкладна 4x4 м з глінабітнаю печкаю і некалькі гаспадарчых пабудоў. Тут жа знаходзілася і рэзідэнцыя князя, жылі дружыннікі, рамеснікі. З цягам часу колькасць жыхароў на гарадзішчы павялічвалася, але абмежаваная абарончымі збудаваннямі пляцоўка не давала магчымасці паселішчу разрастыцца. Тому людзі пачалі сяліцца ля гарадзішча, якое з'яўлялася надзеинай аборонай, у ім можна было знайсці прытулак падчас небяспекі. Паступова сталі засяляцца і забудоўвацца бліжэйшыя, найбольш зручныя пляцоўкі, што размяшчаліся на ўсход і поўнач ад Старога замка, у першую чаргу ўзвышша сённяшняга Новага замка, дзе ўзнікае гандлёва-рамесніцкі пасад, у якім жылі рамеснікі і гандляры. Рамеснікі абслугоўвалі ў першую чаргу князя і ваяроў яго дружыны, забяспечвалі рознымі вырабамі насельніцтва горада і навакольных вёсак. Развіваўся і гандаль, якому спрыяла зручнае месца знаходжанне паселішча на беразе ракі. Карыстаючыся гэтым гандляры прывозілі сюды неабходныя тавары, якія не вырабляліся мясцовымі майстрамі. Аналіз шматлікіх знаходак рэшткаў керамічнага посуду дае ўяўленне аб этнічным складзе насельніцтва

горада і сведчыць, што, акрамя дрыгавічоў і валынян, насельнікамі Горадзена з'яўляліся прадстаўнікі заходнеславянскіх племён.

Са з'яўленнем пасада гарадзішча стала дзядзінцам – адміністрацыйным цэнтрам, а паселішча ператварылася ў горад. Адбылося гэта прыкладна на мяжы XI – XII стст.

3. Заняткі жыхароў паселішча. Сярод заняткаў жыхароў былі ворыўнае земляробства і жывёлагадоўля. Вырошчвалі жыта, авёс, проса, гарох і бабы, разводзілі кароў, свіней, авечак і коней. Значнае месца займалі паляванне і рыбалоўства. Знойдзеныя падчас раскопак косці дзікіх жывёл: аленя, зубра, дзіка, касулі і іншых – па колькасці нязначна саступаюць косткам хатніх жывел. Гэта сведчыць аб tym, што паляванне сваім значэнні не саступала жывёлагадоўлі. У паўнаводным Нёмане лавілі шчупака, галаўля, судака, ласося і сомаў даўжынёю да двух метраў. Рамяство на першапачатковым паселішчы прадстаўлена толькі вырабамі ганчароў і кавалёў. Развіццё рамяства пачалося толькі з узнікненнем горада, калі ў ім пачалі сяліцца шматлікія рамеснікі і гандляры.

Пытанні і заданні

1. На падставе якіх знаходак стала вядома пра першае пасяленне на Замкавай гары?
2. Як змяніліся зовнешні выгляд і планіроўка паселішча на мяжы XI – XII стст.?
3. Што сведчыць пра ператварэнне паселішча на Нёмане ў горад?
4. Чым займаліся жыхары горада?
5. Якую ролю ў харчаванні жыхароў адыгрывала паляванні і рыбалоўства? Абгрунтуйце свае высновы.

§ 6. Планіроўка старажытнага Гродна Заняткі жыхароў

«Знаходжанне старажытных ячэяк (частак) Гродна ўяўляе сабою карціну, тыповую для шматлікіх сярэднявечных і асабліва старажытнарускіх месцаў, якія размяшчаліся ў надзеяна прыхаваных самою прыродай мясцінах, па берагах рачных шляхоў. »

Мікалай Варонін

Пасля азняамлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- апісаць забудову гродзенскага дзядзінца;
- апісаць забудову гродзенскіх пасадаў;
- ахарактарызаваць заняткі жыхароў горада;
- аргументаваць, што Гродна меў шырокія гандлёвые сувязі з далёкімі краінамі;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: Падол, Вакольны горад, Гарадскі некропаль, Вакрасенская царква.

1. Дзядзінец. У 1127 годзе Гродна ўпершыню згадваецца як цэнтр удзельнага княства. Як і большасць гарадоў таго часу, ён заставаўся драўляным. Пры князі **Усеваладзе Давыдавічу** (памёр у 1141 г.) і яго жонцы **Агаф'і Уладзіміраўне** былі закладзены ўмовы для будучага эканамічнага і культурнага росквіту горада. І толькі ў апошній чвэрці XII ст., калі пачалося мураванае будаўніцтва, Гродна значна вылучаецца сярод іншых гарадоў Панямоння. У першую чаргу будаўніцтва закранула дзядзінец. З плінфы ў самых небяспечных месцах абароны (з паўночнага і ўсходняга бакоў) замест ранейшых гародняў, загінуўшых падчас пажару, былі ўзведзены магутныя абарончыя, шырынёю 1,5 м і вышынёю 5 м, муры. Змянілася і планіроўка дзядзінца: яго забудова стала

больш шчыльнай. У цэнтры, дзе знаходзілася Ніжняя царква, перакрыжоўваліся дзве вуліцы. Яны былі драўляныя і мелі шырыню 2 м. Адна з іх ішла побач з царквою з поўдня на поўнач, другая, што акаляла храм з усходу на захад, утварала вакол яго невялікую плошчу. На паўднёвым баку плошчы знаходзіўся княжацкі церам. Уздоўж вуліц стаялі драўляныя княжацкія гаспадарчыя пабудовы і сядзібы дружыннікаў. Кожная сядзіба таксама мела драўляныя вуліцы і складалася з хаты і 2–5 гаспадарчых пабудоў, агароджаных частаколам. Дамы зрубнай канструкцыі, як і раней, невялікія, памерам 4x4 кв.м., былі ў большасці аднакамерныя. Радзей сустрэкаліся двух і нават трохпакаёвыя. Археолагі заўважылі, што ў адрозненне ад іншых гарадоў, у Гродне дамы ставілі не на зямлю, а на падмуркі з камянёў ці на ўкананыя ў зямлю драўляныя палі. Падлога насцілалася з колатых драўляных дошак, у кутку знаходзілася печка-каменка. Сярод шэрых драўляных пабудоў асабліва вылучаліся велічныя каменныя будынкі царквы і палаца. Пасля будаўніцтва Ніжняя царкви пачала разбурацца. Выклікана гэта было тым, што яе неглыбокія падмуркі былі складзены з дробных камянёў без росчыны, а ўмураваныя ў сцены вялікія камяні аслаблялі трываласць сцен, у выніку чаго царква стала прасядаць і ў сценах з'явіліся трэшчыны. Каб сцены абаваліця, іх падперлі бярвеннямі, рэшткі якіх былі знайдзены падчас раскопак. Але працэс разбурэння нельга было спыніць, а ўдар маланкі і пажар 1183 г. канчаткова знішчылі царкву.

2. Гродзенскія пасады. Гродзенскімі пасадамі ў археологіі лічацца гандлёва-рамесныя часткі Гродна XI–XVIII стст. Спачатку абарончыя збудаванні былі толькі на дзядзінцы. Пазней было ўмацавана ўзвышша Новага замка, з паўночнага боку якога выкапалі абарончы роў, які злучыў два прыродныя яры з захаду і ўсходу, а па перыметры пляцоўкі насыпалі вал і ўзвялі гародні. Са з'яўленнем штучных абарончых збудаванняў пасад на Новым замку ператварыўся ў вакольны горад. Па меркаванні навукоўцаў, адбылося гэта ў першай палове ці сярэдзіне XII ст. Маштабныя археалагічныя даследаванні ў вакольным горадзе не праводзіліся, таму меркаваць пра іх забудову можна толькі на падставе матэрыялаў, атрыманых у выніку невялікіх раскопак і назіранняў падчас будаўнічых работ. Як і дзядзінец, вакольны

горад быў забудаваны драўлянымі дамамі. Знайдзеныя на Новым замку плінфа, маёлікавыя пліткі і фрагменты галаснікоў дазваляюць сцвярджаць, што тут існавала яшчэ адна царква XII ст., пабудаваная ў тым самым стылі, што і царква на дзядзінцы. Магчыма, гэта была *Васкрасенская царква*, вядомая па гравюры **Мацея Цюнда** 1568г.

У XI–XII стст. гандлёва-рамесніцкі пасад горада канцэнтраваўся асобнымі раёнамі каля дзядзінца і вакольнага горада. **Цэнтральны пасад** займаў тэрыторыю на ўсход ад дзядзінца ў накірунку сучасных вуліцы Траецкай і плошчы Савецкай (цяпер – раён пажарнай каланчы, сінагогі і Дома быту). Падчас археалагічных раскопак 1980 г. тут былі знайдзены рэшткі Прычысцінскай царквы. Яшчэ адна, так званая Малая царква, вядомая па пісьмовых крыніцах з канца XIV ст., верагодна, знаходзілася ў раёне сучаснага пажарнага дэпо. Вышэй па Нёману на поўднёвы ўсход ад вакольнага горада знаходзіўся **Падол** (сучасная вуліца Падольная). Яшчэ адзін пасад размяшчаўся на правым беразе на Каложскім плато, дзе ў канцы XII ст. была пабудавана Барысаглебская царква. Раскопкі, праведзеныя тут Яраславам Звяругам, паказалі, што **Каложскі пасад** быў забудаваны не толькі наземнымі зрубнымі дамамі, але і зямлянкамі і паўземлянкамі, гэта значыць, паглыбленымі ў зямлю жытламі з печкамі-каменкамі.

Археалагічныя знаходкі сведчаць пра існаванне трэцяга пасада – **Занёманскага**, які пачынае засяляцца з XV ст.

Неад'емнай часткай старажытнага Гродна з'яўляліся гарадскія могілкі, якія былі знішчаны ў часы пазнейшага будаўніцтва. Меркаваць аб іх месцаахацжанні можна толькі па ўскосных дадзеных. Так, у Пісцовай кнізе Гродзенскай эканоміі за 1561 год згадваецца: «ідуучы з вуліцы цяпер Бернардзінскай на курган... ». Гэта ўскосна сведчыць пра наяўнасць курганнага могільніка ў *раёне сучаснай вуліцы Свердлава*. Але курганы – гэта пахавальныя помнікі язычнікаў, а большасць жыхароў Гродна таго часу была хрысціянамі. Верагодна, што і праваслаўныя могілкі знаходзіліся недзе побач. Падчас варожых аблог пахаванні рабіліся і на тэрыторыі дзядзінца, а руіны Ніжнай царквы выкарыстоўваліся як прывелеяваныя могілкі гарадзенскай знаці.

3. Заняткі жыхароў. Змяненне статусу горада садзейнічала развіццю рамёстваў і гандлю. Зброя, сякеры, скоблі, сашнікі, сярпы, рыбалоўныя кручкі і іншыя прылады працы, якія рабіліся мясцовымі кавалямі, характарызуюць гаспадарчую дзейнасць гараджан і сведчаць пра высокі ўзровень кавальства. Не саступалі ў майстэрстве і гарадзенскія ювеліры. Пра гэта сведчаць заходкі крыжыкаў, бранзалетаў, падвесак, пацерак і формаў для іх адліўкі. Абутковая справа прадстаўлена наступнымі заходкамі: туфлі, поршні, чаравікі і боты, дрэваапрацоўка – фрагментамі вёдраў, каўшоў, кадушак, грэбняў, лыжак і г.д. Заходкамі касцяных накладак, грэбняў, ручкамі нажоў і іншых бытавых рэчаў прадстаўлена касцярэзнае рамяство. Пра развіццё гандлю кажуць заходкі прывазных рэчаў: шкляных бранзалетаў і шыферных прасліц з Кіева, амфар з поўдня, бурштыну з Прыбалтыкі, вырабаў заходнегерманскага і візантыйскага паходжання. Сярод заходак ёсць рэчы, па якіх мы даведаемся пра ўзровень культуры гараджан: шахматная ладдзя, дэталі музычных інструментаў і прасліца з надпісам: «Господи помози рабе своей...». Гараджане займаліся таксама земляробствам і жывёлагадоўляй. Як і раней, асноўную частку ежы складала мясо дзікіх жывёл.

Паводле археалагічных заходак Гродна – тыповы княжацкі горад заходнебеларускіх зямель.

Пытанні і заданні

1. З якіх трох частак складаўся горад?
2. Якія змены ў зневінім выглядзе горада адбыліся ў другой палове XII ст.?
3. Якія храмы існавалі ў горадзе ў гэты час?
4. Ахарактарызуйце драўляную забудову горада.
5. Дзе заходзіліся гарадскія могілкі і што аб гэтым сведчыць?
6. Якія рамёствы былі развіты ў горадзе ў XII – XIII ст.?
7. Што сведчыць аб развіцці гандлю?

§7. Княжацкі горад

«Палітычна кар'ера князя вызначалася месцам яго бацькі ў шэрагу пакаленняў. Але парадак нараджэння не адпавядае парадку зыходу; таму, калі ў князя бацька паміраў раней дзеда, унуку не заставалася ў перадавым ланцугу бацькоўскага месца, бо ў ім не стаяў яго бацька. Ён становіўся князем-сіратою, ізгаем, бяздольным вечным унукам, генеалагічным недараслем. Не маючы генеалагічнай вотчыны, ён страчваў правы і на тэрытарыяльную вотчыну ... Гэтыя князі-сіраты становіліся адрэзанымі кавалкамі ў княжым родзе ...»

Васіль Ключэўскі.

Што вы ведаецце пра дынастię Рурыкавічоў і, у прыватнасці, пра Яраслава Мудрага і Уладзіміра Манамаха?

Пасля азнаймлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- тлумачыць генеалогію гарадзенскіх князёў;
- аналізаваць харктар наследавання ўлады ў Гродзенскім княстве;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: князі-ізгоі, генеалогія.

1. Генеалогія гродзенскіх князёў XII ст. Першымі князямі, якія сталі пачынальнікамі дынастыі гарадзенскіх князёў былі вядомыя па Іпацьеўскуму летапісу **Усевалад Давыдавіч і Агаф'я Уладзіміраўна**. У летапісу чытаем: « 6624 (1116)...в се же лето преставися Мстіславъ внукъ Игоревъ. Томъ же лето Володимеръ отда дщерь свою Агафью за Всеволодка». Лаканічны летапісны запіс захоўвае каштоўную інфармацыю: Кіеў пашырыў свае ўладанні на поўнач, далучыўшы да свайго княства частку ўладанняў язвягаў і наблізіўся да ўладанняў племені літва. Перад Уладзімірам Манамахам паўстала проблема замацавання на

паўночным рубяжы Кіеўскага княства. Калі малодшая дачка Уладзіміра Агаф'я дасягнула шлюбнага ўзросту, для яе знайшоўся жаніх.

Каб зразумець выбар князя, трэба ведаць, што на Русі разам з правілам прыступкавага ўзыходжання на Кіеўскі стол было ўведзена ізгойства князёў. Вялікім князем мог стаць толькі старэйши з сыноў Яраслава Мудрага, астатнія ўздымаліся на прыступку вышэй толькі ў выніку смерці папярэдняга брата. Унукі і праўнукі памерлага раней за дзеда бацькі страчвалі права наследвання бацькоўскай (*отчинной*) зямлі і становіліся князямі-ізгоямі. Правілы прыступкавага ўзыходжання дапамагалі захоўваць адзінаўладдзе ў Кіеўскім княстве ў руках старэйшага з прадстаўнікоў роду і забяспечваць непадзельнасць, адзінства ўсяго княства, яго палітычную моц. Але Яраслаў Мудры не ўлічыў, не прадугледзеў не толькі ізгойства, але і рознай працягласці чалавечага жыцця. Не толькі сын можа памерці раней за бацьку, але і малодшы брат раней за старэйшага. А два-тры князі-ізгоі, інтарэсы якіх супадаюць, ствараюць рэальную небяспеку для адзінства дзяржавы.

Фрагмент радаводу Рурыкавічаў:

Яраслаў Мудры

Уладзімір	Усевалад	Igar
1	!	!
Расцілаў	Уладзімір Манамах + Давыд; Усевалад	
Валадар	Мсцілаў	Мсцілаў
/дачка/ +	Агаф'я + Усевалад(ка)	

высвятлілі абставіны, пры якіх стаў магчымы шлюб Усевалада і Агаф'і. 19 лютага 1054 г. у Вышгарадзе (Украіна) паміраючы вялікі кіеўскі князь Яраслаў Мудры казаў сваім сынам: *"Вось я адыходжу з гэтага свету. А вы, мае сыны, майце між сабою любоў, бо вы браты ад аднаго бацькі і адной маці. І калі будзеце вы ў любові паміж сабою, то і Бог будзе разам з вамі, і падпарадкуе ён вам ворагаў ваших, і будзеце вы жыць мірна. Калі ж вы будзеце ў нянявісці жыць, у сварках, то і самі загінече, і зямлю бацькоў сваіх і дзядоў сваіх пагубіце, якую яны здабылі працай вялікай. Так слухайце брат брата, жывіце мірна. Зарат жа даручаю я замест сябе стол свой, Кіеў, старэйшаму сыну свайму, брату вашаму, Ізяславу. Слухайце яго, як слухалі і мяне, няхай ён вам будзе замест мяне. А Святаславу даю я Чарнігаў, Усеваладу – Пераяслаўль, Вячаславу – Смаленск, Ігару – Уладзімір».*

Сталася так, што спачатку памёр перадапошні сын Яраслава Мудрага Вячаслаў (1057 г.), які сядзеў у Смаленску. Аўтаматычна на ягонае месца прыйшоў Ігар Яраславіч (г. Уладзімір дастаўся Расціславу Уладзіміравічу). Але ў 1060 годзе ва ўзросце 24 гадоў памірае Ігар Яраславіч, і яго сыны Усевалад і Давыд становяцца ізгоямі. Праз 20 год падрастает і набірае моц Давыд Ігаравіч, дзейнасці якога старажытныя летапісы надаюць вялікую ўвагу. Каля 1098 г. Давыд Ігаравіч ажаніўся на дачцы Валадара, і ў іх нарадзіўся сын Усевалад. Сваім нараджэннем ён спалучыў старэйшую (праз Уладзіміра Яраславіча) генеалагічную лінію Яраславічаў. Усевалад увабраў у сябе лепшыя рысы сваіх продкаў: упартасць, светлы разум, рашучасць, памяркоўнасць. Княгіня Агаф'я Уладзіміраўна была таксама нашчадкам Яраслава Мудрага (праз Усевалада Яраславіча).

3. Нараджэнне Гродзенскага княства. У 1112 г. Давыд Ігаравіч памірае, і адзіным апекуном падлетка Усевалада, які аўтаматычна стаў *князем-ізгоем*, застаецца ягоны старэйшы стрыечны брат Мсціслаў – таксама *князь-ізгой*. І калі памірае ў **1116** г. гэты апошні апякун, на дапамогу юнаку прыходзіць сваяк –

вялікі кіеўскі князь Уладзімір Манамах. Ён ажаніў Усевалада з Агаф'яй і ў якасці пасагу маладым даў землі над Нёманам і пажаданне замацоўваць паўночныя межы Кіеўскага княства. Пазней тут і ўзнікла княжацкая рэзідэнцыя, якая сталі цэнтрам удзельнага Гродзенскага княства. У Гродзенскім княстве ў XII– XIII стст. налічвалася каля 20 населеных пунктаў: Ваўкавыск, Услонім, Здзітаў, Турыйск, Мсцібогаў і іншыя. Усевалад Давыдавіч як Гродзенскі князь упершыню згадваецца ў летапісах пад 1127 г.

Летапісец паведамляе

«Пасла князь Мстиславъ братью свою на Кривиче четырьми пути. Вячеслава ис Турова, Андрея из Володимира. А Всеолодка из Городна. И Вячеслава Яраславича ис Клечска, тем повеле ити к Изяславлю... » (з Лаўрэнцьеўскага летапісу).

Гэта падмацоўваецца тым жа Іпацьеўскім летапісам, які праз чатыры гады (пад 1131 г.) паведамляе: «Ходи Мстиславъ на Литву съ Всеолодомъ Городенским.».

Такая павага летапісца і поўны тытул князя, безумоўна, сведчаць аб тым, што Гродзенскае княства, дзякуючы асабістым якасцям яго ўладароў, дамаглося пэўнай палітычнай незалежнасці і стала *саюзнікам* Кіева. Пацвярджаннем гэтага з'яўляюцца і сумнае паведамленне Іпацьеўскага летапісу аб смерці Усевалада Гарадзенскага ў 1141 г.: «Преставися Всеолодъ Городенский», і запіс пад 1144 г. аб паходзе на Галіч Барыса і Глеба Усеваладавічаў разам (а не па загаду!) з кіеўскім князем Усеваладам. Барыс і Глеб – старэйшыя сыны Усевалада і Агаф'я.

Пытанні і заданні

1. Якая гістарычную неабходнасць была ва ўзнікненні ў Сярэднім Панямонні фарпоста Кіева – Гродзенскага княства з цэнтрам у горадзе Горадзен (Гродна)?
2. Як доўга Гродна адыхрываў прызначаную яму ролю княжацкага цэнтра?
3. Пасправуйце самастойна прадоўжыць аналіз палітычнага ўдзелу гродзенскіх князёў у фармаванні перадумоў ВКЛ.

§ 8. Гродзенская архітэктурная школа

«Сярод тагачасных дрымучых лясоў і пушчаў Панямоння летапісны горад Горадзен глядзеўся як незвычайны яркі аазіс, дзе на яго ўзбярэжным таржышчы біла ключом заможнае эканамічнае жыццё, дзе суровы быт змякчаўся атмасферай высокай духоўнай культуры, дзе стаялі небывалай красы чатыры храмы (а можа і больш) і непрыступны мураваны замак»
Міхась Ткачоў.

Якія мураваныя будынкі былі ў старажытным Гродне і дзе яны знаходзіліся?
Што такое архітэктурная школа?

Пасля азнаймлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- ведаць вытокі і адметныя рысы мураванага дойлідства сярэднявечнага Гродна;
- аргументавана расказваць аб Барысаглебскай, Ніжнай і Прачысцінскай царквях Гродна;

- правильна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: Барысаглебская царква, Прачысцінская царква, Каложа, галаснікі, маёлікавая плітка, неф, апсіда.

1. Мураванае дойлідства. Незвычайнай з'явай у тагачаснай гарадской забудове Гродна, якая падкрэслівала новы статус горада як цэнтра ўдзельнага княства ў другой палове XII ст., стала мураванае қультавае і грамадзянскае будаўніцтва. Князь і гараджане мелі дастаткова сродкаў на гэтае будаўніцтва. Калі церам і Ніжняя царква на дзядзінцы былі пабудаваны на сродкі князя, то храмы ў вакольным горадзе і на пасадах будаваліся на сродкі гараджан. Каменныя будынкі ў Гродне зроблены з плінфы, а ў якасці звязваючай рошчыны выкарыстоўвалася цамянка-вапна з дамешкай саломы і таўчонай цэглы. Усе дамы пабудаваны ў тэхніцы *роўнаслойнай муроўкі*, калі рад плінфы клаўся на слой рошчыны, роўны па таўшчыні плінфе. Дзеля эканоміі плінфы звонку ў сцены дадаткова ўмуроўваліся рознакаляровыя шліфаваныя камяні, якія адначасова аздаблялі фасад і надавалі яму асаблівы каларыт. Дадаткова фасады ўпрыгожваліся ўстаўкамі з паліваных керамічных плітак жоўтага, зялёнага і карычневага колераў, выкладзеных у выглядзе крыжоў, што надавала храмам святочны выгляд і прыгажосць. З такіх самых плітак, выкладзеных складаным геаметрычным арнаментам, рабілася і падлога. Знутры храмаў у сцены ўмуроўваліся гліняныя збаны-галаснікі, якія абліягчалі вагу сцен і стваралі добрую акустыку. Такая сістэма ўпрыгожвання фасадаў нідзе больш не сустракаецца. Сярод помнікаў гэтай школы вылучаюцца қультавыя і свецкія пабудовы. Усе гродзенскія храмы мелі *трохнефавую*, *трохапсыдную* планіроўку з шасцю слупамі, на заходнюю пару якіх абапіраўся купал.

2. Ніжняя і Прачысцінская царквы. Першым вядомым мураваным збудаваннем Гродна з'яўлялася Ніжняя царква, пабудаваная на дзядзінцы. Даследчыкі разыходзяцца ў поглядах аб часе яе будаўніцтва. Мікалай Варонін лічыў, што яна пабудавана пры князі Усеваладзе Давыдавічы ў другой чвэрці XII ст. Згодна з Алегам Трусавым і Міхасём Ткачовым Ніжнюю царкву пабудавалі ў сярэдзіне XII ст. пры Мсцілаве Усеваладавічы, калі ў Гродне пачаў працаваць вядомы па летапісу дойлід **Пётр Міланег**.

Асоба ў гісторыі

Пётр Міланег працаваў у Гродне ў другой палове XII ст. на працыагу прыкладна 12– 15 гадоў, традыцыі гродзенскай школы дойлідства распаўсюджваў у будаўніцтве царквой у Чарнігаве, Оўручы, Белгарадзе. З 1194 г. быў асабістым архітэктарам кіеўскага князя Рурыка Расціславіча.

У будаўніцтве гарадзенскіх храмаў удзельнічалі майстры з Полацка і Валыні, якім дапамагалі гарадзенскія рамеснікі і будаўнікі. Ніжняя царква была прамавугольнай у плане пабудовай памерам 16,8 x 11,6 м з выступаючай паўцыркулярнай цэнтральнай апсідай і схаванымі ў тоўшчы сцяны бакавымі апсідамі. Вуглы царквы, як і вуглы квадратных у плане слупоў, на якія абапіраліся скляпенні і барабан купала, былі зрезаны пад вуглом у 45 градусаў. У паўночна-заходнім кутку храма знаходзіўся ўваход на хоры. Дах Ніжняй царквы быў пакрыты свінцовымі лістамі і завяршаўся купалам. Паводле Мікалая Вароніна, царква мела званіцу, аб чым сведчаць кавалкі звана, адзін з якіх важыў 27 кілаграмаў і меў надпіс, ад якога захавалася толькі частка: «...рабу... ».

Яшчэ адна царква, вядомая па дакументах XVI ст. пад назвай **Прачысцінская**, знаходзілася на тэрыторыі гандлёва-рамесніцкага пасада на паўночны ўсход ад дзядзінца. Яе памеры 19,1 x 12,7 м Па планіроўцы і аздабленню яна падобная на Ніжнюю царкву і адрозніваецца ад яе толькі тым, што мела не паўкруглую, а прамавугольную сярэднюю апсіду. Прачысцінская царква згарэла прыкладна ў 1654 г.

3. Грамадзянскія пабудовы Гродна. Акрамя культавых пабудоў, у Гродне вялося і свецкае будаўніцтва, да помнікаў якога належала княжацкі палац і мураваныя сцены дзядзінца. Палац быў пабудаваны пасля ўзвядзення Ніжняй царквы ў паўднёвай частцы дзядзінца. Уваход у яго знаходзіўся з боку царквы пасярэдзіне паўночна-ўсходніх сцяны. Рэшткі палаца сведчаць, што ён быў двухпавярховым. На першым паверсе было два памяшканні – вялікае ў заходній частцы будынка і малое. Сцены вялікага памяшкання былі аздоблены нішамі, перакрытымі аркамі. Падлога другога паверха была пакладзена на драўляных бэльках і выкладзена маёліковымі пліткамі. Сцены яго зроблены з плінфы. Звонку ўмураваны амаль неапрацаваныя камяні. Верагодна, знаходзячыся ў складзе

мураванага замка Вітаўта, палац мог выконваць і абарончыя функцыі. Будынак быў разбураны падчас перабудовы Старога замка Стэфанам Баторыем у XVI ст.

Да свецкіх пабудоў горада таксама адносяцца мураваныя сцены. Яны захаваліся часткова на даўжынню 22 і 6 м. Паводле меркавання даследчыкаў, даўжыня толькі паўночнай сцяны дасягала 42–45 м. Сцены былі пабудаваны з плінфы, якая засталася пасля будаўніцтва храмаў у канцы XII ст., і мелі вышыню больш 5 м пры таўшчыні 1,5 м. Завяршаліся яны галерэямі са страхой над баявым ходам. Падобных мураваных абарончых сцен у тыя часы не мелі нават Кіеў, Ноўгарад і Полацк.

4. Барысаглебская царква. Адзіным помнікам, які дае найбольш поўнае ўяўленне аб асаблівасцях гродзенскай школы дойлідства, з'яўляецца царква Барыса і Глеба. Уладзімір Караткевіч гэты цудоўны помнік беларускага дойлідства: «вясёлка Каложы». Назву «Каложская» гэты храм атрымаў ад назвы прыгарада Пскова *Каложэ*, жыхары якога былі захоплены ў палон Вітаўтам у 1405 г. і паселены каля царквы. Царкву заклаў на тэрыторыі аднаго з гродзенскіх пасадаў у пачатку 80-х гадоў XII ст. гродзенскі князь Мсціслаў Усеваладавіч у гонар святых заступнікаў, памерлых братоў *Барыса і Глеба*. Пры ўзвядзенні царквы былі ўлічаны ўсе памылкі, дапушчаныя пры будаўніцтве папярэдніх храмаў. Падмуркі закладаліся на глыбіню паўтара метра. У муроўцы сцен выкарыстаны шліфаваныя камяні меншых памераў. Царква захавала ранейшую шасціслупную трохапсідную планіроўку. Унутраная прастора храма здавалася большай дзякуючы ўпершыню выкарыстаным тут круглым слупам.

Былі ўдасканалены і ўскладнены некаторыя архітэктурныя дэталі. Звычайнія хоры дапаўняліся бакавымі, да якіх вялі дзве лесвіцы, схаваныя ў тоўшчы сцен. Уся ніжняя частка сцен, свободная ад галаснікоў, прарэзана дэкаратыўнымі нішамі. Падлога храма была ўпрыгожана рознакаляровым дываном з маёліковых плітак.

Змяніўся і зневіні выгляд царквы. У адрозненне ад папярэдніх, Ніжній і Прачысцінскай, Барысаглебская царква мае тры выступаючыя паўцыркулярныя абсіды. Больш складана ўпрыгожаны фасад, багата аздаблены вонкавыя сцены дэкаратыўнымі маёліковымі пліткамі, якія добра спалучаліся з ўстаўкамі з невялікіх

рознакаляровых камянёў. Яе таксама вылучаюць аблікаваная чырвоная плінфа, белая цамянка, прыродны колер камянёў, блішчастыя маёлікавыя пліткі, якія зсялі на сонцы і надавалі царкве святочны выгляд і прыгажосць.

Час не пашкадаваў Барысаглебскую царкву. З прычыны шматлікіх крыжацкіх навал і войнаў абваліліся купал і скляпенні царквы. У выніку весновых павадкаў **1853 і 1889** гадоў абваліліся ў Нёман паўднёвая сцяна з апсідай і часткай заходняй. Пазней страчаныя часткі муроў былі заменены лёгкімі драўлянымі і пакрыты звычайным дахам. У такім выглядзе царква захавалася да нашых дзён, не страціўши сваёй своеасаблівой прыгажосці.

Пытанні і заданні

1. Якія мураваныя пабудовы адносяцца да гродзенскай школы дойлідства?
2. На падставе якіх архітэктурных і мастацкіх асаблівасцей гэтая помнікі вылучаюцца?
3. Вызначце агульныя рысы і асаблівасці планіроўкі культавых збудаванняў Гродна.
4. З якой мэтаю ў муроўцы сцен выкарыстоўваліся камяні і паліваныя пліткі?
5. Якую функцыю выконвалі галаснікі?

На пачатку эпохі ВКЛ (да 1496 г.)

§ 9. Ад княства Гродзенскага да ВКЛ

«Гародня стаяла на «юру».

Уладзімір Караткевіч «Зямля пад белыми крылами»

Пасля азнаямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- характарызаваць палітычнае становішча Гродзенскага княства ў XI–XIII стст.;
- характарызаваць адметныя рысы абарончых збудаванняў горада XIII стагоддзе;
- мець уяўленне аб архітэктурных асаблівасцях Верхній царквы Старога замка;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці: данжон, бруствер-забарол, Верхняя царква.

1. Палітычнае становішча Гродзенскага княства. У сярэдзіне XIII стагоддзя становішча Гродзенскага княства рэзка пагаршаецца. Выклікана гэта было знешнепалітычнымі ўмовамі. У гэты час, выкарыстаўшы аслабленне Кіева, узвышаецца Галіцка-Валынскае княства, якое пачынае прэтэндаваць на Панямонне, дзе ўжо фарміравалася будучае Вялікае Княства Літоўскае. Горад стаў аб'ектам жорсткай барацьбы паміж галіцка-валынскімі і літоўскімі князямі. У канцы 40-х гадоў XIII ст. намаганнямі Міндоўга і Эрдзівіла Гродна трапілі пад уладу літоўскіх князёў. Гэта выклікала супрацьдзеянне галіцка-валынскіх князёў, якія імкнуліся падпарадковаць Панямонне сабе. У 1252 г. галіцкі князь Даніл Раманавіч захапіў горад, а ў 1253 г. далучыў яго разам з астатнім Чорнай Руссю да Галіцка-Валынскага княства. У летапісе ўзгадваецца: «...посла з братам і сынам Раманам людзі свая, і взяста Городзен..., таго ж лета прысла Міндоўг к Данілу, прася міру...». У выніку перамоў паміж Данілам і Міндоўгам быў заключаны мір. Але праіснаваў ён нядоўга, бо ўжо ў 1259 г. Данілу Раманавічу прыйшлося адваёўваць горад ізноў. Пасля смерці Даніла Раманавіча Гродна перайшоў да яго сына Шварна Данілавіча. Пасля яго смерці Уладзімір Васількавіч Валынскі не змог утрымаць Гродна, і ў 1270 г. горад перайшоў у рукі літоўскага князя Тройдзена. У 1274 г. гродзенская дружына захапіла Драгічын на Бузе, “ізбіша ўсе ад мала і да вяліка”. У адказ на гэта галіцка-валынскія войскі двойчы, у 1275 і 1276 гадах, абкладвалі горад. Каб умацаваць сваё становішча, Тройдзен пасяліў пад Гродна і Слонімам прусаў, якія ўцяклі ад крыжакоў. У 1277 г. галіцка-валынскія князі Мсціслаў, Юрый і Уладзімір ізноў арганізавалі паход на Гродна. Яны абраставалі аколіцы і размясціліся без аховы і даспехаў у сяле пад горадам. І калі раніцай князі спрабавалі захапіць горад, гараджане мужна яго абаранілі.

Крыніцы сведчаць

«Пруси же и Бартеве, выехавше из города, удариша на не ночь и избиша е все, а другие изомаша и в город ведоша... »; «Столп бо бе камен высок стоя перед вороты города, и бяху в нем заперлися Прузи, и не бысть им мимо онъ пойти к городу, побивахуць бо со столпа того; и тако приступиша к нему и взяша и, страх же велик и ужастъ паде на городе, и быша аки мертвее стояще на заборолех города, о взятыи столпа, зане то бысть упование их».

Захапіць горад не ўдалося, і справа скончылася выдачай палонных. Аблога 1277 г. была апошній спробай валынскіх князёў вярнуць Гродна пад сваю ўладу. Міжусобіцы і пагроза мангола-татарскай навалы прымусілі іх утаймавацца. З гэтага часу Гродна ўвайшоў у склад Вялікага Княства Літоўскага.

2. Абарончыя збудаванні ў XIII стагоддзі. Зразумела, што ва ўмовах пастаяннай ваеннай пагрозы людзі клапаціліся аб захаванні ўласнага жыцця, таму зaimаліся будаўніцтвам і падтрымкай у надзеіным стане гарадскіх умацаванняў. Менавіта ў гэты час на Старым замку была пабудавана вежа-стоўп, якая ўпершыню ўзгадваецца ў сувязі з аблогай Гродна галіцка-валынскімі князямі. Яна была падобная на знакамітую Белую вежу ў Камянцы. Гэты новы тып абарончых умацаванняў быў шырока распаўсюджаны ў Заходній Еўропе пад назвой «данжон». На Русі яны ўпершыню з'яўляюцца ў XIII ст. на Валыні; верагодна, што і гродзенскі стоўп быў пабудаваны валынскімі дойлідамі ў часы, калі горад знаходзіўся ў руках валынскіх князёў. Існуе некалькі меркаванняў аб месцазнаходжанні вежы. Магчыма, што, з'яўляючыся асноўнай крапкай абароны дзядзінца, яна знаходзілася побач з брамай дзядзінца і выступала за лінію сцяны. Такое зручнае месцазнаходжанне давала магчымасць абаронцам трymаць пад абстрэлам мост, браму і частку сцяны, што прымыкала да брамы. Дзядзінец, як і раней, меў драўляныя сцены-горадні, па версе ішла баявая галерэя, прыкрытая брусверам-забаролам. Захаваліся і мураваныя сцены XII ст.

3. Матэрыяльная культура горада. Становішча Гродзенскага княства было вельмі складаным. Раздзёрtaе міжусобнымі войнамі літоўскіх князёў, яно было вымушана адначасова абараняцца ад моцнага і каварнага ворага – крыжакоў. Бесперапынныя войны, пастаянная пагроза знішчэння, зразумела, не спрыялі развіццю горада. З цэнтра княства ён пераўтвараецца ў памежную крэпасць на шляху крыжацкай навалы. Археалагічныя раскопкі на Старым замку выявілі *трохметровы культурны пласт XIII–XIV стст.* Ён напоўнены зброяй, пераважна наканечнікамі стрэл. Знаходак, якія б сведчылі аб стане рамяства, настолькі мала, што многія даследчыкі гавораць аб замаруджванні ці нават аб спыненні развіцця горада ў гэты перыяд.

Менавіта ў гэты час, у канцы XIII – сярэдзіне XIV стагоддзяў, на дзядзінцы, на месцы загінуўшай у 1183 г. Ніжняй царквы, была пабудавана новая мураваная царква, якую цяпер называюць *Верхній*. Гэта быў невялікі квадратны ў плане храм (9,8 x 9,9 м) з адной паўкруглай апсідаю. Вуглы сцен, як і ў ранейшых помніках гродзенскай архітэктурнай школы, былі зроблены пад вуглом у 45 градусаў. Сцены былі зроблены з вялікапамернай брусковай цэглы, пакладзенай на вапнавую рошчыну ў тэхніцы лусковай муроўкі, калі з цэглы выкладваліся толькі бакі, а сярэдзіна складалася з валуноў. У муроўцы сцен таксама былі выкарыстаны плінфа і шліфаваныя камяні, узятыя з развалін Ніжняй царквы. Спачатку перакрыцце царквы было драўляным. Пазней былі паставлены слупы і зроблены крыжовыя скляпенні, якія накрылі дахоўкаю. Царква выконвала ролю «дамовага храма» і была разабрана падчас будаўніцтва палаца Стэфана Баторыя ў апошній чвэрці XVI ст.

Пытанні і заданні

1. Якім было палітычнае становішча Гродзенскага княства сярэдзіны XIII ст.?
2. Чым было выкліканы цяжкае становішча горада на працягу XIII ст.?
3. Які новы тып абарончых збудаванняў з'явіўся ў Гродне і якую ролю ён адыграў у гісторыі горада?
4. Як можна ахарактарызаваць матэрыяльную культуру горада ў XIII ст.?

§ 10. У складзе Вялікага Княства Літоўскага

*Князь спрытна сядзе і шпорыць каня,
За ім беларусаў лавіна.
Зъ зямлі высокаючи іскры агню –
На ворага мкнецца дружына.*

*Дружыны тае не патрапіць стрымаць
Ні пушча, ні вецер, ні гоні!
Давыдавы воі на конях ляцяць
На покліч крылатай пагоні.*

Апанас Цыхун. Балада пра Давыда Гарадзенскага.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны :

- ведаць і разумець месца Давыда Гарадзенскага ў гісторыі горада;
- умеець расказваць пра барацьбу паміж Ягайлам і Вітаўтам у Гродне;
- уяўляць месца і ролю Гродна ў палітыцы ВКЛ;
- мець уяўленне пра будаўніцтва ў горадзе касцёла Прачыстай Маці Божай (фары Вітаўта);
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: Ноенгарктэн, Фара Вітаўта, Магдэбурскія права.

1. Горад у час крыжацкай навалы. Гродна заўсёды быў ключом да земляў беларуска-літоўскага Панямоння. Каля 20 нападаў на наш горад здзейснілі крыжакі Тэўтонскага ордэна. Хто толькі ні пабываў пад сценамі непрыступнага Старога замка! “Паход на Гартэн” лічыўся вышэйшай адзнакаю і гонарам рыцарства Германіі, Францыі, Швецыі, Галандыі, Даніі, Італіі, Іспаніі, Чэхіі і Англіі. Пяць разоў удавалася крыжакам захапіць Гродна. У 1284 г. пад сцены Старога замка раптоўна прывёў свае войскі магістр Конрад Цірнберг. Ён прыйшоў пакараць прусаў, якіх восем гадоў назад пасяліў у Гродне вялікі літоўскі князь Трайдзень. Гарнізон замка доўга абараняўся, але з-за зрады прусаў Скомунда і яго брата брама была адчынена і крыжакам удалось ўварвацца ў горад. Гэта адзін з нямногіх выпадкаў поспеху крыжакоў, ды і то няпоўнага, бо, відаць, захапілі яны толькі Ніжні замак. Спалілі і абрабавалі дамы, а жыхароў забілі, або забралі ў няволю.

Падчас аблогаў уваход у брамную вежу зачыняўся сталёвай кратай. Мост да замка ў той час быў даволі выгнутым, што дазваляла абстрэльваць ворага з муроў, вокнаў і вежаў. Частка маста падымалася на моцных ланцугах.

У 1296 г. крыжакі двойчы спрабавалі захапіць Гродна. Горад неаднаразова гарэў і адбудоўваўся. Верагодна, што ў гэтыя часы змяншаецца і колькасць насельніцтва, частка якога загінула ці трапіла ў палон. Толькі ў часы княжання Віценя, калі ў **1312** г. гродзенскім старастам стаў князь **Давыд Даўмонтавіч**, гарадзенцы атрымалі доўгачаканы перадых у бесперапынных бойках з крыжакамі.

Постаць у гісторыі

Князь Давыд Даўмонтавіч (каля 1287 г. – 1326 г.) – сын нальшчанска га князя Даўмонта (княства Нальшчанскае знаходзілася на тэрыторыі цяперашніх Ашмянскага і Смаргонскага раёнаў). Мужны і адважны Давыд заслужыў давер Віценя ў паходах і баях. І той даручыў яму

абарону Гродна. Дваццаць пяць гадоў Давыд Гарадзенскі (як сталі яго называць) абараняў дарогу ў Панямонне. За часы яго староства крыжакі шэсць разоў прыходзілі, каб захапіць Гродна.

У 1314 г. ваярам Давыда Гарадзенскага Віцень даручыў дапамагчы Навагрудку. Гарадзенцы знішчылі запасы на шляху адступлення крыжакоў, захапілі іх лагер, дзе перабілі абарону, узялі баявых коней, правіяント і ваенны рыштунак, спалілі караблі ордэнскага флоту на Нёмане. У 1322 і 1323 гадах войска Давыда па просьбе пскавічоў абараняла іх родны горад ад лівонскіх рыцараў.

На пачатку сакавіка 1324 г., у Вялікі пост, трои рыцары і 600 воінаў з Натангіі (Прусія) зрабілі патаемны рэйд у аколіцы Гродна. Яны напалі на маёнтак Давыда Гарадзенскага (Давыдзішкі ці Верцялішкі), забілі яго жонку і двух сыноў і яшчэ 38 чалавек.

У 1324 г. Давыд Гарадзенскі здзейсніў набег на Мазовію, саюзніцу братоў-рыцараў, знішчыў г. Пултуск, спаліў 120 мястэчак і вёсак, зруйнаваў 30 касцёлаў і захапіў у палон 4000 чалавек.

У 1326 г. Давыд Гарадзенскі на чале 1200 коннікаў і з атрадам польскага войска здзейсніў спусташальны рэйд на Брандэнбург. У час вяртання з паходу князь зрабіў у Мазовіі прывал – тут і напаткала яго смерць. Падкуплены крыжакамі мазавецкі рыцар Анджэй Гост зняцацку ззаду напаў на князя ў намёце і забіў яго дзідай. Цела Давыда воіны прынеслі на шчытах дамоў і, па легендзе, пахавалі ля сцен царквы Барыса і Глеба.

У 1328 г. гросмайстру Тэўтонскага ордэна з атрадам колькасцю 60 рыцараў і 300 простых ратнікаў удаецца авалодаць горадам пасля трохтыднёвой асады. Замак быў спалены, жыхары заплацілі вялікую канtryбуцыю. Напады на горад былі ў 1362 і 1364 гг. Як адзначаў рыцарскі храніст, «крыжакі бесчалавечна спусташалі аколіцы горада, забіраючы шмат людзей у няволю».

У 1373 г. адбыўся яшчэ адзін разбуральны крыжацкі паход з заходу. У 1375, 1377 і 1379 гадах былі ажыцеўлены беспаспяховыя набегі Альберта фон Заксена, Тэадорыха фон Эльнера. У 1393 г. пасля трохдзённай асады Гродзенскі замак быў захоплены і спалены, шмат воінаў і жыхароў узята ў палон. У 1402 г. рыцары спрабавалі захапіць Гродна, калі вялікі літоўскі князь Вітаўт быў у Кракаве. Зноў пацярпелі аколіцы горада, былі захоплены палонныя і трафеі. Гэта быў, відаць, апошні паход крыжакоў на Гродна. У Гродне ёсць тапанімічны напамін пра тагачасныя напады – мікрараён (раней вёска) *Падкрыжскі*.

2. Барацьба паміж Вітаўтам і Ягайлам. У 1376 г. Гродна становіцца ўладаннем літоўскага князя **Вітаўта**. Гродзенцы падтрымалі яго ў барацьбе з Ягайлам за ўладу ў ВКЛ. У выніку перамоў паміж Вітаўтам і Ягайлам у 1384 г. Гродна становіцца «другою» сталіцю ВКЛ. У гэтыя часы па загаду Вітаўта ў горадзе будуецца першы драўляны каталіцкі касцёл Прачыстай Маці Божай, так

званая *Фара Вітаўта*, які ўпершыню ўзгадваецца ў **1389** г. Гэты храм меў двухскатны дах і шмат'ярусную вежу.

Помнік дойлідства

Фара Вітаўта. Драўляны храм быў самым вялікім і самым цудоўным ў Вялікім Княстве Літоўскім. Неаднаразова, у 1753, 1782, 1904, 1892, 1923 і 1935 гадах храм перабудоўваўся. У 1961 г. па рашэнні тагачасных савецкіх уладаў быў узарваны, а на яго месцы закладзены сквер.

Разумеючы, што перамір'е з Ягайлам не вельмі трывалае, Вітаўт пачаў рыхтавацца да новай вайны. Аднавіў і ўмацаваў сцены Старога замка, а ў 1390 г. заключыў дамову з крыжакамі для сумеснай барацьбы супраць Ягайлі, даручыўшы абарону горада маркграфу Зальцбаху. У гэтым самым годзе абаронцы Гродзенскага замка вытрымалі 50-дзённую аблогу польскага войска на чале з Ягайлам. Прыйшоўшы з крыжакамі на дапамогу гарадзенцам, Вітаўт паспрабаваў дапамагчы акружанаму гарнізону. З супрацьлеглага берага да муроў Старога замка быў працягнуты жалезны ланцуг, каб з дапамогаю прыматаўаных да яго лодак даставіць у замак усё неабходнае. Але польскія рыцары, пусціўшы зверху па рацэ бярвенні, парвалі ланцуг. Не атрымаўшы дапамогі, абаронцы вымушаны былі здаць горад Ягайлі. Каб заручыцца падтрымкай гарадзенцаў, ён у **1391** г. дае гораду першы прывілей на самакіраванне па так званаму літоўскому (рускаму) праву і ўзмацняе руска-ліцвінскі гарнізон крэпасці атрадам польскіх воінаў. Але калі Вітаўт разам з крыжакамі падышоў да горада, ліцвіны зачынілі польскіх салдат у вежы і здалі крэпасць. За дапамогу ў барацьбе з Ягайлам Вітаўт дазваляе крыжакам пабудаваць у сваіх уладаннях замкі. Сярод іх быў *Ноенгартэн*.

Таямніца гісторыі

Ноенгартэн. Крыжакі пабудавалі яго на левым беразе Нёмана насупраць Старога замка. Праз год, пасля заключэння міра з Ягайлам, калі неабходнасць у падтрымцы ордэна адпала, Вітаўт захапіў і спаліў гэты замак. Навукоўцы не могуць дакладна вызначыць месцазнаходжанне Ноенгартэна, аб якім згадвае Ян Другаш.

Барацьба паміж Вітаўтам і Ягайлам завяршылася падпісаннем Востраўскага пагаднення ў 1392 г. Пасля князі неаднаразова сустракаліся ў Гродне. Разам ладзілі пераможны паход на Грунвальд, святкавалі ў 1414 г. Каляды і вяселле Вітаўта з Юльянай у 1416 г.

Пасля смерці Вітаўта ў 1430 г. Гродна неаднаразова наведвае яго пераемнік Свідрыгайла. У 1440 г. Гродна пераходзіць да вялікага князя літоўскага Казіміра, які

ў 1444 г. даруе гораду другі прывілей на самакіраванне па *Літоўскаму праву*. Тут, у Гродне, у каралеўскім замку, Казімір Ягелонавіч і памёр 7 чэрвеня 1492 г.

У Гродне неаднаразова адбываліся пасяджэнні соймаў, на якіх вырашаліся пытанні ўнутранай і знежняй палітыкі дзяржавы. Напрыклад, на гродзенскім сойме ў 1492 г. вялікім князем быў абраны Аляксандр Ягайлівіч.

Пытанні і заданні

1. Раскажыце пра дзеянасць на пасадзе гродзенскага старасты палкаводца Давыда Гарадзенскага.
2. Якую ролю адыгралі гродзенцы і горад у барацьбе паміж Вітаўтам і Ягайлам?
3. Якія змены адбыліся ў Гродне ў часы праўлення Вітаўта?
4. Ахарактарызуйце ролю Гродна ў палітычным жыцці ВКЛ.
5. Што цяпер у горадзе нагадвае нам пра падзеі барацьбы з крыжацкай навалай?

Магдэбургскі Гродна (1496 – 1795 гг.)

§ 11. Жыццё горада па магдэбургскому праву

«Наданне майдэборскіх правоў абумовіла якасна новае становішча паселішча ў сацыяльнай іерархіі, адрознівалася і вылучала яго з навакольных населеных пунктаў».
Гісторык Анатоль Цітоў.

Якія прывілеі на самакіраванне мелі жыхары Гродна?

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець аргументавана тлумачыць сутнасць гарадскога самакіравання паводле магдэбургскага права;
- характарызываць змест самакіравання ў Гродне ў XIV – XVI стст. і парайноўваць яго з заходненеўрапейскім;
- ведаць гісторыю гродзенскіх сімвалоў самакіравання – герба і ратуши;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: камуна, юрыдыка, ратуша, лава, радца, магістрат, войт, бурмістр.

1. Права гарадскога самакіравання. Гродна адным з першых гарадоў Вялікага Княства Літоўскага атрымаў права самакіравання, якое ў гісторыі набыло назыву «Магдэурскае права» (лац. *jus theutonicum magdeburgense*). Для даведкі: Вільня карыстаўся магдэбургскім правам з 1387 г. *намінальна* (магістрат існаваў, але горадам фактычна кіраваў вялікакняжацкі цівун), а з 1432 г. – фактычна, Менск з 1499 г., Полацк – з 1498 г., Брэст – з 1511(?) г., Гомель – з 1560 (?) г., Магілёў – з 1577 г.

Гісторыя сведчыць

Юрыдычныя права асобных заходненеўрапейскіх гарадоў узніклі як вынік барацьбы гараджан са сваімі сеньёрамі з канца XI ст. і паступова распаўсюдзіліся па ўсёй Еўропе. Магдэбургскае права з'явілася юрыдычным афармленнем поспехаў мяшчанаў у замацаванні самастойнасці ўласнага горада. Яно даравала гораду права на самакіраванне і ўласны суд, права зямельнай уласнасці і вызваленне ад большай часткі феадальных павіннасцяў, права ствараць рамесныя аб'яднанні – цэхі.

Найбольш ранняя форма гарадскога самакіравання ў некаторых італьянскіх, французскіх і нямецкіх гарадах – **камуна** (ад познелац. *Communa* – грамада), якая арганізоўвала выбары з ліку гараджан гарадской Рады і адказных асоб, ажыццяўляла ўласны гарадскі суд, утрымлівала гарадское апалчэнне, асобныя фінансы і падаткаабкладанне. Права на самакіраванне сеньёр пацвярджаў хартыйя, па якой горад быў абавязаны штогод выплачваць пэўную суму грошай – рэнту і падчас вайны выстаўляць войска. Не ўсе, нават вялікія гарады, як, напрыклад, Парыж, карысталіся такім правам у поўным аб'ёме. Нярэдка сеньёр згаджаўся на частковае самакіраванне і тады выбарныя органы дзейнічалі сумесна з ураднікам, які прызначаўся сеньёрам. Найбольш поўныя права на самакіраванне атрымлівалі імперскія (каралеўскія) і біскупскія гарады. Менавіта ў гэтыя часы і ўзнікла нямецкая прыказка «*Der Schadtluft macht frei*» (гарадское паветра робіць вольным).

Сярод еўрапейскіх гарадоў, якія паступова набывалі найбольш поўныя права на самакіраванне, вылучыўся горад на Эльбе Магдэбург (вядомы з 805 г., з 968 г. – цэнтр Магдэбургскага архібіскупства). Пачаткам магдэбургскага права на самакіраванне, якое канчаткова склалася ў XIII ст. і паступова набыло шырокую вядомасць, былі прывілеі, якія даў у 1188 г. гарадскому патрыцыяту тагачасны архібіскуп Віхман. Незвычайная папулярнасць менавіта магдэбургскага права тлумачыцца тым, што яно мела універсальныя характеристар: тлумачыла розныя віды прававых адносін (дзейнасць гарадскіх выбарных уладаў, яе кампэтэнцыю і парадак судовай вытворчасці), пытанне зямельнай уласнасці, парушэнні ўладання, захопу маёmacці. Асаблівае месца займалі нормы, якія рэгулявалі гандаль і рамёствы, дзейнасць цэхаў і купецкіх гільдый, парадак падаткаабкладання.

Першымі гарадамі ВКЛ, якія атрымалі права самакіравання сталі Вільня (1387), Бярэсце (1390), Гродна (1391). Але падобна на тое, што гэта было асаблівае, так званае *рускае* ці *літоўскае* права. Калі яно і арыентавалася на магдэбурскае права, то было ў значнай ступені абмежаваным. Узнікненне асаблівага юрыдычнага статусу гарадоў паводле магдэбурскага права у ВКЛ напрыканцы XIV ст. сведчыла аб значнай ролі тагачаснага гарадскога насельніцтва ў эканамічным, культурным і нават у палітычным жыцці дзяржавы. Магдэбурскія права гарадам ВКЛ надаваў звычайна вялікі князь літоўскі. Але адбывалася гэта ўжо напрыканцы XV ст.

2. Наданне Гродна магдэбурскага права вялікім князем літоўскім Аляксандрам Казіміравічам адбылося ў Берштах – вялікакняжацкім двары, дзе ў той час праходзіў сойм, у Дзень Святога Бенядзікта (згодна з каталіцкімі святкамі, 11 ліпеня) 1496 года (**Да ведама:** праваслаўныя аадзначаюць Дзень св. Бенядзікта 27 сакавіка, але вялікі князь, які пахаваны ў маўзалеі Віленскага кафедральнага сабору, безумоўна быў каталіком).

Документы сведчаць.

У Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродне захоўваецца копія прывілея на наданне Гродна магдэбургскага права «найяснейшага Аляксандра, князя літоўскага» «...Мы, Аляксандэр з ласкі Божай вялікі князь літоўскі, рускі, жамойцкі і г.д., Гаспадар і Пераемнік, Заяўляем словамі гэтыхмі, каму належыць усім сучаснікам і потым будучым, якія аб гэтыхмі вядомасці мець будуць: так як Мы ўзбагачэння паспалітага ўвесі час прагнучы і жадаючы, каб фінансавае становішча нашага Гродна было лепшае і каб людзі яго насяляючыя парадкам добрым і слушным у сваіх уладаннях сталі багацейшымі ... з Права Літоўскага ці Рускага і якога яшчэ раней атрыманага на Права нямецкае Майдэборскім празванае прызначаем, якое вечныя часы павінна цягнуцца згодна свайго поўнага і цэлага кісталту, адцясняючы адсюль усякае права, раней атрыманае, і спосабы і звычай ўсе існуючыя, якія б таму сапраўднаму праву Тэўтонскаму Майдэборскаму маглі перашкаджасць»... (пераклад з польскай мовы).

Згодна з вялікакняжацкім прывілеем, гораду надавалася войтаўства і ствараўся гарадскі орган самакіравання – магістрат. Магістрат адыгрываў ролю адміністрацыйнай улады (з наданнем яму судовых функцый), сачыў за гандлем, збіраў падаткі. Гэтай установе падпарадкоўваліся **мяшчане** – усе жыхары горада-места, акрамя тых, хто жыў у **юрыдыцы**. Горад вызваляўся ад гандлёвых пошлін, атрымаў дазвол на пабудову ратушы і «*тройчы ў год кожны кірмашы мець згодна з іх багаццем і згодна звычаю праводзіць*».

Прывілей Аляксандра Казіміравіча вызваляў гродзенцаў ад абавязкаў рамантаваць вялікакняжацкі замак, прадстаўляць падводы вялікакняжацкім ураднікам, акрамя выпадкаў, калі асобы прад'яўлялі адкрытыя лісты з вялікакняжацкай пячаткай. Гродзенцы павінны былі вялікаму князю таксама «*усе і кожны асобна несці трэці грош ад усякіх чыншаў, працэнтаў, дараванняў, судоў, він праўных і прыходаў якіх-небудзъ*», а таксама асвятляць шлях падчас вялікакняжацкага палявання.

У адпаведнасці з нормамі магдэбургскага права гараджане абіралі раду і лаву. Рада абіралася з ліку купцоў і заможных майстроў, **цэхмайстрай**. Узначальвалі раду войт і бурмістры. Войт выконваў абавязкі старшыні крымінальнага суда. Ён звычайна не абцяжарваў сябе выкананнем бягучых абавязкаў і для гэтых мэтаў назначаў намесніка – **лентвойта**. Бурмістраў было двое – праваслаўны і католік. Іх мяшчане абіралі з ліку радцаў штогод.

Такім чынам, вялікі князь пазбавіў мяшчан падсуднасці перад вялікакняжацкімі чыноўнікамі, перадаўшы права «*судити и рядити*» іх войту і бурмістрам у прысутнасці райцаў ці то гродскім (бурмістра-радзецкім), ці то лаўнічым судом. Гарадская рада разглядала «*грамадзянскія*» (бытавыя) справы паміж мяшчанамі, прызначала апекуноў над сіратамі і непаўнагодзелі, а крымінальныя справы накіроўваліся ў Лаву, у войтава-лаўнічы суд. Апеляцыйныя скаргі накіроўваліся вялікаму князю. У такім выпадку і мяшчан, і самога войта князь абавязаны быў судзіць па законах магдэбургскага права.

Змяшчаўся магістрат у Ратушы, якая знаходзілася на Рынку (зараз – Савецкая плошча). Найвялікшай каштоўнасцю, здабыткам магдэбурскага права стаўся гарадскі герб – сімвалічнае ўвасабленне вольналюбівага харектару горада.

3. Самакіраванне ў дзейнасці. Прававы статус Гродна садзейнічаў развіццю горада. Напрыклад, у часы Боны гараджане падалі скаргу на бурмістраў за злоўживанне ўладай. Пасля разгляду скаргі вялікая княгіня літоўская і каралева польская Бона загадала гродзенскім бурмістрам і радцам штогод даваць справаздачы аб выдаткаванні гарадскіх грошай. Акрамя таго, загад Боны вызначаў паўнамоцтвы войта, бурмістра і радцаў.

Найбольш выразна роля лаўнікаў праяўлялася ў судовай дзейнасці гарадскіх устаноў. У беларускіх гарадах яна была больш разнастайнай, чым дзейнасць, якая была прадугледжана магдэбургскім правам. Так, у Гродне магістрацкія кнігі выразна падзялялі дзве судовыя ўстановы: бурмістра-радзецкі суд і войтава-лаўнічы суд. Пасяджэнні кожнага з судоў адбываліся асобна. Тыя, хто разлічваў атрымаць жаданае для сябе рашэнне, звярталіся ў той ці іншы суд не згодна з яго кампетэнцыяй, а зыходзячы з уласных разлікаў. Не выпадкова ў кнігах войтава-лаўнічага суда Гродна захаваліся запісы спраў, якія цалкам адпавядаюць справам бурмістра-радзецкага суда.

Неаднаразова князі давалі гораду розныя прывілеі: на будаўніцтва млына, на набыццё зямлі і карыстанне лясамі, вызначалі падаткі і мытныя пошліны. Магістрат кіраваў пабудовай млына на Нёмане, трох корчмаў, лазні, камяніцы для ўтрымання ў ёй вагаў, ваксабойні, даходы ад якіх паступалі на карысць горада.

Акрамя рамеснікаў і гандляроў, у горадзе жылі духавенства, шляхта і магнаты, якім належалі асобныя сядзібы. Насельнікі гэтых сядзіб – *юрыдычыяне* – падпарадкоўваліся толькі ўладальнікам зямлі і не плацілі падаткаў у гарадскую казну. Спробы ўлады зменішыць колькасць юрыдык вынікаў не далі.

Пытанні і заданні

1. Раствумачце сутнасць мясцовага гарадскога самакіравання ў сярэдневяковай Еўропе.
2. Вызначце асаблівасці самакіравання ў ВКЛ.

3. З прыведзенага тэксту прывілея 1496 г. на самакіраванне Гродна вызначце фразу, якая бездакорна даказвае, што ўсе папярэднія права горада на самакіраванне не былі магдэбургскімі.
4. Якія змены адбыліся з наданнем гораду магдэбургскага права?
5. Уявіце працэ гародскога самакіравання ў Гродне XVI ст. Вызначце магчымыя проблемы гародскога жыцця ў гэтых часы.

§ 12. Развіццё гародской планіроўкі ў XV-XVI стст.

«У XV ст. умацаваліся гандлёвая і культавая функцыя асноўнаў плошчы – цэнтра гародскога самакіравання, ансамбль яе забудовы стаў дамінуючым звязком усёй сістэмы грамадскага цэнтра».

Вызначце асноўныя этапы гісторыі будаўніцтва горада да XV ст.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець апісваць гарадзенскія вялікакняскія замкі;
- расказаць пра планіровачнае развіццё і забудову вуліц горада;
- умець тлумачыць выяву Гродна на гравюры М. Цюндта;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: замак Вітаўта, замак Баторыя, контрфорсы, Гандлёвая плошча, верацяно, доўгі рынак, валочнае вымярэнне Гродна

1. Планіроўка вулічнай сеткі. Даследчык горадабудаўніцтва Юрый Кішык выявіў у Гродне канца XV ст. шэсць асобных, але планіровачна ўзаемазвязаных паміж сабой раёнаў. Першы размяшчаўся на беразе Гараднічанкі і быў вынікам доўгай трансфармацыі дагістарычнай вёскі-авальніцы, якая ўзнікла на гандлёвой дарозе з Вільні ў Гродна.

Другі планіровачны раён склаўся побач з умацаванымі падградамі, там, дзе сёння стаяць Новы замак і Абласны драматычны тэатр. Асобным раёнам стаў Падол, размеркаваны на ніжній тэррасе. Яго планіроўка вызначалася дарогай па беразе Нёмана і веерам спускаў-праходаў да берагавой лініі. Ён засяляўся адначасова з вышэйназваным, размеркаваным на верхній тэррасе. Абодва раёны злучыла крывалінейная вуліца

Чацвёрты раён сформіраваўся дзякуючы ўтварэнню доўгага рынка, альбо верацяна. Апошняе ўзнікла з двух трохкутнікаў: адзін склалі сучасныя вуліцы Маставая і Стэфана Баторыя, другі – вуліцы Савецкая і Калючынская . Пасярэдзіне верацяна апынулася галоўная плошча горада, на якой размясціліся галоўныя грамадска-палітычныя і сацыяльна-эканамічныя будынкі. У раёне паўднёва-ўсходнім ад Рынку стала складвацца мягкая перакрыжаваная сістэма планіроўкі. Гэтая тэрыторыя засвойвалася як бы слаямі, з утварэннем даволі шырокіх блокаў забудавання. Апошні па часе засялення раён Занёмання меў тыпічную для вёскі аднабаковую забудову вуліцы.

На працягу XVI ст. адбываліся змястоўныя змены ў аб'ёмна-прасторавай структуры Гродна. Даследчык Юрый Кішык датуе асноўныя працэсы перапланіроўкі горада 1533-1541 гг. і звязвае іх з каралевай Бонай Сфорцай.

«Валочнае вымярэнне Гродна» С. Дыбоўскага 1560 г. ужо зафіксавала новую планіроўку. Сярэднявечнае разуменне горада як цэласці ў прыроднай прасторы пераходзіць да паняцця горада як цэласці, складзенай з асобных, звязаных паміж сабой комплексаў. У выніку лакалізацыі вулічная сетка ўпершыню будзеца па вызначаных геаметрычных стэрэатыпах, горад робіцца больш шчыльным. Важна адзначыць, што новая планіроўка стваралася на старой канве: захоўваліся былыя напрамкі каардынат гарадской структуры, палажэнне цэнтральнага ядра і другарадных вузлоў, прынцып іх супадпарадкаванасці.

Рынак з верацяна з торгам пасярэдзіне ператварыўся ў вялікую і квадратную плошчу з бокам каля 150 м. Ад яго адыходзіла 8 вуліц. Галоўным стрыжням і усходнім трактам стала вул. Язерская (К. Маркса), з усходняга боку былі прабіты яшчэ дзве вуліцы – Дзям’янаўская (Свярдлова) і Мірніцкая (Кірава), з двухбаковай забудовай. Узніклі папярочныя вуліцы Златарская (Урыцкага), Новаікоўская (Маладзёжная) і іншыя, якія злучылі трох вышэйназваных шырокія вуліцы. Важным вузлом стаў Німецкі рынак – квадратная плошча з бокам каля 40 м, створаная ў раёне заходняга напрамку ад Віленскай вуліцы (цяпер аўтастаянка каля крамы «Абухаўская»). У Занёманскім раёне, які ў 1560 г. быў аднесены да горада, планіровачным вузлом стала вялікая прамавугольная плошча памерам 120x180 м.

Планіровачная структура і плотнасць забудавання ў XV-XVI стст. адпавядалі канкрэтным горадабудаўнічым умовам: ландшафтнай сітуацыі (водападзелы, плата, яры, лашчыны, пераправы), размернасці рэльефных форм, прасторава-пластычным якасцям рэльефа.

2. Рэзідэнцыя вялікага князя літоўскага. Адным з планіровачных раёнаў раннесярэднявечай Горадні была Замкавая гара, будаўніцтва на якой, як вам ужо вядома, пачалося ў X ст. Пры Вітаўце тут уznік Стары замак і палац князя, які ў 1398 г. згарэў. Вітаўт і яго жонка Ганна выратаваліся, дзякуючы сваёй хатній малпе, а вось палац прыйшлося будаваць новы. Гарадзенскія рамеснікі, якія неслі замкавую павіннасць, пад кіраўніцтвам прафесійнага архітэктара-будаўніка (прозвішча яго невядома) узнеслі ў 1400 г. **мураваны замак** з каменя-валуна і

цэглы. Апошняя выкарыстоўвалася ў кладцы сценак для выроўнівання радоў каменя і ў вежах – для аблізоўкі. Муры замка трымаліся на амаль мятровых падмурках, а сцены былі ўмацаваны котрфорсамі.

Замак меў пяць вежаў, злучаных паміж сабой тоўстымі (да 3 м) сценамі, працягласць якіх дасягала 300 м., а вышыня – 6-8 м. Круглая вежа-данジョン захавалася з XIII ст., чатыры вежы былі квадратныя (12x12 м): вежа-брама, наступная з боку Нёмана, затым на самым мысе над вусцем Гараднічанкі і ў паўночна-ўсходнім куце. Вежа-брама мела зубчатую баявую пляцоўку. Каля яе быў пад'ёмны мост праз глыбокі яр. Пад вежай знаходзілася замкавая турма. Да ўсходняй сцяны замка, паміж круглай вежай і вуглавой, прымыкаў двухпавярховы палац гатычнага стылю (як і ўвесь замак). Муры палаца адначасова з'яўляліся мурамі замка і былі прыстасаваны да абароны, бо мелі вузкія вокны-байніцы. На першым паверсе палаца знаходзіліся гаспадарчыя памяшканні, на другім – пакоі князя. Візуальны вобраз замка Вітаўта XV ст. можна ўбачыць на гравюры М.Цюндта.

Крыніца гарадской гісторыі

Гравюра Цюнданта. У ліпені 1567 г. **Ганс (Ян) Адэльгаўзер** – нямецкі мастак – намаляваў карціну «Выгляд Гродна з выездам пасольства падчас сойма ў Гродне ў 1567 г.» Адэльгаўзер быў сведкам намаляванай ім падзеі. Мацей (Матэуш, Маціас) Цюнд (1498-1586) – нюрнбергскі мастер, залатых спраў майстар, картограф, гравёр зрабіў па гэтаму малюнку гравюру «Vega designatio urbis in Litavia Grodnae» – «Праўдзівае адлюстраванне Гродна ў Літве». Дзякуючы гэтай гравюры, мы – сведкі сустрэчы 24 ліпеня 1567 г. пасольства Маскоўскага княства да вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта Аўгуста. На пярэднім плане гравюры каралеўскі маршалак Астафі Валовіч і галава маскоўскага пасольства Фёдар Іванавіч Колычаў (Разумны) падаюць адзін аднаму руکі. Твор Цюнда з'яўляецца гісторычнай крыніцай не толькі па палітычнай гісторыі Гродна, але і планіроўцы і забудове горада. Гравюра Цюнда была ўзорам для наступных выданняў гравюр Гродна. Гродзенцы дзякуючы ім маюць магчымасць убачыць выяву нашага горада XVI ст. і парайонаць яго з сучасным.

На старым дзядзінцы размяркоўваліся гаспадарчыя пабудовы, драўляныя дамы. Двор каля палаца і брамы быў выбрукаваны, а паміж дамамі зроблены драўляны ходнік.

У 1580 г. па праекце італьянскага архітэктара Скота з Пармы замак быў перабудаваны для караля Стэфана Баторыя. З умацаванняў Вітаўта былі выкарыстаны толькі сцены і некаторыя вежы (з боку Нёмана і Гараднічанкі, уяздная). Палац, які меў памеры 60x21 м, быў пабудаваны нова ў стылі

рэнесансу. Двухпавярховы будынак быў прыстасаваны для абароны, таму сцены былі тоўстыя, адсутнічаў парадны вестыбюль. Сцены магутных паўкруглых скляпенняў першага паверха былі зроблены з цэглы і атынкаваны, падлога выкладзена з цэглы, дзвёры дубовыя ці жалезнныя. Тут месціліся канцылярыя, архіў, вартоўня, іншыя службовыя і гаспадарчыя памяшканні.

Каралеўскія пакоі і тронная зала знаходзіліся на другім паверсе. Сцены былі аздоблены шліфаваным гіпсам і пазалотай, тканінамі з арнаментам, габеленамі. Падлога выкладзена мармуровымі, каменнымі, керамічнымі і паліванымі пліткамі. Кесонная столь была пакрыта багатай разьбой, расфарбавана ў розныя колеры ці пазалочана (як на Вавелі ў Кракаве). У пакоях стаялі мармуровыя і каменныя каміны, выкладзеныя рэнесанснымі маёлікавымі кафлінамі. Переход паміж першым і другім паверхамі знаходзіўся ў галоўнай параднай лесвіцы, якая размяшчалася пасярэдзіне фасада. Як выглядаў палац, можна ўбачыць на гравюры радзівілаўскага гравёра Тамаша Макоўскага 1600 г.

На двары замка, каля муроў з боку Нёмана, стаялі некалькі будынкаў, дзе размясцілася гаспадарчая частка: жыллё для прыслугі, склады, пякарня, вазоўня і іншае. У вежы над брамай знаходзілася капліца.

3. Грамадскі і эканамічны цэнтр горада пераносіцца ў раён Рынку. Гэтаму спрыялі наступныя фактары. Пасля Грунвальдской перамогі над крыжакамі зменшылася роля Старога замка, а жыхары атрымалі магчымасць мірна працаваць дзеля развіцця горада. Як вам ужо вядома, Гродна атрымаў магдэбургскае права, што садзейнічала яго ўздыму. Еўрапеізацыя жыцця ў ВКЛ спрыяла ўкараненню еўрапейскіх традыцый у горадабудаўніцтве.

Галоўным будынкам на Рынку была збудаваная згодна з магдэбургскім правам **ратуша**. Невядома, ці была яна мураванаю адразу, але на гравюры Цюндта мы бачым двухпавярховы каменны будынак. Ён знаходзіўся на рагу плошчы, у канцы вуліцы, якая ішла з замка (на месцы сённяшняга Палаца тэкстыльшчыкаў). На першым паверсе ратуши знаходзіліся склады і «коморы для подстригания сукна», на другім – зала пасяджэнняў магістрата. Вакол другога паверха ішла адкрытая абходная галерэя. Ратуша мела дзве вежы: у цэнтры знаходзілася самая

высокая ў горадзе шмат'ярусная вежа з дазорнай пляцоўкай і гадзіннікам, а ў тарцы будынка – нізкая.

Другім выдатным збудаваннем на плошчы быў гандлёвы будынак. У прамавугольным памяшканні знаходзіліся лаўкі. Адпаведна іншым еўрапейскім гарадам, лаўкі размяшчаліся ў жылых дамах, якія акружалі Рынак. Недалёка ад гэтага будынка быў **магдэбургскі калодзеж**, які ўваходзіў у сістэму гродзенскага водаправода (XVI-XVII стст.). Падчас земляных прац 1958 г. былі знайдзены яго драўляныя трубы. На рагу вул. Віленскай і плошчы стаяла мураваная «**карчма, гарадскі гасціны дом**» (рэшткі можна ўбачыць у падвале сучаснай крамы «Ратушная»). У 1569 г. Гродна быў нададзены прывілей, у якім гаварылася, што карчма будзе “для лепшага парадку і для знаходжання прыезджых гасцей”.

На галоўнай плошчы горада стаялі два храмы: **Сімёонаўская царква і касцёл Унебаўзяцця Дзевы Марыі (Фарны)**. Царква, верагодна, знаходзілася на месцы, дзе цяпер знаходзіцца комплекс кляштара і касцёла св. Францішка Ксаверия (Фарны). Гэта была тыповая раманская мураваная базыліка. У плане чатырохвугольная і трохнефавая. Мураваны касцёл быў перабудаваны ў стылі рэнесансу з драўлянай гатыцкай Фары Вітаўта ў 1584-1587 гг. Фундатарамі стаў вялікі князь літоўскі і кароль польскі Стэфан Баторый. У будаўніцтве прымалі ўдзел італьянскі муляр Антоні Дзігрэп і архітэктар Дж.М. Бернардоні. Амаль два стагоддзі касцёл быў галоўным каталіцкім храмам горада. У ім дзеянічалі брацтвы св. Тройцы і Анёлаў-Захавальнікаў, на сродкі вернікаў і каралевы Боны ўтрымоўваўся прытулак св. Духа.

Помнік гарадской планіроўкі

Сучасная Савецкая плошча мела розныя назвы: Рынак, Ратушная, Гандлёвая, Парадная, Саборная, Фарная плошча, пляц Стэфана Баторыя, Кірхпляц. Забудова плошчы была моцна пашкоджана падчас Першай сусветнай вайны, падзеяй 1939 г., у 1941 і 1944 гг. У 1961 г. быў узарваны касцёл Унебаўзяцця Дзевы Марыі. У выніку «рэканструкцыі» 2005-2006 гг. былі пашкоджаны падмуркі палаца Радзівілаў, Ратушы, гандлёвых радоў, знішчаны калодзеж і значная частка культурнага слою.

4. Забудова сярэднявечных вуліц. Знаёміцца з ёю мы будзем, разглядаючы панарамы Горадні пачатку XVI ст., 1560 г. і 1600 г. (аўтар Ю.Н. Кішык). Насупраць замка Вітаўта (Верхняга) праз мост знаходзіўся Каралеўскі дом у Ніжнім замку (сяр. XVI ст.). У раёне прадгістарычнага града (сённяшняя

тэрыторыя каля крам «Абухава» і «Крышталь» па вул. Траецкай) быў пабудаваны касцёл св. Тройцы (1494 г.). Амаль насупраць размясціўся Нямечкі рынак, за якім, на высокім беразе Гараднічанкі, знаходзіліся яўрэйскія могілкі (XIV-XV стст.). У палове XVI ст. у гэтым раёне (цяпер вул. Траецкая) узнікла сінагога. Спачатку яна была драўляная, а ў 1575-1578 гг. перабудавана ў мураваную Мардухаем Яфэ. Недалёка ад месца ўпадзення ручая Юрыдыкі ў Гараднічанку (за будынкам гарвыканкама) з першай паловы XVI ст. існавала царква св. Мікалая.

На вул. Замкавай, у раёне сённяшняга Палаца тэкстыльшчыкаў, знаходзіўся мураваны трохпавярховы будынак (сяр. XVI ст.), які належыў Стэфану Баторыю і называўся «замкавы двор» (ці «Баторыеўка», на думку І.Трусава). На сённяшній вул. Савецкай, на месцы, дзе помнік маршалу Сакалоўскаму, на фундущ каралевы Боны пабудавалі ў 1553 г. касцёл Св. Духа. Месца гэтае называлася Пушкарскім – верагодна, тут у сярэдзіне XVI ст. месцілася абарончая мяжа Гродна. Пры касцёле быў прытулак для 24 чалавек-убогіх і 2 служак.

На вуліцы, якая ішла з Рынку да Нёмана (Маставая), па фундацыі вялікага князя літоўскага Аляксандра Ягелончыка ў 1494 г. быў пабудаваны драўляны касцёл бернардзінцаў. Да 1595 г. у асноўным завершана будаўніцтва мураванага касцёла бернардзінцаў. Гэтаму пасадзейнічала рыцарства, якое вярталася з пераможнага паходу на Маскоўскае княства – ахвяравалі па талеру з капыта. 3000 талераў дадаў да фундущу канцлер ВКЛ Леў Сапега. У касцёле выразна бачны рысы готыкі: стрэльчатыя вокны, апсіды, контрфорсы. На канцы вуліцы з Рынку, каля маста праз раку, была пабудавана маставая вежа. Дарэчы, першы ўспамін пра пастаянны мост праз Нёман адносіцца да 1503 г.

На суседній вуліцы, паралельнай Нёману, на Падоле, стаяла царква Чэснага Крыжа (XV ст., круглая ратонда). На праваслаўных могілках XII ст. з'явілася капліца саборнай царквы (XVI ст.) – круглая ратонда, увянчаная купалам з балюстрадай. У занёманскай частцы ўзнік свой пасад. У гэты час тут было 4 вуліцы, аптовы рынак і звярынец. У апошнім разводзілі жывёл, на якіх потым палявалі вялікі князь літоўскі і кароль польскі, яго акружэнне.

У 1560 г. Себасцьян Дыбоўскі і Лаўрын Война склалі «Валочнае вымярэнне горада Гродна». У ім былі пазначаны вуліцы горада, плошчы і ўладальнікі ўсіх зямельных участкаў (пляцаў). У тых часы Гродна меў 34 вуліцы і 3 рынкі.

Сведка падзеі:

Георг Браун у сваёй працы "Гарады зямнога свету", выдадзенай у 1617 г., напісаў пра Гродна, дзе ён пабываў, будучы папскім легатам, наступнае: "... Пасля Вільні другі па важнасці горад у Літве ёсьць Гродна на р. Кронан, цяпер называемы Ніему... Горад гэты пабудаваны часткова на гары, часткова ў даліне, па звычаі краіны. У ім вельмі мала дамоў, якія цягнуліся б запар, шчыльна пабудаваныя адзін да аднаго, мала дамоў цагляных, больш збітых праста з бярвенняў. Горад не акружаны сцяною, не ўмацаваны, без брамы і без абарончых сцен...".

Канструкцыі дамоў гарадзенцаў бачны на гравюры Цюндта. Яшчэ ў XVI ст. яны былі фахверковымі (драўляны каркас, прамежкі ў якім запаўняліся цэглай). Цікава адзначыць, што дамы мелі тарцовую вулічную арыентацыю. Дах (двухсхільны, радзей вальмавы) быў пакрыты дахоўкай ці дранкай. Карабель Бона забараніла саламяныя дахі, як пажаранебяспечныя. Заможныя жыхары будавалі двух- ці трохпавярховыя дамы. На першым паверсе знаходзіліся майстэрні ці крамы, на другім – жылыя памяшканні. На двары стаялі гаспадарчыя пабудовы, меліся агароды. У сярэднім плошча сядзіб гараджан была каля 50 кв. м.

Такім чынам, у вывучаючы час у Гродне склалася разнастайная гарадабудаўнічая структура (верацяно, радыяльная, парадковая, галінастая, перакрыжаваная) з разгалінаванай вулічной сеткай, выразнымі архітэктурнымі дамінантамі, пабудовамі жыллёвага, грамадскага і вытворчага прызначэння. Гродна быў сапраўдным еўрапейскім горадам. У прывілеі 1444 г. ён вылучаўся як адзін з сямі лепшых гарадоў ВКЛ.

Пытанні і заданні

1. Пра якія планіровачныя раёны Гродна XV-XVI стст. вы даведаліся з дадзенага параграфа?
2. Як выглядалі замкі Вітаўта і Баторыя?
3. З чым было звязана перамяшчэнне эканамічнага і грамадскага жыцця з Замкавай гары на Рынак?
4. Якія будынкі знаходзіліся на Рынку?
5. Як былі забудаваны вуліцы сярэднявечага Гродна?
6. Якія помнікі архітэктуры XV-XVI стст. можна ўбачыць на гравюры М. Цюнда?

§ 13. Этнаканфесійная структура насельніцтва і гаспадарка Гродна ў першай палове XVI стст.

*«Эканоміка сярэднявечнага Захаду
мела на мэце забяспечыць людзей сродкамі існавання.
Далей гэтага яна не рушыла ».
Жак Ле Гоф «Цывілізацыя сярэднявечнага Захаду».*

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- ведаць шматэтнаканфесійную структуру горада XVI стст.;
- характарызываць заняткі гараджан;
- даваць ацэнку ўзору ю эканамічнага развіцця горада ў складзе ВКЛ;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: будаўніча-дрэваапрацоўчыя, металаапрацоўчыя, адзежнп-скуранныя, харчовыя рамёствы; рамёствы, звязаныя з пераапрацоўкай сыравіны і прадуктаў жывёльнага паходжання, Рынак, Нямецкі рынак.

1. Этнаканфесійная структура насельніцтва горада. Размешчаны на мяжы дзяржаў (Вялікага княства Літоўскага і Польскага каралеўства), народаў (полякі, літоўцы, беларусы), культур (усходне- і заходнеславянскай) і рэлігій (праваслаўя і каталіцызму), Гродна меў стракатае ў этнаканфесійных адносінах насельніцтва. У XV–XVI стст. большасць яго складалі *беларусы*. Гарадское насельніцтва папаўнялася, галоўным чынам, за кошт сялян з навакольных вёсак і мясцовай шляхты, выхадцаў з другіх рэгіёнаў краіны і замежжа.

У горадзе жылі *нашчадкі прусаў*, якіх у канцы XIII ст. выгнала са сваёй радзімы крыжацкая навала. Вялікі літоўскі князь Трайдзен даў ім прытулак у сваёй дзяржаве і пасяліў у ваколіцах Гродна. З пачатку XV ст. у горадзе з'явіліся **рускія**. Гэта вялікі літоўскі князь Вітаўт у 1405 г., пасля паходу на Пскоў, пасяліў ў раёне Барыса-Глебскай царквы частку захопленых у палон жыхароў пскоўскага прыгараду Каложа. Яшчэ адна група «*масквіцінаў*» трапіла ў Гродна пасля бітвы пад Оршай 1514 г. У 1526 г. рускія насельнікі горада атрымалі ад Жыгімонта Старога «*поспол з местом права ... майборскага вживати*».

Калі 10% гарадскога насельніцтва складалі *яўрэі*. Яны з'явіліся тут яшчэ ў часы Вітаўта, які ў 1389 г. даў ім грамату-прывілей. Згодна дэкрэту вялікага князя Аляксандра 1494 г., які патрабаваў «*жидову из Литвы выбити*», гарадзенскіх яўрэяў выгналі з Вялікага княства Літоўскага, а іх пляцы перадалі хрысціянам. У 1503 г. Аляксандр дазволіў ім вярнуцца ў сваю дзяржаву і выкупіць у Гродна адабраную ў іх маё масць. У 1506 г. вялікі князь Жыгімонт Стары, а ў 1578 г. Стэфан Баторый падцвердзілі прывілеі гародзенскіх яўрэяў.

З памежжа XV–XVI ст. у Гродна з'яўляюцца **нямецкія** перасяленцы: рамеснікі, майстры-будаўнікі з Германіі і Прусіі. Жыхарамі Гродна былі таксама **польскія** купцы і рамеснікі.

Да 1380-х г. у горадзе дамінавала **праваслаўе**. Пасля Крэўскай уніі 1385 г. тут пачынаецца пашырэнне **каталіцызму**, а са з'яўленнем яўрэйскай абшчыны – **іудаізму**. Нямецкае насельніцтва Гродна з пачаткам рэфармацыйнага руху спавядала **лютэранства**. Паводле інвентарнага апісання Гродна, праведзенага каралеўскімі рэвізорамі ў 1558–1560 г., у горадзе было 9 цэркваў, 2 касцёлы і сінагога. Надпіс на адваротным баку гравюры Цюндта 1568 г. з выявай Гародні сведчыць, што ў гэты час у горадзе былі трох мураваных храмы, астатнія былі драўлянымі. З мураваных храмаў «адзін ... належыць палякам (католікам – С.М.), а два – рускім (праваслаўным – С.М.) ». Ужо тады пачалі атаясамляць рэлігійную прыналежнасць з этнічнай.

У 1575–1578 гг. у Гродне была пабудавана першая каменная **сінагога**. У 1587 г. па загаду С. Баторыя ўзвялі мураваны Фарны касцёл. У 1591 г. праваслаўныя жыхары Гродна стварылі **брацтва** – культурна-рэлігійную арганізацыю, якая супрацьдзейнічала пашырэнню каталіцызму. Брацтва мела сваю друкарню і школу. Напярэдадні Брэсцкай уніі 1596 г. у Гродне дзейнічалі 7 праваслаўных цэркваў, 3 касцёлы, 2 каталіцкія манаскія ордэны, пасля 1596 г. – 2 уніяцкія кляштары.

Яшчэ ў 1494 г. вялікі князь літоўскі Аляксандар ахвяраваў участак зямлі ў Гродне каталіцкаму манаскаму ордэну **бернадзінцаў**. У 1595 – 1618 гг. яны пабудавалі тут свой кляштар, а ў 1602 г. заклалі касцёл Адшуканага св. Крыжа, які быў пабудаваны і аздоблены на сродкі Жыгімонта III Вазы, Льва Сапегі і іншых магнатаў. У 1503 г. у горадзе быў заснаваны ордэн **аўгусцінцаў**. У 1584 г. Баторый запрасіў ў Гродна **езуїтаў** – гэта для іх ён пачаў будаўніцтва Фары Вітаўта, але тыя пэўны час ад гэтага запрашэння адмаўляліся.

2. Развіццё рамяства і гандлю. У Гродне існавала каля 50 рамесных прафесій. Звернем увагу на будаўніча-дрэваапрацоўчыя рамёствы. Да іх адносіліся мулярства, стрыхарства (выраб цэглы), вапніцтва, мялоўніцтва

(здабыча крэйды), ганчарства, цяслярства, гантарства (вытворчасць гонту на дах), будаўніцтва мастоў, бандарства, вытворчасць шкла. Цікава адзначыць, што гліну для вырабу плінфы, маёлікавай пліткі і чарапіцы бралі ў раёне сённяшняй вуліцы Цагляная. Гліна дабывалася тут да канца XVIII ст. Вапну здабывалі таксама ў межах сучаснага Гродна, дзе было шмат выхадаў мела і мергеля (успомніце Мелавыя горы).

Значную ролю адыгрывалі прадстаўнікі металаапрацоўчых рамёстваў: кавалі, слесары, катляры, мечнікі, замочнікі, платнеры (займаліся аздобай халоднай зброі), злотнікі (выраблялі ювелірныя рэчы). Попытам карысталіся вырабы прадстаўнікоў адзежна-скуранных рамёстваў: шаўцоў, чабатароў (абутак), краўцоў (вопратка), кушняроў (футра), гарбароў (скуры), рымароў (збруя), паstryгачоў сукна. З дауніх часоў развіваліся ў горадзе рамёствы, звязаныя з пераапрацоўкай сыравіны: рагожнікі (выраблялі шнуры, вяроўкі, рыбацкія сеткі); васкаўнічыя, свечнікі і сальнікі (воск, свечы, свечачны лой).

Несумненна важнае месца сярод рамёстваў займалі харчовыя. У Гродне будаваліся рознай канструкцыі млыны: водныя і млыны-плаўкі (на лодках) на Нёмане і Ласасянцы, ветракі. Вырабам хлеба займаліся хлебнікі, пекары. Карысталіся попытам вырабы півавараў і саладоўнікаў (піва, мёд). Пераапрацоўкай прадуктаў жывёльнага паходжання займаліся рэznікі і мяснікі. Рыбакі лавілі рыбу, а таксама засольвалі, вялілі і вэндзілі яе. Былі і лаўцы ракаў. У ваколіцах Гродна размяркоўваліся пасекі і борці, адкуль у горад пастаўлялі мёд – галоўную слодычу жыхароў таго часу.

Жыццёва неабходнымі былі прадстаўнікі прафесій, якія звязаны з медыцынскай дапамогай. У той час лекарскай практыкай займаліся цырульнікі, дактары. Прыйдзіковай справай было аптэкарства. Не выключана, што першая аптэка ўзнікла ў Гродне ў XVI ст., на што ўскосна ўказвае існаванне ў горадзе шкляной гуты, сярод вырабаў якой быў і аптэчны посуд. Сярод іншых прафесій, якія абслугоўвалі жыхароў горада, успомнім інтраплігатараў (пераплётчыкаў), майстроў-гадзіншчыкаў, музыкантаў.

У кнігах магістрата і земскага суда, інвентарах гарадской нерухомасці, Літоўскай метрыцы, «Валочным вымярэнні Гродна» Дыбоўскага і Войны (1560-1561 гг.) сустракаюцца прозвішчы рамеснікаў, якія жылі ў Гродне. Яны сведчаць, што ў горадзе склалася разгалінаваная прафесійная структура, якая была шматэтнаканфесійнай.

Горад па прывілеях вялікіх князёў літоўскіх Казіміра, Аляксандра валодаў землямі і сялянамі ў навакольных вёсках: Грандзічах, Лапенках, Капліцы, Малахавічах, Цвіклічах, Малой і Вялікай Альшанцы, Гібулічах, Палаткова і іншых. Займаліся земляробствам (агародніцтвам) і ў самым горадзе. Жылі тут таксама садоўнікі. З XV ст. вядомы «сад на Коложенях подле Немана». Даравальны граматай у 1500 г. вялікі князь літоўскі Аляксандар падараваў яго Барысаглебскай царкве.

Гандаль адбываўся, як мы пісалі ў папярэднім параграфе, у лаўках, якія размяшчаліся на першым паверсе ратушы, у спецыяльным гандлёвым будынку і ў дамах, размешчаных вакол Рынку. У XVI ст. з'явіліся яшчэ дзве рыначныя плошчы – Нямецкі рынак і Занёманскі рынак. У 1496 г. прывілеем вялікага князя літоўскага Аляксандра гораду было нададзена права «тройчы кожны кірмашы мець згодна з іх багаццем і згодна з звычаем праводзіць. Першы – на дзень свята падняцця св. Крыжа (1 верасня. – В.Ш.), другі на свята св. Магдалены (22 ліпеня. – В.Ш.), трэці – на свята св. Андрэя (30 лістапада. – В.Ш.). А кожны з іх павінен цягнуцца тыдзень». Было таксама дазволена вазіць тавары ў Коўна па Нёмане і ў Прусію (у Кёнігсберг) па Нече; пабудаваць камяніцу для захоўвання вагаў і ваксабойні. У 1540 г. каралева Бона, пацвярджаючы магдэбургскае права Гродна, нагадала аб дазволе праводзіць тры кірмашы. Гандлёвыя контакты горад меў з нямецкімі землямі, Польшчай, Чэхіяй, Вугоршчынай ды іншымі краінамі.

Прыбытовым лічыўся гандаль алкагольнай прадукцыяй. У 1579 г. Стэфан Баторый дазволіў гродзенскім мяшчанам пабудаваць на Рынку карчму і прадаваць у ёй віно з уплатай падатку гораду. Уладальнікамі корчмаў былі не толькі мяшчане, а і павятовая шляхта, рамесныя аб'яднанні, прадстаўнікі гарадской улады.

Вельмі прыбытковым быў гандаль соллю. У першай палове XIX ст. у горадзе былі склады солі. Жыгімонт III у 1596 г. даў гродзенскаму магістрату прывілей на права вядзення аптовага гандлю хлебам, соллю і селядцамі і ў 1601 г. пацвердзіў гэтае права, забараняючы яго яўрэям.

3. Карпаратыўныя аб'яднанні рамеснікаў. Згодна з першакрыніцамі, у першай палове XVI ст. у Гродне і Гродзенскай каралеўскай эканоміі існавалі аб'яднанні рамеснікаў пад назваю сотні: кавальская сотня, санніцкая, камянецкая на чале з сотнікамі. У другой палове XVI ст. з'явіліся першыя цэхі. 13 лютага 1570 г. гродзенскі магістрат зацвердзіў статут аб'яднанага цэха кавалёў, кацельшчыкаў, мечнікаў, слесараў (металістаў).

Другі цэх аб'яднаў у сваіх шэрагах муляраў, ганчароў, цесляроў, бандароў. Ён атрымаў прывілей ад Стэфана Баторыя ад 02.04.1579 г. У гэтым жа годзе прывілей ад Баторыя атрымаў кравецкі цэх. У 1593 г. створаны аб'яднаны цэх домнікаў, стрыхароў, муляраў, цесляроў, ганчароў. Шавецкі цэх меў прывілей ад Стэфана Баторыя, пацверджаны 06.06.1633 г. Жыгімонтам III.

Цэх – гэта замкнутая прафесіянальная арганізацыя (карпарацыя) гарадскіх рамеснікаў, створаная з мэтаю манапалізацыі рамяства і для супольнага выканання некаторых жыщёвых функцый (цэхавы суд, святы, пахаванні, дапамога сябрам цэха, адпраўленне рэлігійных абрадаў). Цэх вёў барацьбу з нецэхавымі рамеснікамі («партачамі»), не дазваляючы ім працаваць у дадзеным рамястве і прадаваць выраблены тавар.

Цэх быў іерархічнай арганізацыяй, у якой існаваў прынцып бяспрэчнага падпарадкавання і паслушэнства тых, хто стаяў на ніжэйшых прыступках лесвіцы, тым, хто стаяў вышэй за іх, а ўсіх – цэхмайстрам. Цэх складаўся з вучняў (у статутах іх яшчэ называлі «хлопцы», «хлопята»), падмайстраў («челядь», «товарищ», «молодшие»), майстроў («брат», «брратчик»). Прадугледжваўся пераход з адной прыступкі на другую. Вучань пасля вызначанага тэрміну навучання сваёй прафесіі мог стаць падмайстром. Апошні пасля “вандроўкі” – павышэння кваліфікацыі ў буйных цэнтрах рамяства ў ВКЛ ці Польшчы (2-3 года), здачы экзамену – вырабу ўзорнага твора свайго рамяства («робіць штуку»)

мог стаць майстрам. Ён быў паўнапраўным сябрам цэха і падпарадкоўваўся толькі цэхмайстру, якога выбіралі штогод на агульных сходах з ліку майстроў адной спецыяльнасці.

Пытанні і заданні

1. Якім быў этнаканфесійны склад насельніцтва горада?
2. Апішыце галіновую структуру рамёстваў горада.
3. Ад назваў якіх заняткаў паходзяць прозвішчы Ганчарук, Краўцэвіч, Шаўцоў, Мулярчык, Кушнярэвіч?
4. Як развіваўся гандаль?
5. Назавіце гарадзенскія цэхі. З якой мэтай яны ўтворыліся?
6. Якой была іерархічная структура цэхаў?

§ 14. Горад часоў Стэфана Баторыя

«Ніводны з каралёў польскіх і вялікіх князёў літоўскіх не надаваў столькі ўвагі развіццю дабрабыту Гродна, як Стэфан Баторы... »

Анатоль Грыцкевіч

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- даваць ацэнку перамен у горадзе, звязаных з прысутнасцю ў Гродне Стэфана Баторыя;
- параўноўваць замкі Вітаўта і Стэфана Баторыя;
- характарызаваць ролю Стэфана ў гісторыі Гродна;
- апавядыць пра акалічнасці смерці карала і вынікі даследавання яе прычын;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: замак Стэфана Баторыя, Баторыеўка.

Гістарычная постаць. Стэфан Баторый (венг. – Іштван Баторы, бел. – Сцяпан Батура) (1533–1586) – прадстаўнік старжытнага венгерскага магнацкага роду, ураджэнец Румыніі (г. Шомліо), дзяржайны дзеяч, палкаводзец. Атрымаў адукцыю ў Вене і Падуі. Ведаў венгерскую, нямецкую, італьянскую і лацінскую мовы. У 1571 г. стаў князем трансільванскім. 12 снежня 1575 г. на элекцыйным сойме Рэчы Паспалітай быў абвешчаны каралём польскім і вялікім князем літоўскім. Карапанаваны ў Кракаве 1 мая 1576 г. Імкнуўся да ўмацавання каралеўскай улады, але і падтрымліваў шляхту. Прывнаў раўнапраёве Вялікага княства Літоўскага з Польскім каралеўствам у складзе Рэчы Паспалітай. Увайшоў у гісторыю як рэфарматар, мецэнат навукі і культуры. Падтрымліваў каталіцкую царкву і езуітаў.

1. Гродна – каралеўская рэзідэнцыя. Упершыню Стэфан Баторый наведаў Гродна у 1579 г. Ён прыбыў у горад 3 лютага дзеля ўдзелу ў пашыранай нарадзе Сената разам з прадстаўнікамі шляхты. Ішла Лівонская вайна (1558–1582). Абмяркоўваліся далейшы ход вайны і фінансавы ўклад у яе Вялікага княства Літоўскага. Вырашалі напрамак удару: спачатку – Полацк, які 16 гадоў таму Масква адабрала ў Княства, потым – Пскоў. Пасля той нарады ў Гродне Баторый накіраваў пасла ў Маскву для пропаганды ідэі уніі з Рэччу Паспалітай, для разведкі настроў.

Пасля той нарады Баторый зрабіў Гродна сваёй рэзідэнцыяй. Тут ён, пазбавіўшыся прыдворных упłyvaў, мог праводзіць самастойную палітыку. Тут ён быў бліжэй да тэатра баявых дзеянняў Лівонской вайны і ў той жа час не надта аддаляўся ад сталіцы Рэчы Паспалітай – Кракава. Горад быў размешчаны ў цэнтры вялізных пушчаў, дзе кароль мог уволові паляваць. Паляванне было яго любімым заняткам. Урэшце, яго побыт у Гродне вынікаў з патрабаванняў ліцвінскай шляхты – аб працягу ягелонскай традыцыі знаходжання манарха на тэрыторыі ВКЛ.

Стэфану спадабаўся Стары замак на высокім маляўнічым абрыве Нёмана, і ён загадаў яго перабудаваць. Дзеля гэтага ў Гродна былі выкліканы знакамітые італьянскія архітэктары **Скота з Пармы і Антоній дэ Грэта**. Яны пастараліся

захаваць пабудовы Вітаўта і толькі перарабілі іх згодна з патрабаваннямі таго часу. Замак стаў больш прыстасаваным для жыцця караля і яго двара, але ён не перастаў быць магутным абарончым збудаваннем.

Сведка падзеі:

Нямецкі падарожнік **Самуэль Кіхель**, які наведаў горад улетку 1586 г., пісаў: «Яго вялікасць польскі кароль мае ў гэтым гарадку Гродна свой дом, які загадаў узвесці зусім нанова. І хоць той яшчэ не даведзены да канца, кароль тут многа спыняеца, бо мае добрую магчымасць папалаўваць. Да гэтага ў яго каралеўскай вялікасці асаблівае жаданне і ахвота, так што нярэдка на працыгу 8 дзён не вяртаеца ў горад. 26-га [чэрвеня], а гэта была нядзеля, я бачыў у Гродне Яго Вялікасць польскага караля Стэфана, ехаўшага на кані ад замка да храма [Фарны касцёл]. ... Калі ён так едзе, выглядае трывальна, велічна і шыкоўна. Перад ім і за ім рухаеца шмат дзяржайных людзей, рыцараў і шляхціцаў, побач з ім гвардзейцы, якія адзін ля аднаго стаяць па вуліцы ад замка да храма. Гэта яго гусары і гайдукі, народ магутны і сярдзіты. Можна пабачыць шмат прыгожых... коняў... Я ўвайшоў у храм, у якім цягам цэлай гадзіны чыталі казанні палацінску для яго каралеўскай вялікасці. 27-га [чэрвеня] з самай раніцы кароль выправіўся з Гродна на паляванне, бо звычайна ён толькі ў нядзелю застаеца ў горадзе, і на той час прызначаюцца прыёмы ... » .

Кароль палюбіў Гродна – лічыў яго наймілейшым горадам «і для часовага жыхарства, і для вечнага спачынку». Налічваюць да 10 прыездаў Стэфана Баторыя ў наш горад. У 1580 г. кароль наведаў Гродна двойчы. У 1581 г. ён сустракаўся ў Старым замку з пасламі Івана Грознага. У 1582 г. правёў тут нараду Сената для разгляду дамаганняў Швецый.

Шмат часу Стэфан Баторый праводзіў у Гродне пасля заканчэння Лівонскай вайны, г.зн. пачынаючы з 1582 г. З гэтага часу каралеўская сядзіба над Нёманам ператварылася ў неафіцыйную сталіцу краіны. Тут ён вырашыў справу жыхароў Рыгі, якія не прынялі новы грыгарыянскі календар. У лютым 1584 г. прыняў англійскага пасла.

У 1579–1582 гг. Баторый неаднойчы збіраў у Гродне войска Рэчы Паспалітай, адсюль рушыў на пераможныя бітвы з рускім царом Іванам Грозным і здолеў пераламаць ход Лівонскай вайны. Паходам 1581–1582 г. на Пскоў ён аслабіў Маскоўскую дзяржаву, узніў міжнародны прэстыж Рэчы Паспалітай.

У Гродне ў караля Стэфана выспеў дзёрзкі план барацьбы за шапку Манамаха – выкарыстаўшы замяшанне ў Крамлі, выклікае смерцю Івана Грознага, далучыць Рускую дзяржаву да Рэчы Паспалітай шляхам уніі пад

скіпетрам Баторыя, а калі тая не захоча далучыцца добраахвотна, ажыццяўіць гэта сілай зброі. Потым ён разлічваў, выкарыстоўваючы ваенны і эканамічны патэнцыял Рускай дзяржавы, разбіць Турцыю і аб'яднаць пад сваім скіпетрам падзеленую Венгрыю.

2 лістапада 1585 г. Стэфан Баторый ізноў прыехаў у Гродна і пражыў тут цэлы год. Любаваўся новым замкам на малаяўнічым беразе Нёмана, уволю паляваў і разгарнуў інтэнсіўную дыпламатычную дзеянасць, арганізоўваючы паход праз Москву на Стамбул: вёў шматлікую карэспандэнцыю, рыхтаваў міжнародную глебу для паходу, вёў перамовы з Рымам, Москвой, а таксама з Рыгай, дзе тады абвастылася каляндарнае пытанне. Праз ганцоў падтрымліваў пастаянную сувязь з Кракавам і Вільнем. Раскручваў машыну збору падаткаў. У жніўні 1586 г. Баторый прымаў у Гродна пасольства рускага цара Фёдара. На люты 1587 г. рыхтаваў вальны сойм Рэчы Паспалітай, ад якога чакаў падтрымкі сваёй задумы.

2. Баторый – апякун горада. У лістападзе 1576 г. Баторый пацвердзіў Гродна прывілей на самакіраванне. Жыхарам ён надаў шэраг ільгот: права манапольнага продажу солі, якая прывозілася з Каалаўца і Коўна; зменшыў падаткі з гарадзенскіх саладоўняў і бровараў; выдаў прывілей для саборнай Прачысценскай царквы.

З прафыяннем Баторыя ў Гродне звязана змена архітэктурнага абліча горада. Па яго ініцыятыве быў умацаваны Стары замак і перабудаваны каралеўскі палац. Баториу належыць ініцыятыва стварэння ў Гродне езуіцкага калегіума – буйной для таго часу навучальнай установы. У 1584 г. ён запрасіў у гродзенскі замак правінцыяла ордэна езуітаў Кампана і на працягу трох дзён вёў з ім перамовы аб адкрыцці ў Гродне езуіцкага калегіума. У Ватыканскім архіве зберагаюцца 12 лістоў Кампана з Гродна да генерала ордэна езуітаў. З іх вядома, што кароль абавязаўся аддаць езуітам пляцы гродзенскай Фары – «самага вялікага і самага прыгожага касцёла ў Вялікім княстве Літоўскім» і ў найбліжэйшы час збудаваць побач з драўляным новы мураваны касцёл, а ў ім – маўзалей сабе.

Восенню 1584 г. быў падрыхтаваны праект, закладзены падмуркі і пачалося будаўніцтва. Аўтар праекта невядомы. Адны мяркуюць, што ім быў архітэктар з Пармы Скота, другія называюць імя таленавітага італьянскага архітэктара **Санці Гучы**, трэція – **Яна Марыі Бернардоні**. Ёсць звесткі, што перабудову Фарнага касцёла і Старога замка праводзіў італьянец **Антоні дэ Кгрып**.

Фарны касцёл быў збудаваны ў рэкордна кароткі тэрмін – за 2 гады і стаў галоўнай дамінантай у сілуэце горада. Гродзенцы па традыцыі называлі новы касцёл «Фара Вітаўта». Пасля смерці Баторыя езуіты адмовіліся ад арганізацыі ў Гродна калегіума. Да гэтай ідэі яны вярнуліся ў XVII ст.

Стэфан Баторый сябраваў з мысліцелем, кіраўніком антытырынтарыяй на Гродзеншчыне **Каспарам Бекешам**. Ніводзін з каралёў польскіх і вялікіх князёў літоўскіх не надаваў столькі ўвагі развіццю і дабрабыту Гродна, як Баторый. Нездарма сучаснікі і нашчадкі называлі Гродна «горадам Баторыя».

3. Загадка смерці караля. Раптоўная смерць караля ў Гродзенскім замку 12 снежня 1586 г. спыніла яго рэформатарскія пачынанні і яго грандыёзныя планы. Усеагульнае ўяўленне пра Баторыя як пра чалавека жалезнага здароўя аказалася міфам. На самай справе ён усё сваё жыццё пакутаваў: з маладосці меў на назе незагойную гнойную рану, ў спадчыну ад бацькі яму дастаўся яшчэ адзін дэфект – эпілепсія. Час ад часу з ім здараліся прыступы са стратай прытомнасці. Але пра рэальны стан здароўя караля ведала толькі яго бліжэйшае акружэнне. На паляваннях і войнах ён вёў сябе так, нібыта фізічныя недамаганні яго не турбуюць.

Дні з 25 лістапада па 7–8 снежня 1586 г. (паводле новага календара) былі на Гродзеншчыне выключна марознымі, ветранымі, імглістымі, нават мясцовыя жыхары цяжка пераносілі такое надвор’е. Але Баторыя непагадзь не пужала. На незлічоных паляваннях ён гарстваў сваё цела, рыхтаваўся да гіганцкага пахода, які мог змяніць карту Еўропы.

4 снежня кароль вярнуўся з палявання хворы, з ціскам у грудзях і прыступамі задышкі. Аднак 7 снежня, пагрэбаваўшы перасцярогай медыка, зноў сеў на каня і паехаў у Фару Вітаўта на набажэнства. Наступныя дні яго арганізм

змагаўся са смерцю. Паміж прыдворнымі медыкамі **Міколай Бучэла** з Падуі і **Сімонам Сімоніям** з Луккі не было аднадумства ні адносна дыягназу, ні метадаў лячэння. Перыйядычныя прыступы з сутаргамі і стратай прытомнасці адзін з іх прыпісваў астме, другі – эпілепсіі. Баторый захоўваў надзею на выздараўленне, але хвароба аказалася мацнейшай. 12 снежня а шостай гадзіне вечара яго не стала.

Назаўтра паведамленне пра смерць караля, нягледзячы на тое, што гэта ўтойвалі, разышлося па Гродне. Яно зрабіла моцнае ўражанне. З усіх бакоў горада пачалі збягацца да каралеўскай рэзідэнцыі людзі, настойліва дапытваючыся пра праўдзівасць гэтай сумнай навіны. Гэта вестка хутка разнеслася па Рэчы Паспалітай, па Еўропе і ўсюды выклікала моцнае ўражанне. Адны смутковалі, ворагі лікавалі.

Завязалася спрэчка аб прычынах смерці Стэфана Баторыя. Прыйворных лекараў абвінавачвалі не толькі ў нядбайнім лячэнні, але нават у атручванні караля. Сімоній і Мікола Бучэла пачалі ўскладаць адзін на другога віну за няправільнае лячэнне каранаванага пацыента. Іх палеміка расцягнулася на 3 гады. Апісанне хваробы Баторыя атрымалася вялікае – 1000 старонак друкаванага тэксту. Яно з'яўляецца важнай гістарычнай крыніцай, але прычыны смерці не высвятляе. Дзеля знаходжання ісціны 14 снежня цела нябожчыка анатаміравалі. Гэта было першае анатаміраванне на тэрыторыі Еўропы. Ускрыццё рабіў гарадзенскі цырульнік **Ян Зігуліс**.

Цела Баторыя паўтара гады спачывала ў Фары Вітаўта, дзе ён завяшчаў сябе пахаваць. Але потым, насуперак яго запавету, было перазахавана ў Кракаве. 29 красавіка гродзенцы развіталіся з дастойным жыхаром і апекуном горада. У сумнай урачыстасці перазахавання астанкаў Баторыя ўдзельнічала вялікая колькасць польскіх і ліцвінскіх сенатараў і ўраднікаў, высокое духавенства. Пасля набажэнства труну памяцілі на пахавальныя дрогі, і працэсія рушыла праз мост на Нёмане на стary тракт, які вёў да Варшавы. 23 мая 1588 г. у Кракаве адбылося ўрачыстае перазахаванне.

Пытанні і заданні

1. Раскажыце пра жыццё караля Стэфана Баторыя ў Гродне.
2. Чаму Стэфан Баторый часта наведваў Гродна?
3. Якія архітэктурныя помнікі былі ўзвядзены ў горадзе ў часы Баторыя?
4. Якім чынам кароль спрыяў развіццю гарадской гаспадаркі?
5. Якія рамесныя цэхі былі заснаваны ў горадзе ў часы Стэфана Баторыя?
6. Дзе Стэфан Баторый памёр і якой была яго апошняя воля?

§ 15. Гродзенскія соймы і соймікі

«Адзіны гук нязменна перакрываў гоман мітуслівага жыцця; якім бы разнайстайным яно не было, ён не змешваўся ні з чым і ўзносіў усё, што мінае, у сферу парадку і зразумеласці.

Гэта перазвон».

Йохан Хейзінга. Восень Сярэднявечча.

Вызначце ролю Гродна пасля аб'яднання ВКЛ і Кароны Польскай.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- ведаць пра прычыны і гісторыю правядзення гродзенскіх соймаў;
- разумець, якую ролю соймы адыгралі ў гісторыі горада;
- аргументавана расказаць пра Новы замак як помнік барока XVIII стагоддзя;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: Новы замак, канвакацыйны сойм, соймікі.

1. Соймы ў Гродне: пачатак і храналогія. Калісці на сцяне Старога замка знаходзілася мемарыяльная дошка, на якой на лацінскай мове было напісана: «*Пры сходзе ў Гродне найсвятышых асоб польскіх і літоўскіх сенатаў уступаем на цудоўны Капітул. Калі вайна, вораг міра, страшэнным спусташэннем ператварыла ў руіны і брыдкім зрабіла, дык у памяць міра і роўнасці людзей, а таксама для асвячэння соймавых пасяджэнняў пры найсвятышых каралах Міхаіле і Яне III Кшиштоф Пац, маршалак брэсцкі і 20-ы раз пасол на сойм, з прывязанасцю да Айчыны змайстраваў.*

Няхай для Бога, карала, Айчыны і права ганаровая пліта, каралём забяспечаная, гербам Пацаў «Лілеяй» упрыгожсаная, расходамі казны ВКЛ адноўленая, доўга існаваць будзе. Вы ж, якія з'яўляецеся аздобаю польскага пурпuru, ваша слушная думка-рада і вялікасць, падтрымка права. Грамадзянскага году 1678, месяца снежня, перад адкрыццём сейма 14 дня».

Пастанова аб пасяджэннях кожнага трэцяга вальнага сойма Рэчы Паспалітай на тэрыторыі ВКЛ была прынята на сойме **1673** г. Паколькі пасяджэнні соймаў звычайна адбываліся ў гарадах, дзе былі каралеўскія замкі (Пётркув, Кракаў, Варшава), месцам літоўскіх соймаў быў выбраны Гродна, дзе таксама знаходзіўся каралеўскі замак. У 1685 г. яшчэ раз было пацверджана, што кожны трэці сойм, акрамя канвакацыйных, элекцыйных і каранацыйных, будзе адбывацца ў Гродне.

Пры Яне III Сабескім збіраліся чатыры соймы: 1678, 1681, 1688, 1692–1693 гадоў, але нармальная прайшоў толькі адзін – першы. Паўночная вайна перарвала ход літоўскіх соймаў. Надзвычайны сойм 1703 г. у Любліне літоўскія паслы прынялі як гродзенскі, папярэджваючы, што гэтае рашэнне было вымушаным з-за

асаблівых умоў, але на будучае «пасля склікання двух соймаў каронных сойм трэці... у Гродне скласці абвяшчаем».

Рэалізаваць гэта змаглі толькі ў 1718 г., а ўсяго за час панавання Аўгуста II Мецнага ў Гродна соймавыя паслы збіраліся яшчэ два разы: у 1726 і 1730 гг. Пры Аўгусце III два гродзенскія соймы ў 1744 і 1752 гадах былі сарваны.

Пры Станіславе Аўгусце Панятоўскім адбыліся два соймы: у 1784 і 1793 гадах.

Месцам пасяджэнняў першых трох соймаў (1678, 1681, 1688) быў *Стары замак*. У 1673–1678 гг. яго спецыяльна адрамантавалі і перабудавалі. Для сенатарскай залы прыстасавалі Вялікую замковую залу, для пасольскай палаты пабудавалі *афіцыны* з боку Нёмана.

Наступныя тры соймы (1718, 1726, 1730) працавалі ў *палацы Sapег*, які быў перабудаваны ў рэзідэнцыю Аўгуста I (будынкі па вуліцы Брыгіцкай, цяпер К. Маркса).

Такім чынам, соймы ў Гродне адбываліся нерэгулярна, месца іх правядзення неаднаразова мянялася, крызісныя праявы ў палітыцы Рэчы Паспалітай неаднойчы прыводзілі да іх зрываў. І ўсё ж соймавае жыццё, хоць крыху, але абуджала правінцыяльны ход жыцця Гродна ў XVII – першай палове XVIII стст.

2. Гродна – соймавы горад. Згодна з планам 1718 г., да камяніцы, вядомай цяпер, як Баторыеўка, дабудавалі драўлянае паўночнае крыло, да бакавых крылаў – драўляныя двухпавярховыя галерэі, якія звязалі яе з з соймавым будынкам. На другім паверсе была Вялікая зала для прыёмаў, налева ад яе – Сенатарская зала, далей – дзве каралеўскія залы, спачывальня караля, пры ёй – кабінет і два гардеробы. На другім паверсе палаца па вуліцы Брыгіцкай знаходзіліся пасольская і сенатарская палаты. Сенатары, паслы і публіка маглі трапіць у іх з боку вуліцы Брыгіцкай, а кароль – па калідоры галерэі.

Палацы Баторыя і Сапегі не зусім адпавядалі густам паслоў, сенатараў і караля. Трэба было пабудаваць спецыяльны замак з лепшымі ўмовамі і для пасяджэнняў. Месца для яго знайшлося хутка – там, дзе раней стаяў Каралеўскі

дом (Domus regia), на высокім узвышшы насупраць Старога замка (паглядзіце на гравюру Цюнда).

На сойме 1726 г. кароль узнёс пытанне аб будаўніцтве Новага замка, а ў 1738 г. пачаліся інтэнсіўныя будаўнічыя работы.

Постаць у гісторыі

Пёпельман Матэвус Даніэль (1662–1736) – німецкі архітэктар. Прадстаўнік позняга барока. У спраектаваным Пёпельманам палацавым ансамблі саксонскіх курфурстаў Цвінгер у Дрэздэне (Германія) (1711–1722) дасканаласць планіроўкі спалучаецца з вытанчанасцю і дынамікай формаў і скульптурнага дэкору.

Да сойма 1752 г. рыхтаваў замак **Iахім Яух**, а яго пераемнікам стаў ягоны намеснік **Джузэпе Сака**, які кіраваў будаўніцтвам у Гродне ў 1774–1780 гг. і рыхтаваў замак да сойма 1784 г..

Постаць у гісторыі

Джузэпе Сака (1735–1798) – італьянскі архітэктар. Прадстаўнік архітэктуры барока і класіцызму. З 1773 г. у Гродне. Як прыдворны дойлід Антонія Тызенгаўза кіраваў будаўнічай школай на Гарадніцы. Сярод архітектурных твораў Дж. Сака – Гродзенская Аўгустоўская сядзіба, Свяцкі палацавы ансамбль, палац Станіславоўскай сядзібы, Гродзенскі палац Тызенгаўза. Удзельнічаў у рэканструкцыі езуіцкага касцёла ў 1773 г. З'яўляеца аўтарам знакамітага Шчорсаўскага палацава-парковага ансамбля магнатаў Хрэптовічаў.

Першыя соймы павінны былі прайсці ў Новым замку ў 1744 і 1752 гг., але яны не адбыліся. Упершыню соймавыя пасядженні былі ў 1784 г., а наступны, і апошні гродзенскі сойм адбыўся ў 1793 г.

Помнік дойлідства

Новы замак. Двухпавярховы палац складаўся з трох прамавугольных корпусаў з мансардамі. Да цэнтральнага корпуса з боку дваровага фасада прымыкала вылучаная ў самастойны аб'ём капліца-капэла з шатровай званіцай. Капліцу будаваў І.Ф. Кнобель, які таксама часткова змяніў праект палаца. З левага боку размяшчаліся корпусы з канцылярыяй, стайніяй і іншымі службовымя памяшканнямі.

Цэнтральны ўваход у палац быў вылучаны неглыбокім трохвосевым рызалітам, распрацаваным падвойнымі пілястрамі і капітэлямі, якія былі дэкарыраваны лепкай у стылі ракако. Прывабную маліёнічасць палацу надавала спалучэнне чырвонай дахоўкі, зялёнаага колеру сцен і белых элементаў архітэктурнай пластыкі і ляпнога дэкору. Планіроўка памяшканняў калідорная. Шырокі вестыбюль вёў у авальную залу, якая з'яўлялася кампазіцыйным цэнтрам палаца. Ад яе адыходзілі парадныя памяшканні. Інтэр'еры капліцы-капэлы, Сенатарскай, Пасольскай і Круглай залаў вылучаліся багаццем дэкаратыўнай апрацоўкі: жывапісам, разьбой, залачонай лепкаю ў стылі ракако. Асаблівасцю гэтых памяшканняў з'яўлялася паркетная падлога. Жылыя памяшканні размяшчаліся на другім паверсе і ў мансардзе, службовыя памяшканні – у скляпенчатых падвалах. У 1789 г. палац рэканструяваў Дж. Сака. Падчас існавання Расійскай імперыі тут быў ваенны шпіタル. Замак быў разбураны ў ліпені 1944 года, а ў 1950-х гадах і зноў адбудаваны, у выніку чаго ў першапачатковым выглядзе захавалася толькі ўязная брама са скульптурамі сфинксаў і дэкаратыўнай ваеннай арматурай (уплыў французскага архітэктара Ф. Бландэля). У савецкія

часы Новы замак займаў Гродзенскі абкам КПБ. Сёння тут размэшчаны Гісторыка-археалагічны музей і абласная бібліятэка імя Я.Ф. Карскага.

Соймы ўносялі ў жыццё горада пэўны рух, а але змены ў штодзённым жыцці горада не адчуваліся. А пытанні, у асноўным палітычныя, якія турбавалі дэпутатаў Рэчы Паспалітай, далёка не заўсёды закраналі штодзённае жыццё гродзенцаў.

3. Гродзенскія соймікі. Соймікі праходзілі, як правіла, у памяшканнях касцёлаў. У іх пасяджэннях прымалі ўдзел павятовая шляхта дадзенага рэгіёну і сенатары.

На сойміках, якія адбываліся перад соймам выступаў пасланец караля, які даносіў да сабранных пытанні, прапанаваныя на пасяджэнні сойма. Іх абмяркоўвалі, пункты, па якіх усе прысутныя былі згодныя, запісвалі і ўключалі ў праекты, прадстаўляемыя пасламі на сойме. Апошніх выбіралі большасцю галасоў. Ім давалі інструкцыі, адпаведна якім яны павінны былі дзеянічаць на сойме.

Напрыклад, у інструкцыі гродзенскім паслам на сойм прапаноўвалася настойваць на рамонце Гродзенскага замка на сродкі Рэчы Паспалітай, бо наступны сойм павінен адбыцца ў Гродне. У другой інструкцыі паслам райлі патрабаваць, каб генеральныя соймы склікаліся па чарзе ў Гродне і Варшаве, а таксама дабіцца пераносу пасяджэнняў Літоўскага галоўнага трывбунала з Навагрудка ў Гродна, прасіць аб забароне ўвозу прадметаў раскошы з-за мяжы.

Пасля сойма склікаліся праз старастаў або ваяводаў рэляцыйныя соймікі. Яны адначасова пачыналіся па ўсёй Рэчы Паспалітай, і іх праца працягвалася толькі адзін дзень. Паслы рабілі справаздачу аб ходзе сойма, знаёмілі шляхту з прынятymі пастановамі. Тыя з іх, што датычыліся павета або ваяводства, заносіліся ў земскія ці гродскія кнігі.

Пытанні і заданні

1. Калі было прынята рашэнне аб паседжэннях кожнага трэцяга вальнага сойма Рэчы Паспалітай у Гродне?
2. У якіх будынках горада праходзілі пасяджэнні соймаў?
3. Раскажыце аб месцы ў гісторыі Гродна архітэктара Джузэпе Сака.
4. Падрыхтуйце паведамленне аб гісторыі і архітэктурным абліччы Новага замка.

§ 16. Гродна ў войнах XVII – XVIII стст.

«...Яго гісторыя наканава з-за яго краіны, бо хто ж можа пазбегнуць навалы, калі знаходзіцца на вялікім ваенным шляху сусветнай гісторыі».
Айцец Павел Фларэнскі.

- Успомніце ваенную гісторыі Гродна XIII – XVI стст.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець распавядаць пра падзеі вайны 1654 –1667 гг. у Гродне;
- даваць аргументаваную харктарыстыку Гродна напярэдні падзеі Паўночнай вайны.
- ведаць , якім чынам падзеі Паўночнай вайны закранулі горад;
- уяўляць памеры ваенных спусташэння XVII – XVIII стст. для горада;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: аптэка іезуіцкага калегіума, Гродзенская аперацыя Паўночнай вайны, манетны двор у Гродне.

1. Ваеннае спусташэнне 1655 –1659 гг. У часы страшэннай вайны 1654 – 1667 гг. Гродна, нягледзячы на заходніе месцазнаходжанне, быў спустошаны вайной раёнаў. Неаднаразова горад і аколіцы становіліся тэатрам ваенных дзеянняў. У 1655 г. пасля захопу рускімі Вільні асобныя часці маскоўскай арміі рабілі вынішчальныя рэйды, у тым ліку і на Гродна. У адказ войскі на чале з Паўлам Сапегаю з 1 кастрычніка 1658 г. узялі ў аблогу горад, маючы на мэце вызваліць яго ад маскоўскіх захопнікаў. Новая ваеннае кампанія зімы 1658 –1659 гг. на чале з ваяводаю князем Іванам Хаванскім павінна была ўмацаваць захопы маскоўцаў і вярнуць часткова страчаныя імі пазіцыі. Ваенныя дзеянні ішлі з пераменным поспехам. Але аблога Гродна закончылася здачай царскіх ратнікаў войскам Паўла Сапегі. 9 сакавіка 1659 г. ваявода Багдан Апрэлеў капітуліраваў. Маскоўскія ваяры ў шматлікай колькасці пераходзілі на бок вялікага гетмана. У горадзе ў той час не было ні хлеба, ні вады.

Гродна быў першым вялікім горадам Беларусі, які вырваўся з расійскай акупацыі, але праз некаторы час ізноў трапіў пад удар войскаў Хаванскага.

Факт гісторыі

Навала 1659 г. «Горадня спачатку ўзялася бараніцца, але на бяду гетман, адыходзячы, пакінуў тут зусім маленькую залогу. Хоць камендант і кляўся, што хутчэй памрэ, чым паддасца ворагу, 22 снежня 1659 г. Горадня ўсё ж капітулявала» (з кнігі Генадзя Сагановіча «Невядомая вайна »)

Успомніце ход ваенных дзеянняў на тэрыторыі Беларусі. Пры якіх абставінах расійскія войскі зышлі з нашых зямель? Чым скончыліся ваенныя дзеянні паводле Андрусаўскага пагаднення?

Як і шмат іншых беларускіх гарадоў і мястэчак Гродна працяглы час ўздымаўся ад панесеных у вайну страт. Па словах Бернгарда Танера, «Гродна з фальваркамі і прадмесцямі да грунту зруйнаваны маскоўскімі войскамі... І праз дзесяць гадоў ад яго заставалася толькі гарадское смецце».

Ён быў настолькі спустошаны, што спецыяльнай пастановай Варшаўскага сойма 1661 г. гродзенскія мяшчане і яўрэі вызваліліся ад уплаты падаткаў на чатыры гады. Хаця Гродна заставаўся цэнтрам *вялікакняжацкай эканоміі*, стан горада не толькі не палепшыўся, але працягваў пагаршацца – істотна зменшылася колькасць вуліц і жылых дамоў. Не выправіла становішча нават наданне Гродна стану соймавага горада. Прынятая ў 1675 г. пастанова аб пабудове новага будынка Ратушы на той час не была выканана. Актыўна дабудоўваўся толькі кляштар бернардынцаў (будаўніцтва завершаны ў 1693 г.). У 1697 г. вялікім князем становіщца Аўгуст II Моцны, першыя гады праўлення якога для Гродна адзначаны прывілеямі цэхам каменшчыкаў, ганчароў, столяроў і бондараў; утвораецца новы цэх рыбакоў. Напачатку 1700 пачынаецца будаўніцтва цаглянага будынка для старэйшай на Беларусі (вядома з 1687 г.) *аптэакі езуїцкага калегіума*.

Аўгуст II Моцны беспаспяхова імкнуўся прымірыць варожыя магнацкія групоўкі Сапегаў, з аднаго боку і большасць беларуска-літоўскай шляхты, з другога.

2. Гродна ў эпіцэнтры Паўночнай вайны. Кароль польскі і Вялікі князь літоўскі Аўгуст II Моцны фактычна распачаў Паўночную вайну, калі здзейсніў аблогу Рыгі (у той час належала Швецыі). І хоць Паспалітая афіцыйна была ўцягнута ў ваенныя дзеянні ў 1704 г., Гродна і наваколле віхуры вайны ахапілі значна раней. Так, ужо 8 мая 1702 г. войска Карла XII займае Гродна на шляху на Варшаву. Навакольныя вёскі былі спалены, на горад накладзена канtryбуцыя. У Гродне размясціўся гарнізон Карла XII.

Документ эпохі

17(28) жніўня 1705 г. Пётр I піша з-пад Мітавы (сучасная Латвія) да свайго фельдмаршала барона Георга Агільві: «Не худо бы, чтоб вам самим вперёд в Гродно ехать и там мосты смотреть, ибо Гродню зело нужно держать, яко пост от Немена» .

А ўжо **11 верасня** паплечнік рускага цара князь Аляксандр Меншыкаў з войскамі знаходзіцца ў Гродне. Агледзеўшы наваколле, ён робіць выиснову, што найлепшага месца для дыслакацыі войска не знайсці: недасягальную крэпасць стварыла сама прырода – з двух бакоў роў, ззаду Нёман, натуральная моц і бяспека, з чым вораг нічога зрабіць не здолее. Паколькі цар Пётр I выказаў

наконт гэтага сумненні, Меншыкаў прапанаваў яму самому прыехаць і ўпэўніцца ў непрыступнасці Гродзенскай крэпасці.

27 верасня 1705 г. Пётр I прыбыў у Гродна. Па яго распараджэнні ў горадзе канцэнтруюцца асноўныя сілы расійскай пяхоты – 10 палкоў, у тым ліку Праабражэнскі, Сямёнаўскі і Інгерманландскі, агульнай колькасцю 35 тысяч чалавек. У гэты ж дзень пачынаецца будаўніцтва ўмацаванняў вакол горада. З надыхам халадоў, 13 каstryчніка, Пётр I разам з Агільві размяшчае руское войска (каля 40 тысяч чалавек) на зімовыя кватэры. 22 каstryчніка ў Гродне адбыўся Савет членаў сандамірскай канфедэрацыі, якая падтрымлівала Аўгуста II Моцнага. Сенатарамі Рэчы Паспалітай – прыхільнікамі Аўгуста, змешчанага з польскага трона – пацвярджаецца саюз з Расіяй – супраць Карла XII, выпрацоўваюцца планы барацьбы са шведамі.

Факт гісторыі

На працягу каstryчніка рускім камандаваннем аднаўляецца разбураны Стары замак як рэзідэнцыя Аўгуста II Моцнага і Пятра I, а таксама для захавання правіянту. Дабудоўваюцца ўмацаванні горада, якія складаюцца ўжо з дзвюх ліній абароны. Знешняя – бруствер і роў, якія акружалі горад. Унутраная – усе буйныя каменныя будынкі (у тым ліку кляштары і касцёлы), якія спалучаліся між сабой акопамі. Яўстафі Арлоўскі ў «Гродненскай старажытнасці» так згадвае пра гэтыя падзеі: «Агароджа ўмацаванага ў агульных рысах лагера ўяўляла сабою ланцуг, добра прыстасаваны да абароны скатаў і мясцовасці наперадзе; на Паўночна-Захаднім ускраіне быў заняты Стары замак; на асобнай вышыні, што побач, дзе зараз шпіталь, пабудавана вялізная ўмацаванне, і ўздоўж берага былі дзве батарэі. Трэба лічыць, што кляштары і іншыя значныя збудаванні ўваходзілі ў сістэму ўнутранай абароны лагера. Прадмесці былі спалены».

Гродзенскі павет быў моцна разрабаваны як шведамі, так і шляхецкімі міжусобіцамі, прыйшлося дастаўляць харчаванне з Вільні.

6 снежня 1706 г. Аўгуст II Моцны і Пётр I прысутнічаюць на асвяшчэнні езуіцкага кляштара ў гонар святога Францішка Ксаверыя. Калегіум у гонар манафорхаў дае абед, школа – тэатральны спектакль.

Недаказаны факт

Амаль усе афіцыйныя выданні Польшчы, Беларусі і Расіі паведамляюць, што ў 1706 і 1707 гг. манетны двор у Гродне выпускае манеты (шасцігррошавікі – т.зв. шастакі і трохгррошавікі (трайкі) з ініцыяламі падскарбія ВКЛ Людвіка Пацея – «LP». Эмісія шастакоў Людвіка Пацея ажыццяўлялася не ў Гродне, а, магчыма, ў Саксоніі ці Маскве. У гэтым пераконваюць ускосныя звесткі: асаблівасць тэхналогіі вытворчасці манет і абсалютная адсутнасць якіх-небудзь слідоў існавання ў Гродне манетнага двара (Віктар Какарэка, гродзенскі нумізмат і краязнаўца).

3. Гродзенская аперацыя 1706 года. 8 студзеня Карл XII аддае загад аб маршы свайго войска з Варшавы на Гродна. У той жа дзень Меншыкаў дакладваў

цару аб вясёлых калядных святах, жартаваў наконт «польскіх зменлівых вестак » і пераконваў яго, што ўсё ў Гродне спакойна. Яшчэ праз тыдзень (14 студзеня) Меншыкаў атрымаў звесткі пра рух шведаў на Гродна, але прымае гэта за падманны манеўр Карла XII.

Документ эпохі: З ліста Аляксандра Меншыкава да Пятра I: «Хотя неприятель поход свой и к Гродне разглашает, однако ж нам кажется, хочет нас обойти и в Вилне с Левенгауптом случится, к которому о походе и указ выслан ».

Праходзіць яшчэ тыдзень, і 22 студзеня ў Гродне адбываецца Вайсковы савет (старшыня – Аўгуст II Моцны). Разглядаюцца трох пытанні: ці рухацца на ворага, ці чакаць яго ў Гродне і тут абараняцца, ці адступаць да маскоўскай мяжы. Пётр I загадаў застацца ў Гродне, калі Карл XII падыдзе да горада адзін (без падмацавання), і хутка адступаць да Вільні і Палацка, калі шведскае войска аб'яднаеца і пойдзе на штурм.

Карл XII робіць спробу абысці Гродна з поўначы і па лёдзе пераходзіць Нёман каля вёскі Дзевятоўка. Атрад рускіх драгун спрабуе перашкодзіць гэтаму. Але 600 гвардзейскіх грэнадзёраў шведскага караля адкідваюць іх назад, за абарончыя валы Гродзенскай крэпасці. Стайка Карла XII размяшчаецца ў Грандзічах. Агледзеўшы ўмацаванні Гродна, Карл XII адмаўляеца ад штурму горада. Ён вырашае блакіраваць горад. У гэты момант Пётр I загадвае пакінуць Гродна і рухацца на Вільню. Аўгуст II Моцны, не ведаючы пра гэта, 28 снежня пад чужым імем пакідае Гродна. Рускае войска застаецца ў Гродне, а Карл XII адыходзіць ўсё далей на ўсход і ў рэшце рэшт размяшчаецца ў мястэчку Жалудок.

Документ сведчыць

«Выступать из Гродно надлежит зело тайно таким образом: прежде всего поставить такой крепкий караул, чтоб из жителей никто не токмо выйти, ниже выполнить не мог; в то время собраться как возможно скоро тайно ... хотя б нужное что и в артиллерию какое было, не жалей ничего, что возможно беречь людей» (з ліста Пятра I да Агільві ад 3 (14) лютага 1706 г.).

Гродзенская аперацыя – як яе задумаў і арганізаваў Пётр I, была ажыццёўлена 2 –4 красавіка 1706 г. Па загадзя прыгатаваным мосце, выкарыстаўшы крыгаход на Нёмане, рускае войска пакідае Гродна і хуткім маршам накіроўваецца праз Брэст на Кіеў. З моста ў Нёман Агільві скідвае гарматы і амуніцыю, а мост знішчае. Войска Карла XII з-за моцнага крыгаходу не мае магчымасці кінуцца ўслед.

Документ эпохі

Каля сярэдзіны красавіка Пётр I, які на той час знаходзіўся ў Санкт-Пецярбурзе, на караблі «Парарадыз» (Рай), атрымаў звесткі аб паспяховым завяршэнні Гродзенскай аперацыі і адказвае Меншыкаву: «Истинну сказать от сей ведомости вовсе стали здесь радостны, а до того, хотя и в раю жили, однако всегда на сердце скребло» (з ліста Пятра I Меншыкаву ад 1(12) красавіка 1706 г.).

4. Гродна ў 1707 – 1721 гг. Выратаваўшы найбольш баяздольныя свае палкі, Пётр I загадвае ім ізноў вярнуцца ў Гродна. Рускія ўжываюць тактыку «спаленай зямлі». 17 – 19 лютага царскае войска рабуе горад. Цэнтр горада і замак былі разбураны амаль поўнасцю.

Калі 8 сакавіка Пётр I пакінуў Гродна, праз 2 гадзіны Карл XII з атрадам у 600 кірасіраў падышоў да горада. У гэты час у горадзе пачынаецца жудасная эпідэмія чумы, якая працягваецца і ў 1710 г., да якой дадаецца моравая язва.

У 1711 г. рускае камандаванне павялічыла суму падатку на ўтрыманне войска на 1 злоты 15 грошаў (з кожнага жыхара), а пазней грашовае ўтрыманне замяніла натуральным. А з 1712 г. у Гродне раскватараўваўся яшчэ і саксонскі полк. Гродзенскі соймік прызначыў на яго ўтрыманне 50 709 тынфаў. Але саксонцы былі не задаволены ўстаноўленым утрыманнем і зайліся адкрытым рабаваннем гараджан.

Дзеля прымірэння шляхты і Аўгуста II Моцнага напачатку ў Гродне быў скліканы Генеральны сойм. (*Успомніце з айчыннай гісторыі абставіны канфлікту паміж Аўгустам II і шляхта.*) Паседжанні праходзілі ў касцёле св. Францыска Ксаверыя. Шляхта дамаглася вываду з тэрыторыі Рэчы Паспалітай замежнага войска і абмежавання ўлады караля і вялікага князя. Таксама было прынята рашэнне аб стварэнні пастаяннага войска колькасцю 24 тысячаў чалавек (што не было выканана, бо шляхта не пагадзілася плаціць падаткі на ўтрыманне).

Аўгуст II Моцны пацвярджае ўсе прывілеі, якія даваліся гораду ў мінулым: Аляксандрам Ягелонавічам, Жыгімонтам I Старым, Бонаю Сфорца, Жыгімонтам II Аўгустам, Стэфанам Баторыем, Жыгімонтам III Вазам, Уладзіславам IV, Янам II Казімірам, Міхалам Карыбутам Вішнявецкім, Янам III Сабескім.

У 1720 г. Гродна значна пацярпеў ад пажару: горад быў знішчаны агнём настолькі, што Аўгуст II Моцны вызваліў гараджан ад ваеных пастояў і ўсялякіх натуральных павіннасцяў. Аднавіўся горад толькі ў 1740-я гады.

Пытанні і заданні

1. Як адбліся падзеі руска-польскай вайны 1654 – 1667 гг. на лёсе горада?
2. Растворыце, як вы разумееце геапалітычнае становішча Гродна напярэдадні Паўночнай вайны. Пацвердзенце свае думкі фактамі з айчыннай і сусветнай гісторыі.
3. У якія моманты Паўночная вайна Гродна становіўся эпіцэнтрам барацьбы супрацьлеглых сіл?
4. На які перыяд вайны прыпала Гродзенская аперацыя Пятра I?
5. Якія наступствы мелі падзеі Паўночнай вайны?

§17. Гаспадарка Гродна ў XVII – XVIII стст.

«Новая эра для Гродна началася з прызначэннем выбітнага з літоўскіх дзеячоў, Антонія Тызенгаўза...»
Адам Кіркор Живописная Россия.

-Успомніце , якія рамёствы развіваліся ў Гродне ў XV – XVI стст.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець аргументавана расказаць аб стане гандлю і рамёстваў у Гродне часоў Рэчы Паспалітай;
- даваць ацэнку перадумовам, харектару і вынікам рэформаў А. Тызенгаўза;
- расказываць аб навуковай дзейнасці Жана-Эмануэля Жылібера;
- параўноўваць стан развіцця горада напярэдадні рэформаў А. Тызенгаўза і пасля іх;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: Гарадніца, батанічны сад, рэформы Антонія Тызенгаўза, гродзенскія мануфактуры, гродзенская эканомія.

1. Рамяство і гандаль. З XV да сярэдзіны XVII стагоддзя Гродна ператварыўся ў адзін з буйнейшых гандлёва-рамесніцкіх цэнтраў Беларусі. Тут паспяхова развіваліся розныя рамёствы. У Гродне працавалі мастакі, скульптары, гравёры, пераплётчыкі, ювеліры і іншыя. Захоўвалася цэхавая вытворчасць. У 1612 г. цэх кавалёў, кацельшчыкаў, мечнікаў, слесараў атрымаў прывілей ад караля Жыгімонта III. У 1639 г. было прынята рашэнне аб утварэнні самастойных цэхаў кожнай названай вышэй спецыяльнасці. У 1630 г. Жыгімонт III даў прывілей на арганізацыю цэха злотнікаў. У 1649 г. арганізаваны цэхі гарбароў і цырульнікаў. Прывілеем Аўгуста II ад 30.12.1698 г. створаны цэх рыбакоў і лоўцаў ракаў. У 1777 г. у Гродне налічвалася 15 цэхаў. Яны ўсё больш становіліся перашкодаю для развіцця індывідуальных здольнасцяў і вытворчай працы рамеснікаў. У гэты час павялічыўся прывоз замежных тавараў, вырасла канкурэнцыя. Усё гэта не спрыяла развіццю цэхаў, але яны праіснавалі яшчэ больш за 100 гадоў.

У XVI – XVII стст. у Гродне на правым беразе Нёмана былі два гасцінныя двары: Стары рынак – на месцы, дзе цяпер Савецкая плошча, і Рыбны – каля сучаснай вуліцы Давыда Гарадзенскага. На левым беразе, куды можна было прыйсці праз пастаянны драўляны мост, знаходзіўся адзін рынак і вуліцы, дзе жылі рамеснікі, якія залежалі ад замка.

На гарадскія кірмашы прыязджалі купцы з гарадоў і мястэчак ВКЛ, а

таксама з Расіі, Польшчы, Чэхіі, Прыйбалтыкі. У 1760-я гады ў горадзе прайшло некалькі кірмашоў. Ажывіўся гандаль у часы рэформаў апошняй трэці стагоддзя. Была створана купецкая кантора «Бекю і К.», якая вывозіла прадукцыю мясцовых мануфактур за мяжу і прывозіла сыравіну, падтрымлівала зносіны з замежнымі гандлёвымі фірмамі.

2. Антоні Тызенгаўз. Пасля працяглага перыяду правінцыяльнага жыцця нашаму гораду пашчасціла. Яго старастам з'явіўся энергічны, гаспадарлівы чалавек, сапраўдны рэфарматар **Антоні Тызенгаўз (1733 – 1785)**. Паворотным момантам у жыцці гэтага чалавека стала ягоная сустрэча з сябрам – каралём Станіславам Аўгустам. Яна паспрыяла пачатку бліскучай кар'еры. У 1761 г. Тызенгаўза абраў паслом на сейм у Варшаве, у 1763 г. – прызначылі вялікім пісарам літоўскім, у 1764 г. – вялікім канюшым літоўскім. Кароль узнагародзіў яго ордэнам св. Станіслава, прызначыў арандатарам Брэсцкай, Шавельскай і Гродзенскай каралеўскіх эканомій і ўпраўляющим каралеўскім мануфактурамі.

У **1765** г. Тызенгаўз – надворны падскарбій літоўскі, гродзенскі стараста і кіраўнік Гродзенскай эканоміі. Вось тады ён і задумаў у кароткі тэрмін стварыць у адсталай земляробчай краіне ўсе галіны прамысловасці, якія існууюць у развітых дзяржавах Еўропы. Для гэтага ў яго былі ўлада, фінансы, давер карала, а таксама паплечнікі.

Новы раён горада на месцы былога вёскі – **Гарадніца** стаў цэнтрам гаспадарчых і культурных рэформаў. За 15 гадоў Тызенгаўз узвёў тут каля **80 будынкаў**. Сёння мы бачым толькі іх рэшткі. Ужо на плане Гродна 1849 г. няма 30 пабудоў. У 1958 г. захоўвалася 20 будынкаў ансамбля XVIII ст., а ў 1988 г. – толькі 7: будынкі Гродзенскай медыцынскай акадэміі, Тэатральнай (крывой) афіцыны, афіцыны віцэ-губернатара, гасціннай афіцыны, лясной адміністрацыі, «Басняцкі домік», лямуса. Тызенгаўз адчыніў звыш 20 мануфактур, 16 з якіх знаходзіліся ў межах сучаснага Гродна. На каралеўскіх мануфактурах працавала да 3 тыс. прыгонных рабочых і каля 400 вучняў, да 70 майстроў і наглядальнікаў з Францыі, Італіі, Германіі, Расіі, Швейцарыі і

інших краін. На мануфактурах выраблялі тое, што спажывала шляхта, – панчохі, сукно, палатно, шаўковую матэрыю, літня паясы, падобныя да слуцкіх, карункі, ювелірныя вырабы, экіпажы накшталт парыжскіх, шкляны посуд, металічныя вырабы, піва.

Помнік дойлідства

Басняцкі домік – «Дом майстра – музей Гісторыі Гарадніцы». Помнік архітэктуры барока. Пабудаваны ў 1768 – 1773 гг. на тэрыторыі Гарадніцы. З'яўляецца адзіным уцалелым будынкам з дваццаці так званых «басняцкіх дамоў», узвядзеных па двух тыповых праектах Йозэфа Мёзера. Прыйклад першай на Беларусі тыповай жылой забудовы.

У розных месцах Гродзенскай эканоміі адчыняліся водныя і паветраныя млыны, алеярні, крупярні, бровары, гарбарні. Інтэнсіўна эксплуатаваліся лясы і пушчы. Тызенгаўз будаваў новыя дарогі, рамантаваў старыя гасцінцы, узводзіў масты і плаціны, расчысціў рэчышча Нёмана ад Гродна да Віліі, пабудаваў Карабеўскі канал, па якім можна было адпраўляць прадукцыю да портаў Каспійскага і Чорнага мораў.

Нездарма Антоні Тызенгаўз называў Гродна «квітнеючай Галандыяй». Шмат намаганняў ён накіраваў на развіццё не толькі эканомікі, але і культуры нашага горада.

Пільную ўвагу звярнуў Тызенгаўз на адукцыю. На Гарадніцы ўзнік шэраг школ: будаўнічая, бухгалтарская, землямераў, медыцынская (са шпіталем), музычная, кадэцкі корпус. Французскі прафесар **Жан-Эмануэль Жылібер** стварыў у Гродне **Карабеўскі батанічны сад**, дзе ў 1778 г. было каля 2 тыс. відаў раслін.

Постаць у гісторыі

Жылібер. Ужо ў 12-гадовым узросце ён марыў прысвяціць сваё жыццё вывучэнню натуральнай гісторыі: «Схільнасць, якую я заўсёды меў да навукі, складала шчасце майго жыцця, прыносіла чароўныя моманты поспехаў, ратавала ад роспачы ў бядзе.» Поспехамі можна лічыць кіраўніцтва Медыцынскай акадэміяй, напісанне кнігі «Флора Літвы» – першага грунтоўнага выдання па прыродзе Панямоння. Сярод выклікаў лёсу – адстаўка свайго паплечніка – Тызенгаўза, а потым … пасада мэра ў родным Ліёне ў крывавы, рэвалюцыйны 1793 год. Нягледзячы на ўсё гэта, Жан-Эмануэль Жылібер заўсёды заставаўся навукоўцам (Паводле артыкула А. Мілінкевіча «Першы беларускі прыродазнавец»).

Планавалася адкрыццё астронамічнай абсерваторыі, для якой куплялася ў Галандыі, Германіі, Англіі абсталяванне. З-за адстаўкі Тызенгаўза не адкрылася ў Гродне Акадэмія навук.

Нямала зрабіў Тызенгаўз у галіне культуры. У будынку езуіцкай калегіі была заснавана каралеўская друкарня, у якой выдавалі падручнікі, малітоўнікі, адну з першых на тэрыторыі Беларусі газет на польскай мове «*Gazetu Grodzensku*», а таксама «Каляндар гаспадарскі Літоўскі».

Лёс гродзенскага рэфарматара

Антоні Тызенгаўз меў харктыр самаўладны і дэспатычны. За пятнаццаць гадоў старазства зрабіў многае, але нажыў ворагаў. Жыхары эканомій, у якіх забіраў дзяцей на працу на мануфактуры або на вучобу ў школы, называлі Тызенгаўза д'яблам. Кансерватыўныя магнаты, старапольская партыя лічылі яго вар'ятам, бо баяліся, што рэформы прывядуць да ліквідацыі тагачаснага ладу. Патрыёты адхіліліся ад Тызенгаўза, бо лічылі яго паслухмянай зброяй караля. Тызенгаўз настроіў супраць сябе каралеўскую сям'ю. Пляменнік караля Станіслава Панятоўскі зрабіў у 1776 г. даволі аб'ектыўную справа здачу аб стане рэчаў гаспадарання А. Тызенгаўза. Адмоўнага ў ёй было нямала. Кароль вагаўся да 1780 г. Але калі ў Тызенгаўза ўпершыню не хапіла грошай, каб задаволіць свае патрэбы, манарх згадзіўся забраць у падскарбія каралеўскія эканоміі. На сойме 1780 г. Тызенгаўзу здрадзілі нават самыя блізкія людзі. Ён абараняўся доўга, шматслоўна і непераканаўча. Скончыў выступленне прадказаннем, што пераемнікі будуць горшыя за яго...

У 1780 г. Тызенгаўз быў адхілены ад кіраўніцтва каралеўскімі эканоміямі. Некаторы час жыў у віленскім прадмесці Сніпішкі, а потым – у Варшаве, дзе і памёр. Пахаваны ў фамільным склепе кармяліцкага кляштара ў мястэчку Жалудок. Сёння яго астанкі знаходзяцца ў склепе касцёла Ушэсця ў Жалудку. У Фарным касцёле Гродна стаіць помнік Тызенгаўзу, узведзены ў 1896 – 1900 гг. Імя Тызенгаўза носяць плошча ў Гродне, мясцовыя капэла і маастацкая галерэя.

Помнік маастацтва

Помнік Антонію Тызенгаўзу. Каля сярэдняга пілона паўночнага нефа паезуіцкага касцёла знаходзіцца помнік знакамітаму гродзенскаму рэфарматару. Ён быў выкананы ў 1886 – 1887 гг. ў Варшаве львоўскім скульптарам Тамашам Дыкасам. Абеліск з лабрадарыту з бронзовым медальёнам Тызенгаўза і урнай на вяршыні. Бронзавая фігура жанчыны ў кароне, якая прыхінулася да абеліска, ускладае пальмавыя галінкі. Фундатарка помніка – Марыя Пшэздзецкая (траюрадная пляменніца А. Тызенгаўза). На помніку надпіс: «Anntoni hr/ Tyzenhauz, starosta grodzienski podskarbi W.Ks.Lit. 1733 – 1785. Marja z hr. Tyzenhauzow Aleksandrowa hr. Przezdziecka, spelniaja wole ojca i brata, pomnik ten wzniósłsia» (паводле тэксту «Гродзенскі кафедральны касцёл св. Францыска Ксаверыя. – Мінск., 2005»).

Пытанні і заданні

1. Якія віды рамяства развіваліся ў горадзе ў XVII-XVIII стагоддзі ?
2. Колькі кірмашоў было ў той час у горадзе?
3. З якімі краінамі гандлявалі гродзенскія купцы?
4. Прыдумайце гербы (эмблемы) цэхаў і пароўнайце з сапраўднымі.

5. Якія прычыны абумовілі рэформы Антонія Тызенгаўза?
6. Якія якасці хараектару спрыялі паспяховаму правядзенню рэформ Антонія Тызенгаўза?
7. Чаму перыяд старазства А. Тызенгаўза можна лічыць часам духоўнага і эканамічнага адраджэння нашага горада?
8. У чым прычыны няўдач А. Тызенгаўза?
9. Як памяць аб славутым гродзенскім рэфарматары замацавана ў сучасным Гродне?
10. Якія будынкі Гарадніцы захаваліся да сённяшняга часу?

§ 18. Гродзенскія каралеўскія рэзідэнцыі

« *To быў час, калі дзяржава зачынілася ў палацы* ».
Васіль Ключэўскі.

- Што вы ведаецце пра Стary і Новы замкі?

- Згадайце, што звязвае Вітаўта Вялікага з Горадзенам-Гродна.
- Якую ролю адыгралі ў эканамічным жыцці Гродна Ягелонавічы?
- Чаму Гродна і сёння называюць «горадам Стэфана Баторыя »?
- Якую ролю адыграў Станіслаў Аўгуст Панятоўскі ў падзелах Рэчы Паспалітай.
-

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець доказаць аб Гродне як горадзе-рэзыдэнцыі вялікіх князёў літоўскіх і каралёў польскіх;
- параўноўваць архітэктурнае аблічча і гісторыю Аўгустоўка, Станіславова і Панямуньскай рэзідэнцыі;
- ведаць, што з архітэктурнага багацця каралеўскіх рэзідэнций дайшло да нашых дзён;
- равільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: Станіславова, Панямунь, Аўгустовак, эркеры, пілястры, курданёр.

1. Гродна – вялікакняжацкі горад. Падарожнікі XVII – XVIII стагоддзяў у сваіх нататках называлі Гродна *каралеўскім* горадам. І не толькі таму, што ягоны архітэктурны воблік разам з касцёламі і цэрквамі вызначалі замкі і палацы. Галоўным было тое, што гаспадароў дзяржавы заўсёды прывабліваў гэты горад, і яны імкнуліся не толькі як мага часцей наведваць яго, але і жыць тут у поўным сэнсе гэтага слова, толькі зредку наведваючы сталіцы – Вільню і Кракаў. Так было з Казімірам Ягайлавічам, Аляксандрам Казіміравічам, Жыгімонтам II Аўгустам, Стэфанам Баторыем, Аўгустам Моцным, Станіславам Аўгустам Панятоўскім.

Акрамя Жыгімонта II Аўгуста, у былым замку Вітаўта некаторы час жыў і француз Генрых Валуа, які 11 мая 1573 г. быў абраны каралём польскім і вялікім князем літоўскім. Аб гэтым сведчыць каляровая гравюра 1574 г. з выявай Гродна, якую Франц Гогенберг зрабіў па ўзору Цюнда. Толькі, у адрозненне ад гравюры 1568 г. з гербам караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста, цэнтральная частка герба на гравюры Гогенберга – трох лілеі (герб роду Валуа).

Пра месца Гродна ў жыцці Стэфана Баторыя мы расказвалі ў папярэдніх параграфах. Пераемнік Стэфана Баторыя **Жыгімонт Ваза**, а затым **Ян Казімір** таксама з задавальненнем карысталіся каралеўскімі рэзідэнцыямі ў Гродне. Пры Міхаіле Карыбуце Вішнявецкім падчас вайны 1654 – 1667 гг. замак Стэфана

Баторыя быў разбураны і адноўлены толькі ў 1678 пры **Яне Сабескім**. Служыў гэты замак прытулкам і **Аўгусту Моцнаму** ў 1674 – 1706 і 1709 – 1733 гг. А вось польскага караля **Аўгуста III** гэты замак, здаецца, не задавальняў. І не дзіўна: ліхія гады Паўночнай вайны не прыйшлі для замка дарэмна. У 1737 – 1751 гг. на месцы колішняга Ніжняга замка Аўгуст III пабудаваў каралеўскі палац, вядомы як **Новы замак**. З 1764 г. Новы замак – рэзідэнцыя апошняга кіраўніка Рэчы Паспалітай Станіслава Аўгуста Панятоўскага.

У XVI – XVIII стст. у Гродзенскай каралеўскай эканоміі існавалі фальваркі. Частка іх належала вялікаму князю літоўскаму і каралю польскаму Станіславу Аўгусту Панятоўскаму. Гэта былі шыкоўныя загарадныя дамы-рэзідэнцыі вялікага князя: Станіславова, Аўгустовак і Панямонь. Цяпер яны ўваходзяць у тэрытарыяльныя межы сучаснага Гродна. Калі дзве з іх называліся па імені ўладальніка: *Станіславова* і *Аўгустовак*, то ў назве трэцяй рэзідэнцыі – *Панямонь* – адчуваецца назва ракі, над якой красуецца сядзіба.

2. Станіславова. У 1760-х гг. яшчэ малады вялікі князь пабудаваў сябе рэзідэнцыю на паўночны ўсход ад Гродна (сёння гэта вядомы помнік садо-парковай архітэктуры « Станіславоўская сядзіба » па вуліцы Ціміразева).

Помнік дойлідства

Станіславоўская сядзіба. Аўтар праекта італьянскі архітэктар Джузэпе Сака. Ансамбль уключаў сядзібны дом, два флігелі, гаспадарчыя пабудовы, парк. Першапачатковы выгляд сядзібы можна паглядзець на малюнку Н.Орды. Цэнтральнае месца займаў сядзібны дом, размешчаны на вяршыні пакатага склона. Аднапавярховы дом спачатку быў мураваны, прамавугольны ў плане з двухпавярховай цэнтральнай часткай, з вылучаным на дваровым фасадзе паўкруглым **эркерам**, з манаграмай караля (SAR – Stanislav August Rex і датай: 1766). Гэтая манаграма, але ўжо без даты, захавалася да сённяшняга дня. На галоўным – рызаліт з атыкавым завяршеннем і шырокай тэррасай. Пазней пабудавалі другі паверх. У дэкоры фасада выкарыстаны **пілястры**, раскрепаваныя карнізы, філёнгі, лепка. Прамавугольныя і арачныя вокны. Унутраная планіроўка калідорная з цэнтральнай группай парадных памяшканняў: вестыбюль, ніжняя і верхняя (тэатральная) залі. Да пачатку Другой сусветнай вайны на сценах апошняй залы можна было ўбачыць фрагменты малюнкаў на міфалагічныя сюжэты. Ад канца XIX ст. у вестыбюлі захаваліся дзве печы ў стылі неаготыкі, якія абліцаваны паліванымі керамічнымі пліткамі цёмна-карычневага колеру.

Аднапавярховыя прамавугольныя ў плане флігелі размешчаны на рэльефе ніжэй дома, яны сіметрычныя адзін да аднаго. Створаны флігелямі парадны курданёр абнесены з боку ўезду невысокай цаглянай агароджай з брамай. Перад цэнтральным уваходам быў круглы газон, абсаджаны кустамі бэзу. За заходнім флігелем размешчаны гаспадарчыя пабудовы. За домам знаходзіўся парк рэгулярнага тыпу з радыкальна-прамянёвай планіроўкай. Ад парку, які займаў 3 гектары, захавалася некалькі старых ліп.

Станіслаў Аўгуст Панятоўскі бавіў тут час у зімовы перыяд, асабліва часта наведваў рэзідэнцыю ў два апошнія гады жыцця ў Гродне. Пасля яго ад'езду ў Санкт-Пецярбург сядзіба была канфіскавана ў расійскую казну. У сярэдзіне XIX ст. яна трапіла ў маёмасць сям'і Друцкіх-Любецкіх, якой належала да 1939 г. Адным з першых уладальнікаў быў Францішак-Ксаверы – гродзенскі губернатар у 1816 г., міністр скарбу Каралеўства Польскага. На мяжы XIX – XX стст. гаспадары ў Станіславове Уладзіслаў Друцкі-Любецкі, які заснаваў цагельню. У міжваенны перыяд (1919 – 1939 гг.) спадчыннікам быў яго сын Ян, які значна перабудаваў палац, хаця не часта тут бываў.

Пасля Другой сусветнай вайны будынак палаца быў перабудаваны, сёння тут знаходзіцца аграрны універсітэт: надбудавалі другі паверх над бакавымі крыламі, замуравалі франтальны аркадавы порцік.

3.Аўгустовак. Рэзідэнцыя ўзнікла ў 1770-я гады ў паўднёвым занёманскім напрамку ад Гродна (зараз вуліца Рэпіна) дзякуючы архітэктару Джузэпе Сака, які пабудаваў у стылі барока дом-палац і спраектаваў парк з сажалкамі.

Помнік дойлідства

Палац Аўгустова. Палац быў аднапавярховы з мансардай па цэнтры. Элементы дэкору былі ў стылі Людовіка XVI. Першапачаткова ў палацы было каля 10 памяшканняў, якія размяркоўваліся анфіладна. У цэнтры першага і другога паверхаў знаходзіліся авальны салон і тэатральная зала. У салоне быў узорысты паркет, фрэскі на сценах, партрэты Кацярыны II і Паўла I, камін, прыгожы плафон. З правага боку салона быў прамавугольны салон з плафонам да 12-свечнай сярэбранай лüstры. У кабінечце быў камін. На другі паверх, да тэатральнай залы, вяла дубовая лесвіца. Гэтая сядзіба мела традыцыйную планіровачную арганізацыю параднага двара, абмежаваную галоўным корпусам, бакавымі флігелямі і брамай. Адміністрацыя і служба размяшчаліся ў левым ад палаца флігелі, а кухня і кладоўка – у правым. У 1802 г. з'явілася капліца. Яе архітэктура нагадвала базіліку св. Пятра і Паўла ў Рыме. У алтары віселі абразы Маці Божай, а па баках – апосталаў Пятра і Паўла. У склепе капліцы знаходзілася крыпта з пахаваннямі роду О'Брыен дэ Лясы.

Парк займаў амаль 20 гектараў. Перад палацам ён быў рэгулярным, а за палацам – пейзажным. Тут раслі елка, сасна, граб, асіна, клён, бяроза і іншыя дрэвы. Ад дзвярэй авальнага салона да ўскрайны парку ішла ліпавая алея. На адной з палян расла велізарная лістоўніца, пасаджаная, паводле мясцовага падання, Станіславам Аўгустам Панятоўскім. У канцы парку плаўна пераходзіў у лес, а на правым баку – у агароды і сад. Падчас Першай сусветнай вайны парк амаль цалкам загінуў – сядзіба была спалена расійскімі войскамі.

З боку ўезду знаходзіўся круглы газон, падзелены дарожкай на два паўкругі. Яго абрывала шырокая дарога. Два невялікія прамавугольныя газоны з кветкамі размяркоўваліся каля дома. На галоўнай восі была ўездная брама з двума мураванымі пілонамі, на версе якіх стаялі вазоны з гірляндамі. Меліся тры сажалкі, якія былі злучаны паміж сабой каналамі. Уся сядзіба была акружана паўкруглай агароджай са штыкетніку паміж мураванымі слупамі.

У 1793 годзе, якраз падчас апошняга сойма Рэчы Паспалітай, на тэрыторыі Аўгустоўка вядомыя навукоўцы Марцін Пачобут-Адляніцкі і Ян Снядзецкі назіралі сонечнае зацьменне.

Пасля Панятоўскага сядзіба была перададзена Кацярынай II генералу ад інфантэрыі Маўрыкію дэ Лясы (Лясэй) – выхадцу са старажытнага ірландска-нарманскага роду. З 1819 г. маёнтак па купчай перайшоў яго пляменніку англійскаму капітану Патрыку. Пры ім быў перабудаваны палац. Патрык перадаў сядзібу сыну Аляксандру, пасля смерці якога гаспадарыў ягоны сын, былы лейтэнант расійскага флоту Цярэнці О'Брыен дэ Лясы. Ад Першай сусветнай вайны да рэвалюцыі 1917 г. і ў 1920 – 1926 гг. маёнткам кіравала маці Цярэнція. У 1919 г. ён меў каля 12 тысяч гектараў (фальваркі, лес, луг). Да 1932 г. у сядзібе жыў Цярэнцій, тут і памёр, пахаваны ў сямейнай капліцы.

Пры сядзібе была карчма, якая ў 1920 г. належала Маўрыкію О'Брыен дэ Лясы – презідэнту Гродна і брату Цярэнція. З 1921 г. яна была перабудавана ў «панскі» дом. Тут былі пошта, тэлеграф, тэлефон, радыё. Адпачываючым прапаноўвалі гульню ў тэніс, катанне на лодцы, пляжы на Нёмане і Ласасянцы, фартэпіяна, можна было збіраць грыбы і ягады.

Зараз палац не існуе. Захаваўся толькі будынак карчмы. Пасля вайны гэты дом адноўлены на старым падмурку з захаваннем элементаў класіцызму; сёння тут размешчаны клуб «Пунцовыя ветразі».

4. Панямунь. Пабудавана на ўсход ад Гродна ў 1771 г. па праекце архітэктара Ю. Аляхновіча ў стылі позняга барока. Як выглядала гэтая рэзідэнцыя ў XIX ст., добра бачна з малюнка *Напалеона Орды*.

Помнік дойлідства

Палац у Панямуні. Аднапавярховы палац размяшчаўся ў глыбіні пейзажнага парку, над правым берагам Нёмана, умацаваным падпорнымі сценкамі тэррас. З усходу і поўначы сядзіба абмежавана глыбокім ровам. Спачатку палац быў цагляны, з цягам часу частка разбураных сцен заменена драўлянымі. Дваровы фасад упрыгожаны чатырохкалонным порцікам на высокім цокалі. Палац быў атынкованы і не меў амаль ніякіх дэкаратыўных упрыгожванняў на зневініх фасадах. Планіроўка дома анфіладная з выходам у цэнтральную вялікую парадную залу. У палацы было каля 10 пакояў. Захаваўся фрагмент вуглавой вежы, якая мае плаўныя абрывы, тонкую і складаную прафіліроўку карнізаў і абрамленняў, здвоеныя пілястры з ажурнымі капітэлямі, гарызантальную рустоўку.

Пейзажны парк разбіты перад палацам і на схілах рова. Ён умоўна падзяляўся на высокую, раўнінную і нізінную часткі. Пасярэдзіне яго ішла шырокая цэнтральная пад'язная дарога, абапал якой раслі ліпны, клён, таполі і іншыя дрэвы. У нізінай частцы раслі елка, сасна, граб, размяшчалася невялікая аранжарэя.

Станіслаў Аўгуст Панятоўскі бываў тут часцей летам. Разам з расійскімі вяльможамі Рапніным і Валконскім ён абмяркоўваў у Панямуньскай сядзібе лёсы Рэчы Паспалітай. Панятоўскі з'яўляўся вялікім аматарам мастацтваў і навук. Яго сябрам быў вядомы беларускі навуковец, астраном Марцін Пачобут-Адляніцкі. Ён спрыяў дзейнасці Адукацыйнай камісіі, а для паэтаў, мастакоў і музыкаў заснаваў медаль «*Sapere ande*» (Тому, хто адважыўся быць мудрым).

Пасля Панятоўскага сядзібу набыў гродзенскі павятовы віцэ-маршалак Раман Ляхніцкі. У XIX ст. на ўездзе ў сядзібу пабудавалі капліцу рэтраспектыўнагатычнага стылю (яна захавалася да сённяшняга дня). На галоўным фасадзе прамавугольнага ў плане будынка капліцы ўзвышаецца шатровая восьмігранная званіца. У другой палове XIX ст. сядзіба перайшла да Нямцэвічаў. Напрыканцы XIX ст. тут гаспадарыла Ядзвіга з Друцкіх-Любецкіх. Пасля яе смерці сядзібай стаў валодаць яе брат, вядомы як уладальнік Станіславова, Уладзіслаў. Пры ім 9 лютага 1892 г. у палацы адзначылі 25-годдзе літаратурнай дзейнасці Элізы Ажэшкі. Сярод гасцей быў беларускі паэт Францішак Багушэвіч. Апошній гаспадыніяй Панямуні была дачка Уладзіслава Яніна. Цяпер будынкі належаць Гродзенскім райаграпрамтэхніцы і райаграпрамсэrvісу. Сёння гэта фактычна прыгарад Гродна. Захаваўся фрагмент кутнай вежы, якая вылучаецца плаўнымі абрысамі, тонкай і складанай прафіліроўкай карнізаў і арамленняў.

Пытанні і заданні

1. Параўнайце архітэктурны выгляд каралеўскіх рэзідэнций і іх сучасны стан.
Зрабіце высновы.
2. Хто і як выкарыстоўваў каралеўскія гарадзенскія сядзібы?
3. Якія ўстановы размешчаны цяпер у памяшканнях былых каралеўскіх сядзіб?
4. З якімі знакамітымі гродзенцамі звязана гісторыя каралеўскіх рэзідэнций?

§19. Горад у часы сойма 1793 г. Паўстанне 1794 года

«Хочаце быць свабоднымі? Даік будзьце імі!»!
Якуб Ясінскі.

Што вы ведаеце пра гродзенскія соймы Рэчы Паспалітай?

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- аргументавана расказваць аб падзеях Гродзенскага сойма і яго выніках;
- умець парабоўваць падзеі паўстання 1794 г. у Гродне з падзеямі ў іншых частках Беларусі;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: *Гродзенскі сойм 1793 г.*, “маўкліве” *пасяджэнне*.

1. Гродзенскі сойм 1793 г. Сярод шматлікіх соймаў, якія мелі месца ў нашым горадзе, адзін застаўся не толькі ў гісторыі Гродна, але ўсёй краіны. Гэта быў сойм 1793 года. У маі гэтага года ў Гродна пачалі з'язджацца сенатары, паслы, ваяводы, кашталяны, біскупы, іншыя высокія асобы. Сойм Рэчы Паспалітай праходзіў з 17 чэрвеня па 23 лістапада.

Першы перыяд сойма працягваўся да 22 ліпеня. Востра дыскутувалася пытанне аб заключенні трактата з Расіяй. Каб паўплываць на паслоў, пад Гродна сцягваліся дадатковыя вайсковыя расійскія часці. Кацярынінскі пасол у Варшаве Якаў Сіверс пагражаяў, што не выпусціць нікога з залы, пакуль не будзе вызначана дэлегацыя для падпісання трактата.

5 ліпеня прымалі інструкцыя дэлегацыі, а 10 ліпеня выбрана дэлегацыя: кароль падкрэсліў у прапанаваным спісе тыя асобы, якія задавальнялі Сіверса, а паслы зацвердзілі іх. Сярод удзельнікаў дэлегацыі былі магнаты Міхаіл-Геранім Радзівіл, Міхаіл Клеафас Агінскі.

Еўрапейская гісторыя ў радках документа

Трынаццатага ліпеня дэлегацыя атрымала трактат аб падзеле. Галоўныя пункты яго наступныя:

1. Вечны мір паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай.
2. Акрэслены будучыя межы.
3. Уступка занятых тэрыторый і гарантыві цэласнасці рэшткаў Рэчы Паспалітай.
4. Адмова ад усялякіх захопаў і прэтэнзій з абодвух бакоў.
5. Гарантыві з боку Расіі вольнасці, перамен і рэформ у форме кіраўніцтва.
6. Абвяшчэнне вольнасці веравызнання католікам, маёмынкам і касцёлаў і духавенства.
7. Гарантыві ратыфікацыі на працягу шасці тыдняў.

Каб прыспешыць падпісанне трактата, Сіверс пагражаяў выслаць войскі для экзекуцыі ў каралеўскія эканоміі, маёнткі, кватэры і пасяленні паслоў сойма, канфіскацыяй маёмынкамі Рэчы Паспалітай.

22 ліпеня, як жадаў Сіверс, трактат з Расіяй быў падпісаны.

Другі перыяд працы сойма пачаўся ўмоўна 22 ліпеня і працягваўся да 25 верасня. Галоўным пытаннем стала падпісанне трактата з Прусіяй. З жніўня дэлегацыя, якая падпісала трактат з Расіяй, была ўпаважана зрабіць гэта

адносна Прусіі.

13 жніўня падышоў час ратыфікацыі трактата з Расіяй. Заставалася шмат паслоў, якія былі супраць трактата з Расіяй. 17 жніўня пасля бурлівага пасяджэння, калі патрыёты спрабавалі перашкодзіць чытанню трактата, ён быў ратыфіканы 66 галасамі супраць 21.

Факт у гісторыі

Зламаць апазіцыю можна было толькі сілаю. Гродна быў акуружаны войскам так, што ніхто не мог выйсці з дому без білета (пашпарта) каменданта. Два батальёны грэнадзёраў з 4 гарматамі, пры якіх стаялі з запаленымі кнотамі кананіры, размясціліся ў замковым двары. У калідорах замка стаялі варты. Генерал Раутэнфельд з 12 расійскімі афіцэрамі ўвайшоў у залу пасяджэння ўсе селі на пасольскія лавы. Арбітры ў залу не дапускаліся, а паслы маглі ўвайсці, але выхад забараняўся. Названыя меры былі прыняты 2 верасня, і маршалак сойма Бялінскі растлумачыў іх тайнаю змоваю супраць карала.

23 – 24 верасня адбылося знакамітае «маўклівае» пасяджэнне. У пачатку яго паслы патрабавалі выпусціць арыштаваных. Калі Сіверс адмовіўся зрабіць гэта, А.Рачынскі прапанаваў запратэставаць, абвясціць дэкларацыю аб гвалтах і «зачыніцца ў абсолютным маўчанні», якое, на яго погляд, будзе самым лепшым тлумачэннем «наших пачуццяў і стану». Яго падрымаў кароль, сказаўшы, што там, дзе нельга гаварыць, выказваючы свае погляды, застаецца толькі маўчаць.

Пры поўным маўчанні чытаецца праект трактата. Прачыталі дэкларацыю графа Анквіча, якая тлумачыла сітуацыю і неабходнасць паддацца сіле. Зноў маўчанне. Сакратар прачытаў праект зацвярджэння дэлегацыі для падпісання трактата з Прусіяй – маўчанне. Гадзіннік пррабіў трывадлівы пасля поўначы. Раутэнфельд падышоў да карала і папрасіў, каб ён аддаў праект на галасаванне. Той адказаў, што не мае ўлады прымусіць паслоў загаварыць. Генерал сабраўся ісці па грэнадзёраў, тады Ст. Бялінскі запытаў паслоў: «Вы згодныя?». Некаторыя з патрыётаў прамармыталі, што не згодныя на трактат з Прусіяй. Маршалак сойма прыступіў да галасавання: «Вы згаджаецца, каб дэлегацыя падпісала праект?». У адказ маўчанне. Потым Бялінскі яшчэ два разы пытаў пра гэта ў паслоў, але зноў была цішыня. Тады Бялінскі сказаў: «Такім чынам, згода, адзінагалосна! Выклікаю канстытуцыйную дэлегацыю да подпісу». Маўчанне. Дэлегацыя падпісвае праект. У 3.30 кароль зачыняе пасяджэнне.

Пасля 25 верасня пачаўся **апошні перыяд працы** Гродзенскага сойма, на якім галоўнымі пытаннямі былі заключэнне саюзнага трактата з Расіяй і прыняцце новай (Гродзенскай) канстытуцыі. 23 лістапада канстытуцыя была прынята.

2. Паўстанне 1794 г. Рэакцыяй на падзел Рэчы Паспалітай стала ўзброеное шляхецкае паўстанне. 24 сакавіка 1794 г. на рынку Кракава **Тадэвуш Касцюшко** (1745 –1817) прыносіць урачыстую прысягу «вяяваць за Айчыну і зламаць яе аковы». У ноч з 22 на 23 красавіка атрад **Якуба Ясінскага** – стваральніка тайнай арганізацыі «Віленская змова» – пачаў паўстанне і захапіў Вільню. Расійскія

войскі адышлі да Гродна. Адступленне суправаджалася жорсткасцю: палілі вёскі, двары, карчмы. На абарону «вольнасці, роўнасці, незалежнасці» падняліся на землях Беларусі звыш 30 тысяч чалавек. Пад сцягі Касцюшкі таксама сталі гродзенцы.

У Гродне знаходзіўся расійскі гарнізон генерала Паўла Цыцьянава. Ён заняў вельмі зручныя пазіцыі каля Гарадніцы над Нёманам (маецца на ўвазе рака Гараднічанка каля Старога замка). Цыцьянав меў 6615 чалавек, а таксама 20 гармат. Падышлі рэшткі рэзэрву Віленскага корпуса (2007 чалавек і 8 гармат), а таксама іншыя расійскія часці, якія адыходзілі з этнічнай Літвы і заходніх раёнаў Беларусі. Пагражаячы гораду абстрэлам, Цыцьянав прымусіў гродзенцаў заплаціць кантрыбуцыю, завалодаў касамі казначэйскай камісіі і Гродзенскай каралеўскай эканоміі, а таксама запасамі сукна былых мануфактур А. Тызенгаўза.

9 мая ў мястэчку Саколка прадстаўнікі гродзенцаў і мясцовыя жыхары пад кіраўніцтвам свайго маршалка Францішка Боўфала абвясцілі аб далучэнні да паўстання. Была выбрана мясцовая рэвалюцыйная ўлада – Гродзенская распарадчая камісія, якая 14 мая (калі з горада выйшаў Цыцьянав) распачала пасяджэнні ў Новым замку, у той самай зале, дзе зусім нядаўна засядаў апошні сойм Рэчы Паспалітай. 15 мая ў Гродне было працягнута падпісанне «Уступа да паўстання». Усяго – 378 подпісаў. Сярод падпісавшыхся былі *Міхаіл Клеафас Агінскі, Якуб Ясінскі, Яўхім Храптовіч, Канстанцін Ельскі, Францішак Боўфал*.

З 23 жніўня па 1 кастрычніка ў Гродне мела сваю рэзідэнцыю Цэнтральная дэпутація ВКЛ – выканаўчы орган паўстанцаў у межах ВКЛ. Такім чынам, горад стаў часовай сталіцай ВКЛ. У ноч з 29 на 30 верасня Касцюшкі мей нараду ў Гродзенскай парадкавай камісіі. Было сформавана новае войска, якое налічвала каля пяці тысяч чалавек. Як піша гісторык Юзаф Ядкоўскі: «Мяшчане гродзенскія масава ўступілі ў шэрагі службы аховы краю».

Напамін пра гісторыю: мемарыяльная дошка на будынку Новага замка

На нарадзе, якая адбылася з 29 – 30 верасня 1794 г., выбітныя паўстанцы, сярод якіх Якуб Ясінскі, Тамаш Ваўжэцкі, Станіслаў Макраноўскі, Самуэль Корсак, Рамуальд Гедройць, атрымалі ад Касцюшкі ганаровыя пярсцёнкі з надпісам «Айчына – абаронцу свайму». Пра гэта нагадвае драўляная мемарыяльная дошка на фасаднай сцяне Новага замка. Мемарыяльная дошка працы

Уладзіміра Панцялеева, усталяваная ў 1994 г.

3. Пасля паўстання. Калі паўстанне было падаўлена расійскімі войскамі на чале з Аляксандрам Суворавым, 11 кастрычніка 1794 г. у Гродне быў надрукаваны універсал Паўла Цыцыянава да сялян, «каб усялякае паслушэнства згодна з традыцыямі, не аглядваючыся на былыя універсалы Касцюшкі, аказвалі». Каб зразумець гэтыя радкі, успомнім, што адным з напрамкаў палітыкі Тадэвуша Касцюшкі было дэклараўванне вызвалення сялян з-пад прыгону. Пэўная частка арыштаваных паўстанцаў знаходзілася ў Старым замку.

12 лістапада Гродна стаў рэзідэнцыяй Эстляндскага, Курляндскага і Віленскага генерал-губернатара і цэнтральным урадавым пунктам для кіравання і мірнага ўладкавання літоўскіх і беларускіх губерняў. 4 снежня 1794 г. з'явіўся ўказ імператрыцы «аб прыняці і пасяленні карала польскага на жыхарства ў Гродне». У першы дзень новага 1795 г. Станіслаў Аўгуст Панятоўскі апынуўся ў Гродне пад расійскім ваенным экскортам рускіх. Кароль прыехаў са сваім дваром, які налічваў спачатку каля 180, а потым каля 200 чалавек. Панятоўскі жыў на другім паверсе Новага замка: тут каля авальнай залы для аўдыенций была яго апачывальня, бліз яе – пакоі доктара, сакратара, камерданера. Вялікага князя літоўскага і карала польскага лічылі практична арыштантам.

9 ліпеня 1795 г. у горадзе пад старшынствам генерал-губернатара было заснавана Вярхоўнае літоўскае праўленне. Яно складалася з чатырох аддзяленняў: казённага, крымінальнага, грамадзянскага і эканамічнага.

25 лістапада 1795 г. у Новым замку (па іншых дадзеных, у былым палацы Тызенгаўза, дзе была рэзідэнцыя Рапніна) Станіслаў Аўгуст Панятоўскі падпісаў сваё адрачэнне ад прастола. 15 лютага 1797 г. Панятоўскі пакінуў Гродна і пасяліўся ў Пецярбурзе.

Памёр апошні Вялікі князь літоўскі і кароль польскі ў Расіі. У 1938 г. астаткі Панятоўскага перавозяць з Пецярбурга ў мястэчка Воўчын (цяпер Брэсцкая вобласць). У 1987 г. гродзенцы – гісторык Міхась Ткачоў, выкладчык Аляксандр Мілінкевіч, мастак Уладзімір Кіслы знаходзяць тут некаторыя рэліквіі, якія належаць апошняму каралю. Яны былі перададзены ў Музей культуры

Беларусі, некаторая частка заходак трапляе да польскіх даследчыкаў. У 1989 г. яны самі праводзяць археалагічныя раскопкі ў Воўчынскім касцёле і ўсе заходкі і зямлю з касцянымі фрагментамі перадаюць у замковае сховішча ў Варшаве.

Пытанні і заданні

1. Якія пытанні абмяркоўвалі ў першыяд дзеянасці Гродзенскага сойма?
2. Як вырашалася галоўнае пытанне другога перыяду пасяджэнняў?
3. Апішыце «маўклівае пасяджэнне» Гродзенскага сойма 1793 г.
4. Што ў Гродне нагадвае пра падзеі 1793 –1794 гг.?

Практычнае заданне

Прачытайце дакумент і вызначце тыя харектарыстыкі грамадска-палітычнай атмасфери, аб якіх сведчыць змест дадзенай крыніцы. Падмацуйце свае высновы фактамі гісторыі.

"З дазволу канфедэрацый абодвух народаў. Аўстрыйска-prusка-маскоўская антрэпрыза будзе мець гонар даць на днях перад шаноўнай публікай Гродна і аколіц прадстаўленне камедыі ў трох актах, складзенай асабістая Яго Вялікасцю каралём Пруссіі, якая з 1772 г. не прадстаўлялася, пад назваю «Падзел Польшчы». Перад першым актам – трывалісткі: Вольнасць, Роўнасць, Незалежнасць. Праспіваюць яснавальможныя паслы суседніх краін пад акампанемент бізуну.

Акт другі: «Не дазволяць – усё роўна расцягнем!»

Перад трэцім актам будзе паказаны балет пад назваю: «Пацешныя гульні Прасвятой Тройцы», у якім Шчэнсны-Патоцкі, Жэвускі і Браніцкі пратанцујуць урачысты палацавы гарматныя залпаў на фоне дэкарацыі з вёсак і гарадоў, ахопленых полымем. У канцы, для поўнага іх задавальнення, адбудзеца ўсеагульная разня грамадзян, якія не належаць да канфедэрацыі.

Білеты па даступных цэнах, нават у крэдыт, можна атрымаць у Я. Сіверса, Бухгольца і ў некаторых польскіх і літоўскіх саноўнікаў». (афіша на дошцы аб'яў у Гродне 1793 г.)

20. Культурнае жыццё горада ў XVII–XVIII стст.

«У XVII–XVIII стст. магутна ўскінула каменныя хвалі франтонаў і мачты сваіх званіц барока.
Той, хто не бачыў гродзенскага фарнага, комплексу манастыра Брыгітак або
Францысканскасага касцёла над Нёманам – уяўленне таго ад нашага заходу заўсёды будзе ня
поўным».

Уладзімір Каараткевіч «Зямля пад белымі крыламі».

- Успомніце забудову горада гэтага часу.
- Як развівалася культура Гродна ў XV- XVI стст.?

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- аргументавана расказаць аб разнастайнасці культурнага жыцця горада;
- ведаць пра дзейнасць у горадзе езуіцкага калегіума і Медыцынскай акадэміі;
- параўноўваць узровень культурнага жыцця Гродна ў межах тагачаснай Беларусі;
Вызначыць архітэктурную стылістыку свецкіх і культавых пабудоў горада;
- аргументавана расказаць аб адлюстраванні канфесійнай палітыкі ў ВКЛ у XVII–XVIII стст. праз культавае дойлідства;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: «Літоўская капэла»,
Іезуіцкі калегіум у Гродне, Медыцынская акадэмія ў Гродна, фундатары, лямус.

1. Мастацкае жыццё і архітэктура. У XVII – XVIII стст. горад меў розныя перыяды развіцця культуры. Быў час занядаду, выкліканы ваеннымі спусташэннямі і адначасоваю актыўнасцю палітычнага жыцця ў Вільні, Кракаве і Варшаве. Гэтак было ў XVII – першай палове XVIII стст. Зусім іншы час надышоў пры гаспадаранні Антонія Тызенгаўза. Гэта быў час культурнага росквіту Гродна.

Археалагічныя знаходкі пацвярджаюць, што Гродна быў цэнтрам ювелірнага, ткацкага, ганчарнага і іншых рамёстваў. У Гродзенскім гісторыка-археалагічным музеі захоўваюцца знаходкі з майстэрні ювеліра: тыглі, лялечкі, ліцейныя формачки, зробленыя з вапняку (у іх адліваліся завушніцы і пацеркі). Рамеснікі-ганчары выраблялі рознакаляровую кафлю з узорамі. На гродзенскіх каралеўскіх мануфактурах пад кіраўніцтвам Антонія Тызенгаўза ткалі сукно і шоўкавыя матэрыі, рабілі каштоўныя карункі, залатую і сярэбраную ніткі, галуны, некаторыя ювелірныя вырабы, экіпажы накшталт парыжскіх, паясы падобныя на слуцкія, ворсавыя дываны і шпалеры, шкляны посуд (бакалы, келіхі, пляшкі і штофы). У XVII ст. у Гродне працавалі жывапісцы **Францішак Лякштыцкі** і **Гіляр Хаецкі**. З удзелам мясцовых майстроў былі аздоблены

інтэр'еры касцёлаў езуітаў, бернардзінцаў, францысканцаў. У бернардзінскім касцёле ўражваюць скульптурна-дэкаратыўны ансамбль “Святая сям’я” (сюжэтныя кампазіцыі «Чатыры евангелісты», «Святая сям’я», «Маленне аб чашы»), багатая архітэктурная пластыка, выявы 12 апосталаў і 12 дзеячоў ВКЛ і Польшчы, намаляваныя ў 1788 г., 14 кулісных алтароў. У францысканскім касцёле цікавымі творамі мастацтва з’яўляюцца драўляны амбон XVIII ст., галоўны алтар у стылі барока з кампазіцыяй «Ушанаванне Багародзіцы», алтарная перагародка, мастацкае афармленне аргана. Ва ўсіх касцёлах маюцца абразы XVII–XVIII стст.

Разбуральныя вайны, новыя густы і архітэктурныя стылі, рэформы Тызенгаўза – усё ўносіла свае карэктывы ў выгляд гарадскіх вуліц і плошчаў. Падчас рэформ Тызенгаўза на паўночным ўсходзе горада сфарміраваўся новы горадабудаўнічы комплекс каралеўкага двара «Гарадніца». У гэтай частцы горада з’явіліся новыя вуліцы: Верцялішская (цяпер Элізы Ажэшкі), Басняцкая (адрэзак Сацыялістычнай ад Ажэшкі да Карбышава), Падвальская (частка Сацыялістычнай), Польная, «Пад акопамі» (цяпер Леніна), Новаўдзяляная, ці Ерусалімская (Аntonава). З’явілася ў горадзе і новая плошча (цяпер плошча Тызенгаўза).

Значны ўплыў на архітэктуру горада зрабіла пашырэнне ўплыву каталіцкай царквы. Каталіцкія ордэны вялі вялікую будоўлю і кульставыя пабудовы – спачатку драўляныя, а потым мураваныя, істотна змянялі архітэктурнае аблічча горада.

Каталіцкія кульставыя аб’екты

Старэйшай святыніяй Рынку горада быў **парафіяльны касцёл Унебаўзяцця Найсвяцейшай Панны Марыі**. У XVII–XVIII ст. гэты будынак нішчыўся некалькі разоў: падчас акупацыі горада расійскімі войскамі (1655–1661), у Паўночную вайну, пры пажарах 1753, 1782 гг. На дадзенай вуліцы Віленскай (цяпер Савецкая) стаялі будынкі **шпітала** і **касцёла святога Духа**. У архітэктуры касцёла спалучаліся рысы готыкі (спічастая форма скляпення і высокі шчыт) і рэнесансу (паўкруглая апсіда). Да грунтоўнай перабудовы шпітальнага будынка ў другой палове XVIII ст. спрычыніўся віленскі біскуп Ігнаці Масальскі. У 1596–1597 гг. у горадзе распачалося ўзвядзенне кляштара **бернардынцаў** разам з **касцёлам Адшукання св. Крыжа**. У 1605–1617 гг. касцёл быў грунтоўна перабудаваны. У архітэктуры касцёла спалучаюцца элементы готыкі (контрфорсы, спічастыя вокны апсіды), маньерызму і барока (галоўны фасад-шырма, дэкаратыўнае афармленне галоўнага алтара). Сучасны барокавы фасад быў узведзены ў 1682–1686 гг. У 1682 г. гэтаксама былі пабудаваны

новыя корпусы кляштара. У 1788 г. свой сучасны выгляд атрымала касцёльная званіца, да якой дабудаваны два ярусы. У 20-30-я гады XVII ст. у Гродне заснавалі свае сядзібы шматлікія каталіцкія ордэны. У 1622 г. пасяліліся езуіты. Каля 1637 г. паблізу Рынку манахі паставілі невялікі драўляны касцёл св. Пятра і Паўла. У 1678–1700 гг. яны ўзвялі мураваны храм, а ў будынку старога размісцілі школу. Галоўны фасад касцёла ўпрыгожвалі карынфскія пілястры, каваныя дзвёры, выкананыя ў 1744 г. кавалём Ежы Біршам, скульптуры апосталаў Пятра і Паўла, паставленыя разбяром **Георгіем Гісам** у 1768 г., і св. Ксаверыя. Яны знаходзяцца ў арачных нішах. На адну з барочных вежаў у 1725 г. быў перанесены ратушны гадзіннік. У 1750–1752 гг. муляр Хрысціян Бурман надбудаваў вежы. Сваёй прыгажосцю вылучаўся інтэр'ер храма. Галоўны алтар касцёла пабудаваў у 1736–1737 гг. рэзчык **Ян Хрысціян Шміт** з Рэшаля. На пачатку XVIII ст. у касцёле пабудавана 12 бакавых алтароў, аўтарам праекта якіх быў **Хрысціян Поўкер** з Карабляўца. Мастацкім элементам інтэр'ера з'яўляецца амбон, аздоблены скульптурнымі выявамі евангелістаў і анёлаў, пазалочаны разьбой у стылі ракако. Майстар **Ёган Майльфельт** паставіў новыя канфесіяналы. У сярэдзіне XVIII ст. быў выкананы фрэскавы цыкл – 14 сюжэтных кампазіцый на тэму жыцця апекуна касцёла св. Францішка Ксаверыя. У 30-я гады XVII ст. у Гродне з'явіліся дамініканцы. Фундатарам кляштара дамініканцаў быў мсціслаўскі ваявода **Фрыдрык Сапега і ягоная жонка Крысціна з роду Пацеяў**. Першыя пабудовы манахі паставілі з дрэва на вуліцы Віленскай (цяпер Савецкая). Пасля пажару 1708 г. пабудавалі мураваны барокавы касцёл Найсвяцейшай Маці Божай. У 1737 г. пачалося ўзвядзенне двухпавярховага мураванага **дамініканскага кляштара**, якое расцягнулася ажно на 30 гадоў. У 1621 г. на сродкі манаскіх пасагаў і з фундацыі літоўскага падканцлера **Казіміра Сапегі** былі ўзведзены будынкі **кляштара бернардынак** з барокавым касцёлам Нараджэння Найсвяцейшай Маці Божай. У першай палове XVII ст. у горадзе заснавалі сваю сядзібу брыгіткі. Фундатарамі кляштара былі літоўскі маршалак **Кшиштоф Весялоўскі і яго жонка Аляксандра Сабеская**. Драўляны касцёл брыгіткі пачалі ўзводзіць у 1642 г. У 1645–1651 гг. манашкі паставілі мураваны **храм Дабравешчання Найсвяцейшай Панны Марыі**. Барочны фасад касцёла ўпрыгожваюць фрызы, аформлены ў тэхніцы зграфіта, а кляштарную агароджу – раннебарочныя парталы з маньерыстычным арнаментам. У канцы XVII ст. на тэрыторыі кляштара быў паставлены драўляны **лямус**, які захаваўся да нашага часу. У 1635 г. упіцкім старастам **Яўстафіем дэ Курчам** ды ягонай жонкай **Зузанай Тышкевіч** быў фундаваны **кляштар францішканцаў**. Францішканцы пачалі будавацца на занёманскамі прадмесці, у старадаўнім занёманскамі рынку, ад якога вяла дарога да нёманскага перавозу. У крыніцах 1675 г. згадваецца драўляны касцёл Маці Боскай Анёльскай, на месцы якога ў першай палове XVIII ст. быў узведзены мураваны храм у стылі барока. У другой палове XVII ст. у Гродне пасяліліся манахі ордэна кармелітаў босых. Новы барочны касцёл быў узведзены ў сярэдзіне XVIII ст. (цяпер будынак «Прыярбанку»). У 1673 г. была ліквідавана сядзіба гродзенскага кляштара аўгустыянцаў, заснаванага ў часы **Аляксандра Казіміравіча** ў канцы XV ст. У 1688 г. манахі-аўгустыяны звярнуліся да караля Яна III Сабескага з просьбай аднавіць кляштар. Адзіным ордэнам, які ў XVIII ст. узвёў у Гродне кляштар, былі баніфраты. Кляштарныя пабудовы знаходзіліся на вуліцы Дзям'янаўскай (сучасная вуліца Свярдлова). У XVII–XVIII стст. у Гродне існавалі **два уніяцкія манастыры**. Мужчынскі базыліянскі манастыр знаходзіўся побач з Барыса-Глебскай царквой на Каложы, жаночы – ля сярэднявечнай царквы Прачыстай Багародзіцы. Драўляныя збудаванні базыліянак у 1655 г. былі знішчаны. У 1720–1751 гг. на сродкі мітрапаліта Лявона Кішкі быў узведзены новы мураваны кляштар з царквой. Аўтарам праекта будоўлі быў італьянскі архітэктар **Юзаф Фантана**. (гісторык Ю. Гардзяй)

2. Тэатральнае жыццё. У 1650–1754 гг. пры езуіцкай калегіі існаваў школьны тэатр. Па дайшоўших да нас звестках адбылося 26 пастановак на лацінскай і польскай мовах. Іх аўтарамі былі настаўнікі паэтыкі і рыторыкі. Сюжэты чэрпаліся імі са Свяшчэннага пісання, агіяграфій ці апісання жыцця святых, антычнай міфалогіі і гісторыі. У часы Тызенгаўза быў заснаваны новы тэатр і ўзведзены яго будынак. Тэатр складаўся з вакальнай групы і балетнай трупы. Першая ў 1776 г. налічвала 17 чалавек, другая мела ў 1779 г. больш за 30 чалавек. Вядомы гродзенскія пастаноўкі камедый «Сівільскі цырульнік» П.Бамаршэ, «Вясковы балет» і «Балет пекараў» І.Пецінеці, оперы «Маніфік» («Непараўнаны») А. Грэтры.

3. Музычнае жыццё. Музыка займала значнае месца ў школьніх спектаклях езуіцкага калегіума (1650–1754), пры праваслаўных брацтвах. Пастаноўкі ўключалі інструментальныя, вакальныя і танцевальныя нумары. У названых вышэй касцёлах былі арганы і хоры. У музычным жыцці Гродна XVIII ст. вялікую ролю адыгралі гродзенскія капэла музыкальнай бурсы езуітаў і капэла Тызенгаўза. Першая пачала дзеянічаць у 1707 г., мела ў 1773 г. 11 інструменталістаў і вакалістаў, уключала 7 скрыпак, басэглю, квартвіёлу, 5 труб, 5 валторнаў, 2 флейты, арган і іншыя інструменты. У рэпертуары былі творы царкоўнай і свецкай музыкі. Капэла Тызенгаўза – адзін з найбольш буйных і высокапрафесійных калектываў у ВКЛ. У яе склад уваходзілі італьянскі кампазітар і капельмайстар Абатэ, чэхі Эндэрле і Геранім, мясцовыя музыканты. У 1779 г. налічвалася 30 музыкантаў і 7 «хлопцаў з капэлы» (вучняў). Музыканты атрымоўвалі адукцыю ў Гродзенскай музычна-тэатральнай школе, пры дварах магнатаў у Нясвіжы і Слоніме. У рэпертуары капэлы былі араторыі, сімфоніі, месы, побывавая музыка, музыка да сцэнічных твораў. Тызенгаўз напісаў месу і, магчыма, кантату. У 1780 г. капэла ўвайшла ў склад Нацыянальнага тэатра ў Варшаве. З Гродна звязаны некаторыя унікальныя музычныя з'явы – выступленне ў 1795 г. рагавога аркестра, раннія звесткі пра існаванне балалайкі і гармоніка (выява першага захоўваецца на фрэсках францысканскага касцёла, а на другім граў музыкант Беня для Станіслава Аўгуста ў 1795 г.).

4. Асвета. Пытаннямі адукацыі займаліся манаскія ордэны і брацкія школы; перш за ёсё езуітаў, піяраў і базіліян. Побач з езуіцкім касцёлам быў узведзены езуіцкі калегіўм – сярэдняя навучальная ўстанова.

Установа адукацыі

Бібліятэка гродзенскага езуіцкага манастыра вылучалася багатай літаратурай, якая прапаноўвалася вучням калегіўма. Вядома, што езуіты выкладалі науку і выхоўвалі па самых перадавых методыках, адукацыя, атрыманая ад іх настаўнікаў, лічылася адной з лепшых. Кнігі, якія дазвалялася чытаць студэнтам, распавядалі пра апошнія дасягненні науک. І толькі кнігі з адзінаццатай шафы маглі быць дадзены для карыстання з асобнага дозволу вышэйшага кіраўніцтва калегіўма і не кожнаму вучню. Гэта былі выданні, унесеныя ў сумнавядомы «Індэкс забароненых кніг».

У час рэформацыйных пераўтварэнняў Антонія Тызенгаўза ў горадзе з'явілася першая свецкая навучальная ўстанова. Медыцынская акадэмія на чале з Жанам-Эмануэлем Жылібера.

Установа адукацыі

Медыцынская акадэмія ў Гродне. Шпіталь на 60 ложкаў, кабінет натуральнай гісторыі з багатай калекцыяй мінералаў, гербарыяў, фізічных прылад, шкілетаў жывёл і людзей, калекцыя 300 гравюр раслін на медзі – ўсё гэта было прадметам гонару Жана-Эмануэля Жылібера і яго паплечнікаў Хінсельмана і Вірыёна. Асобным прадметам гонару была бібліятэка ў 3000 тамоў. Тут была Французская энцыклапедыя Дзідро, энцыклапедыя Планшэ, рэдкія медыцынскія і астронамічныя выданні. Кніжныя багаты фонд гэтай бібліятэкі – найвялікшай у XVIII стагоддзі на Гарадзеншчыне – быш пераданы ў Віленскі ўніверсітэт. Над уваходам у анатамічны кабінет акадэміі было напісаны: «Тут сама смерць на карысць чалавечству абарачаецца». Была заснавана школа акушэрак. Цяпер у будынку Медыцынскай акадэміі, спраектаваным Джузэпе Сака ў 1786 г. і архітэктурна змененым у канцы XIX ст., знаходзіцца ваенная ўстанова.

Видавочна, што Гродна апошніяй трэці XVIII ст. з'яўляўся цэнтрам развіцця культуры ў краі. Ён вабіў, запрашаў, затрымліваў дзеячаў культуры і науки з розных краін Еўропы. Аднак росквіт яго быў непрацяглы. Уваходжанне ў склад Расійскай імперыі па выніках гвалтоўнага трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай цалкам змяніла жыццё гараджан.

Пытанні і заданні

1. Што ў мастацкім жыцці Гродна XVII–XVIII стст. сведчыць аб агульнаеўрапейскіх уплывах?
 2. Раскажыце пра езуіцкі тэатр і тэатр Антонія Тызенгаўза.
 3. Якія калектывы адыгрывалі галоўную ролю ў музычным жыцці горада ў разглядаемы час?
 4. Якія істотныя перамены адбыліся ў арганізацыі адукацыі ў Гродне ў часы А. Тызенгаўза?
 5. Раскажыце аб Медыцынскай акадэміі ў Гродне.
- Назавіце архітэктурныя стылі, уласцівыя забудове горада ў адзначаны час.
4. Раскажыце пра алтар Яна Хрысціяна Шміта ў езуіцкім касцёле.
 5. Раскажыце пра культавыя аб'екты, якія існавалі ў горадзе ў XVII-XVIII стст.
 6. Як называўся старэйшы касцёл горада і дзе ён знаходзіўся?

Гродна ў складзе Расійскай імперыі (1795-1917гг.)

§ 21. Губернскі Гродна

«Цень бясконцай імперыі ценю Фары даўжэй...».

Алесь Чобат.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- ведаць, якія перамены ў адміністрацыйным і тэрытарыяльным статусе горада адбыліся пасля ўваходжання яго ў склад Расійскай імперыі;
- умець расказваць аб змесце выявы герба Літоўска-Гродзенскай губерні;
- аналізаваць змены ў сацыяльна-палітычным жыцці Гродна як губернскага горада;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: маршалак шляхты, Дваранскі дэпутацкі сход, гарадская дума

1. Адміністрацыйны статус горада. Пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай паводле ўказу Кацярыны II ад 14 снежня 1795 г. была створана Слонімская губерня, у склад якой у якасці цэнтра павета ўвайшоў Гродна. У ім размеркаваліся павятовыя ўлады (адміністрацыйная і судовая) і гараднічы. Потым Гродна лічыўся павятовым горадам Літоўской губерні. А калі паводле ўказу Аляксандра I ад **9 (21) верасня 1801 г.** Літоўская губерня была падзелена на Віленскую і Літоўска-Гродзенскую (так яна называлася да 1840 г.) губерні, наш горад стаў губернскім цэнтрам. Фактычна Літоўска-Гродзенская губерня пачала існаваць з 1 (13) студзеня 1802 г., калі а 12 гадзіны апоўначы адбылося першае пасяджэнне губернскага праўлення. Прызначаныя літоўскім генерал-губернатарам **Л.Л. Бенігсенам** чыноўнікі сабраліся ў былым палацы Тызенгаўза, дзе размяшчаліся губернскія ўстановы.

Гродна стаў губернскім цэнтрам па эканамічных меркаваннях. Да таго ж горад меў добрыя будынкі, у якіх можна было размясціць губернскія ўлады. Гродзенскую губерню складі Брэсцкі, Гродзенскі, Ваўкавыскі, Кобрынскі, Лідскі, Навагрудскі, Пружанскі і Слонімскі паветы. З 1843 г. у склад губерні ўключаліся Беластоцкі, Бельскі (злучаны з Драгічынскім) і Сакольскі паветы.

Цікава, што зноў узнякла пытанне аб губернскім горадзе. Гродна перамог Беласток. Гэта было абумоўлена дэмаграфічнымі паказчыкамі, геаграфічнай

зручнасцю для развіцця эканомікі, агульнай гісторычнай спадчынай. Такое адміністрацыйна-тэрытарыяльнае ўладкаванне губерні захоўвалася да 1921 г.

11 (23) ліпеня 1802 г. Найвышэйшым указам Сената быў зацверджаны герб Літоўска-Гродзенскай губерні: у верхній частцы шчыта на чырвоным полі размяшчаўся «ездок в латах, скачуций на белом коне в правую сторону, у которого в правой руке поднятая вверх сабля, а на левой надет серебряной щит с красным осьмиконечным крестом» (Пагоня), у ніжній – выява зубра на сярэбраным полі; пасля 1845 г. на шчыце застаўся толькі зубр на чырвоным полі. У 1878 г. была зменена выява зубра («золотой зубр с черными глазами и языком»), гербу нададзены расійская імператарская карона, стужкі і лісце дуба.

2. Гродзенскія губернатары. 28 жніўня (9 верасня) 1802 г. былі зацверджаны штаты прысутных месцаў Гродзенской губерні. Вышэйшай службовай асобай губерні, надзеленай адміністрацыйнай, судовай, ваеннай і палітычнай уладай, з'яўляўся губернатар. Ён назначаўся царом па прадстаўленні міністра ўнутраных спраў з ліку асоб, якія належалі да вышэйших колаў імперскага дваранства.

Сярод гродзенскіх губернатараў былі самыя розныя асобы: масон Міхаіл Бутаўт-Андржэйковіч, ініцыятары даследавання Друскеніцкіх крыніц Міхаіл Бабяцінскі і Георгій Дапельмайер, браты рэвалюцыянераў Стэфан Урсын-Нямцэвіч і Дзмітры Крапоткін; вешальнік польскіх і беларускіх паўстанцаў **Міхаіл Мураўёў**; рэфарматары Ксаверы Друцкі-Любецкі і **Пётр Сталыпін**.

Тры асобы кіравалі Гродзенской губерніяй у трагічны час вайны 1812 г. Ад уваходжання французскіх войскаў у Гродна 30 чэрвеня да стварэння Гродзенской канфедэрацыі 4 ліпеня губернатарам быў прызначаны Жазэфам Банапартам камандзір 4-й дывізіі лёгкай кавалерыі Аляксандр Ражнецкі. Пасля яго губернатарстваваў некалькі дзён (не пазней як да Мірской бітвы 9 – 10 ліпеня) былы варшаўскі губернатар, камандуючы 18-й дывізіі V корпуса Людвік Камянецкі. З 21 ліпеня ўлада перайшла ў рукі французскага маршала ле **Бруна**.

3. Губернская сістэма кіравання. Другой асобаю ў губерні быў *віцэ-губернатар*. Ён павінен быў з'яўляцца быць непасрэдным памочнікам

губернатара па ўсіх пытаннях кіравання. Віцэ-губернатар наглядаў за справаводствам, добраўладкаваннем і парадкам у губернскім праўленні і канцылярыях іншых прысутных месцаў. У адсутнасць губернатара выконваў яго абавязкі.

Паводле «Учреждения для управления губерний», агульнае кіраванне губернай ажыццяўляла губерnsкае праўленне. У яго склад уваходзілі губернатар, некалькі дарадцаў, віцэ-губернатар і *губернскі пракурор*. У кампетэнцыю губернскага праўлення ўваходзіла выкананне некаторых судовых функцый.

У губернскім горадзе гаспадарыў *магістрат*. Ён вырашаў пытанні эканамічнага і культурнага жыцця горада, а таксама судовыя справы па крымінальных злачынствах. Пасля гарадской рэформы 1870 г. справа кіравання горадам была даручана *гарадской думе* (выбарнаму органу гараджан на аснове маё маснага і ўзроставага цэнзаў) і гарадской управе – выканаўчаму органу думы, які складаўся з 2 – 3 асоб, выбраных думай. На чале гарадской управы быў галава, які адначасова з'яўляўся старшынёй думы. Сябры управы займаліся пытаннямі гаспадаркі і добраўпарадкавання гарадоў, супрацьпажарнымі мерапрыемствамі, ажыццяўлялі нагляд за развіццём мясцовай эканомікі, культуры, надавалі ўвагу пытанням аховы здароўя і адукацыі.

У Гродне знаходзілася сядзіба *дваранскага дэпутацкага сходу*, дзе былі канцылярыя *губернскага маршала*, архіў дваранства, памяшканні для пасяджэнняў. Падчас з'ездаў дваранскіх дэпутатаў жыццё Гродна на два тыдні актывізировалася і напаўнялася новымі падзеямі і асобамі. На павятовых дваранскіх сходах вырашаліся саслоўныя справы павятовага маштабу: складанне спісу дваран з вызначэннем праў кожнага з іх на ўдзел у пасяджэннях сходу, выбары дэпутата для рэвізіі справаздачы аб выкарыстанні і становішчы дваранскай казны, кандыдатаў на пасады ў павятовыя ўстановы.

У кампетэнцыю губернскага дваранскага сходу ўваходзілі: выбары на пасаду ў саслоўныя дваранскія органы (маршалкі, сакратар дваранскага сходу, засідацелі ў дваранскую апеку, верхні і ніжні земскі суды, сумленны і павятовы суды і інш.); рашэнне пытанняў, пропанаваных урадам; права хадайніцтва праз

спецыяльна выбраную дэпутацыю перад генерал-губернатарам, Сенатам і царом; вядзенне дваранскіх кніг і выключэнне з дваранства; складанне капіталаў для саслоўных патрэб; распараджэнне маёmacцю дваранскага грамадства.

На дваранскіх сходах выбіралі *маршалка шляхты* (пасля паўстання 1863 г. гэтую пасаду ў Беларусі, таксама, як і ў Расіі, пачалі афіцыйна называць «прадвадзіцелем дваранства». Пасля паўстання 1863 г. выбарнасць дваранскіх службовых пасадаў у Беларусі ўвогуле была скасаваная). Павятовы прадвадзіцель дваранства загадваў унутранымі справамі дваранскай карпарацыі: кіраваў пасяджэннямі сходаў, апекаваў сірот і хворых, выдаваў пасведчанні аб дваранскім паходжанні. На практыцы павятовыя прадвадзіцелі дваранства былі актыўнымі дзеячамі мясцовай адміністрацыйнай улады: старшинствавалі на пасяджэннях павятовых дарожна-будаўнічых, воспенных, харчовых і іншых. камітэтаў і камісій, збіралі для начальнікаў губерній статыстычны матэрыял аб ураджайнасці, цэнах на харчаванне і будаўнічыя матэрыялы, аплаце падаткаў.

Пытанні і заданні

1. Калі і як была створана Гродзенская губерня?
2. Што ў атрыбутыцы губернскага горада сведчыла аб яго правінцыяльным становішчы ў складзе Расіі?
3. Знайдзіце дадатковую літаратуру аб гродзенскіх губернатах, згаданых у параграфе, і падрыхтуйце паведамленне на тэму «Чыноўніцкая служба ў губернскім Гродна».
4. Пра якія рысы дзяржаўнай палітыкі ў беларускім краі сведчыла губернская сістэма кіравання?

§22. У вайне 1812 года

«Вайна! Не было на Літве ні куточка, ні пушчы, дзе гук бы яе не дайшоў».
Адам Міцкевіч Пан Тадэвуш.

Успомніце грамадска-палітычнае жыщё ў Гродне канца XVIII-пач. XIX ст.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець харкторызываць акупацыю Гродна напалеонаўскімі войскамі;
- рассказваць аб ваенных дзеяннях, якія вяліся вакол Гродна;
- аналізуваць наступствы вайны для горада і яго гараджан;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: Гродзенская канфедэрацыя, Гродзенскі дыstryкт, муніципальная рада.

1. Напярэдадні франка-расійскай вайны. Вялікае нашэсце Напалеона на Расію не абмінула наш горад. На заходній мяжы Расійскай імперыі знаходзіліся тры расійскія арміі. Частка войск была размешчана на тэрыторыі Гродзенскай губерні. У Гродне кватараў Данскі казачы корпус атамана **Мацвея Платава** – 7 палкоў. Некаторы час у палацы графа Валіцкага (былы архіерэйскі дом на Гарадніцы, зараз вул. Горкага, 2) жыў корпусны начальнік Ф.Ф. Вінцэнгеродэ. Улічваючы стратэгічную ролю Гродзенскай губерні, **Аляксандр I** па дарозе ў Вільню 17 мая 1812 г. заехаў у Гродна, дзе правёў агляд войск, аддаў шмат загадаў губернатару Васілю Ланскому.

Рыхтуючыся да вайны, Напалеон таксама звярнуў увагу на Гродзеншчыну. Паводле яго задумы, тут павінна была адбыцца генеральная бітва, якая вырашыла б лёс вайны. Захопам Гродна завяршылася б Нёманска-Віленская аперацыя, пасля чаго французскі імператар меркаваў застацца на зімоўку ў Смаленску і Мінску.

Напярэдадні вайны пачалася эвакуацыя з Гродна. У Віленскую казённую палату адправілі гроши. У Пскоў трэба было вывезці лекі з вайсковай казённай аптэкі лекі, з Сафійскай царквы – багатыя рызы і царкоўнае начынне. Апошнія абозы з казённай маё масцю, амуніцыяй, зброяй і прадуктамі харчавання пакідалі Гродна **28 чэрвеня** пад агнём ворага. Разам з чыноўнікамі Гродна пакінулі губернатар **Сяргей Ланской** і віцэ-губернатар Міхаіл Бутаўт-Андрэйковіч.

2. Падчас французскай акупацыі. Абарончыя бai з Напалеонам ля Гродна вёў Мацвей Платай. Яму супрацьстаяў авангард **Жэрома Банапарта**. Батальёну ўнутранай аховы на чале з прапаршчыкам Іўшыным не ўдалося стрымаць напалеонаўскія войскі. Казакі Платава адыходзілі з Гродна праз Бераставіцу — Ліду — Шчучын.

Гродна заняла лёгкая кавалерыя **Юзафа Панятоўскага** — пляменніка апошняга караля польскага і вялікага князя літоўскага. Гэта было зроблена французскім камандаваннем для таго, каб падкрэсліць, што «польскі» горад вызваліла польскае войска. Сам Жэром Банапарт са світаю ў 80 коннікаў 30 чэрвеня з'явіўся ў Гродна. Перад горадам яго сустрэў новы мэр, а шляхта і чыноўнікі-палякі віталі караля вестфальскага на кватэры, у каменным *доме віцэ-губернатора Максімовіча* (цяпер будынак Гродзенскага аблвыканкама па вул. Э. Ажэшкі, 3). Галоўны штаб размясціўся ў доме Валіцкага, а Панятоўскі — у губернатарскім доме. З 1 па 3 ліпеня ў Гродне знаходзілася французская кавалерыя. 4 ліпеня Жэром Банапарт пакінуў Гродна і накіраваўся на Навагрудак, каб дагнаць адступающую 2-ю армію Баграціёна.

Калі баявыя дзеянні перамясціліся на ўсход, лад гарадскога жыцця падпарадковаўся французскай акупацыйнай палітыцы. Па даручэнні Жэрома Банапарта была скліканая *Гродзенская канфедэрацыя*. Яна стала часткаю Генеральнай канфедэрацыі Княства Польскага. У горадзе была створана рада пад старшынствам маршалка Людвіка Панцаржынскага. У склад яе ўваішлі 12 чалавек, яны ўтварылі чатыры аддзелы: правіянцкі, паліцэйскі, фінансавы, палітычны. Аднак праз 15 дзён, 29 ліпеня, у Гродна прыехаў упаўнаважаны Камісіі часовага ўрада ВКЛ князь Антон Гедройц, і пад яго кіраўніцтвам была арганізавана новая структура мясцовай улады.

Былі створаны органы кіравання дэпартамента: прэфектура, функцыі якой выконвала адміністрацыйная камісія *Гродзенскага дыstrykta*; падпрэфектура з павятовай камісіяй горада; муніципальная рада на чале з мэрам. Ім стаў былы гродзенскі дэлегат у Найвышэйшай радзе літоўскага народа ў 1794 г. Францішак Мучынскі. Рада складалася з аддзяленняў — паліцэйскага, фінансавага,

правіянцкага, кватэрмайстарскага і богаўгодных спраў. У паліцэйскіх адносінах Гродна быў падзелены на тры кварталы, на чале якіх стаялі назіральнікі. Разам з тым, у Гродне заставаліся ваенны губернатар дэпартамента генерал барон ле Брун, камендант горада Лебрэн і інтэндант Шасенон.

Як паказалі бліжэйшыя падзеі, дзейнасць усіх створаных мясцовых адміністрацыйных органаў была накіравана галоўным чынам на забеспячэнне напалеонаўскай арміі. Ішлі бясконцыя рэквізіцыі харчавання, фуражу, транспарту. Праходзілі мабілізацыі рэкрутаў. У шпіталі на 1200 чалавек, які ўтримліваўся за кошт грашовай павіннасці жыхароў горада і Гродзенскага дыstryкта, лячыліся салдаты і афіцэры напалеонаўскай арміі.

Усе гродзенцы павінны былі плаціць падаходны падатак на карысць новай улады. Акрамя гэтага, было шмат іншых грашовых пабораў: «асабовае адзіначасовае ахвяраванне», часовы падатак з асоб духоўнага звання, даплаты пры наборы рэкрутаў, на ўтриманне жандараў і г.д. Сучаснікі адзначалі, што «нельга было разабрацца, дзе заканчваецца рэквізіцыя і пачынаецца рабаўніцтва». У Гродне быў разрабаваны езуіцкі касцёл, Сафійскі сабор пераўтвораны ў склад для сена, аўса і збожжа. Адсюль забралі ўсё начынне, выламалі іканастас, абразы выкарыстоўвалі замест дроў. Гродзенцы прынялі ўдзел у арганізацыі вайсковых фарміраванняў. Народная гвардыя складалася з дзвюх рот агульнай колькасцю 290 чалавек.

3. Вяртанне расійскай улады. Увесень і ўзімку 1812 года ваенныя дзеянні вярнуліся на Гродзеншчыну. 20 снежня авангард партызанскаага атрада **Дзяніса Давыдава** сутыкнуўся каля Гродна з аванпастамі аўстрыйскага корпуса. Апошні налічваў каля 3 – 4 тысяч чалавек пяхоты і кавалерыі, 30 гармат, але войскі генерала Фрэйліха адышлі без бою. Дзяніс Давыдаў увайшоў у Гродна **21 снежня**. На Параднай плошчы ён зачытаў гродзенцам свой зварот і аддаў шмат загадаў аб кіраванні горадам. Насельніцтва ў кароткі тэрмін павінна было здаць усю агнястрэльную зброю і спаліць алегарычныя карціны, якія праслаўлялі французаў, а на іх месцы размясціць тыя, якія «праслаўляюць вызваліцеля Расіі ад нашэсця адукаўваних варвараў». Для патрулювання па горадзе «дзённа і ночна» была

выдзелена сотня казакаў. Ксяндзу загадвалася і сказаць у касцёле прамову, у якой праклясці Напалеона, яго войска і саюзнікаў, «ухваліць расійскага імператара, народ і войска».

Усе магазіны і склады былі апячатаны, калі іх выстаўлены каравулы. Кіраўнік яўрэйскай грамады – кагала павінен быў скласці спіс усіх чыноўнікаў і абывацеляў, якія запісаліся службу Княства Варшаўскага. Усе гарадскія чыноўнікі павінны былі з'явіцца да Давыдава з віншаваннямі, горад быў асветлены, цэлыя суткі гучалі званы ўсіх царквоў.

У Гродне Давыдаў жыў насупраць Ратушы, у пакоях старажытнага палаца Радзівілаў. 25 снежня ён атрымаў загад рухацца на Ганёндз (цяпер мястэчка ў Польшчы). Атрад выступіў без затрымкі, аднак сам Давыдаў з прычыны хваробы вымушаны быў застацца ў Гродне яшчэ на пяць дзён. Пасля адыходу атрада Давыдава ў горад увайшла рэгулярная расійская кавалерыя. Напамінаю аб падзеях 1812 г. з'яўляецца помнік генерал-лейтэнанту **Сяргею Ланскому**, удзельніку гэтай вайны, размешчаны на гродзенскіх праваслаўных могілках Партрэт яго знаходзіцца ў галерэі 1812 года Зімовага палаца ў Санкт-Пецярбурзе.

Пытанні і заданні

1. Якую ролю адыгрываў Гродна ў планах Расіі і Францыі напярэдадні вайны?
2. Апішице становішча ў горадзе пад час французскай акупацыі.
3. Як ў Гродна вярнулася расійская ўлада?
4. Падрыхтуйце реферат на тэму «Французскі акупацыйны рэжым.»

§ 23. Рэвалюцыйны і грамадскі рух у Гродне ў першай палове XIX ст.

- «1. Верыць толькі ў Бога.
- 2. Любіць усіх людзей... ».

Пункты абавязкаў таварыства «Заране».

- Успомніце падзеі паўстання 1794 г. у Гродне і аколіцах.

Пасля азнаямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умесьць тлумачыць абставіны разгортвання рэвалюцыйнага руху на Гродзеншчыне і ў Гродне;
- вызначаць адметныя рысы рэвалюцыйнага руху ў Беларусі ў параўнанні з расійскім;
- расказваць аб мясцах і будынках горада, звязаных з эпізодамі дзейнасці сяброў тайных арганізацый;
- хараўноўваць характар падзеі паўстання 1830–1831 гг. у Гродне з іншымі раёнамі паўстання;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: «Таварыства ваенных сяброў», масоны, «Сябры чалавецтва».

1. Рух дзекабрыстаў. Месца заходніх рубяжах імперыі рабіла яго месцам даволі шчыльнага раскватаравання вайскоўцаў. З другога боку, гродзенская шляхта ўжо мела пэўны досвед скіраванай на яе расійскай палітыкі. Памяць пра час Касцюшкі была вельмі свежаю сярод гродзенцаў. Памяталі яны і пра супярэчлівасць падзеі вайны 1812 года. Усё гэта стала добрай глебаю для ідэй новага сацыяльна-палітычнага руху – дзекабрысцкага. Нягледзячы на правінцыяльны стан горада ў дачыненні да пецярбургскіх падзеяў, некаторыя сябры тайных дзекабрысцкіх таварыстваў былі звязаны з Гродна.

Летам 1825 г. у Літоўскім асобным корпусе, размеркаваным на тэрыторыі Гродзенскай губерні, аформілася тайная палітычная арганізацыя «Таварыства ваенных сяброў». Яе кіраўнікамі з'яўляліся былы філамат Міхаіл Рукевіч і афіцэр Констанцін Ігельстром. Следчая камісія ў Беластоку дапытала і сясцёр Рукевіча – Карнелію і Ксаверыю. Яны не толькі ведалі пра існаванне тайнага таварыства, але і прымалі ўдзел у некаторых яго пасяджэннях. Сёстры Рукевіч зрабілі вялікую

паслугу арганізацыі. Калі Ігельстрома арыштавалі, яго слуга Павел Паршнёў прывёз Ксаверыі зялёны куфэрак з паперамі.

Документы сведчаць

«Вярнуўшыся з Беластока ў Завыкі ў нядзелю, я знайшла сястру сваю, якая ад'язджала ў касцёл, і паслала з ёй амаль усіх людзей. Сама засталася ў хаце, дачакалася, калі штотыднёвы вартаўнік запаліў печ у майм пакоі. Спачатку паклала ў печ паперы, потым адарвала абцугамі ад куфэрка петлі, кінула ў печ спачатку крышку, а потым куфэрак з замком і жалезам. Петлі кінула ў кладоўку да іншых жалезных рэчаў, а ключык — у раку. Калі сястра вярнулася з касцёла і ўвайшла да мяне, дык у печы яшчэ гарэла, але ніякіх прымет спальвання куфэрка ўжо не было» (Ксаверыя Рукевіч).

Тое, што гэтыя дакументы не трапілі ў рукі следства, дапамагло «ваенным сябрам» прадставіць сябе сябрамі асветніцкай арганізацыі. І таму прысуды беластоцкага ваеннага суда былі больш мяkkія ў параўнанні з Пецярбургскім следчым камітэтам. Па царскай канфірмацыі «сясцёр шляхціца Рукевіча Ксаверыю і Карнелію замест вызначанай ім Яго Высокасцю карай трymаць у кляштары: Ксаверыю — адзін год, а Карнелію — шэсць месяцаў». Яны сядзелі ў гродзенскім кляштары брыгітак: Ксаверыя — з 22 мая 1827 па 3 чэрвеня 1828 г., Карнелія — з 22 мая па пачатак снежня 1827 г.

Пасля разгрому паўстання на Сенацкай плошчы ў Пецярбурзе, калі пачаліся арышты, праз наш горад у Варшаву спрабаваў выехаць адзін са знакамітых прадстаўнікоў пушкінскага кола паэт і дзекабрыст Вільгельм Кюхельбекер. З 19 па 22 студзеня 1825 г. ён знаходзіўся ў гродзенскай турме.

Дзекабрысты з Гродна былі расійскімі афіцэрамі, але адначасова яны з'яўляліся носьбітамі мясцовага выхавання, традыцый і гістарычнай памяці. Гэта набліжала іх да філаматаў і філарэтаў і прымушала быць больш крытычнымі адносна расійскага дзекабрызму.

Успомніце мэты і задачы дзекабрыстаў. Чым яны адразніваліся ад мэт філаматаў і філарэтаў? Што іх аб'ядноўвала? Зрабіце ўласныя высновы аб гродзенскіх дзекабрыстах.

2. Гродзенскае масонства. Масонства ў вызначэнні розных даследчыкаў — гэта рэлігійна-філасофскі, рэлігійна-этычны, рэлігійна-містычны або маральна-рэлігійны рух. Масон (ад французскага слова franc.masoni — вольны муляр) — удзельнік гэтага руху, сябра асобнай арганізацыі, таварыства (ложы), структура і традыцыі якой запазычаныя ад сярэднявечных цэхаў будаўнікоў-муляроў. Масонства нарадзілася на пачатку XVIII ст. Масоны ў Гродне былі з часоў Рэчы

Паспалітай. Сярод знакамітых гродзенцаў-масонаў таго часу можна ўспомніць Жана-Эмануэля Жылібера. «**Сябры чалавецтва**» – так висока называлі сябе масоны, якія стварылі ў 1817 г. у Гродне ложу з называю «Сябры чалавецтва» на Усходзе Гродна». Сярод знакамітых гродзенцаў масонамі былі віцэ-маршалак, гаспадар Румлёўскага маёнтка **Ігнаці Ляхніцкі**, віцэ-губернатар Літоўска-Гродзенскай губерні *Міхаіл Бутаўт-Андрэйкавіч*, інспектар Гродзенскай управы *Бернард Міхельсон*, губернскі межавы суддзя *Рамуальд Данкевіч*. Росквіт масонства ў Беларусі прыходзіцца на 1816–1821 гг. Эліза Ажэшка ў сваіх «Спамінах» занатавала: «...Бацька мой быў вальнадумцам, як гэта тады называлася, валльтэрыянцам; ведаю, што паміж 1825 і 1840 гг. належалаў да адной з масонскіх ложаў, якія існавалі ў Літве». Сапраўды, вядома, што *Б. Паўлоўскі* быў з 1821 г масонам III ступені.

3. Паўстанне 1830-1831 гг. і яго наступствы. З 13 снежня 1830 г. на землях Беларусі зноў было абвешчана ваеннае становішча. Ішло лістападаўскае паўстанне 1830-1831 гг. У Гродне і павятовых гарадах з'явіліся атрады казакаў для падтрымання парадку. За падазронымі асобамі ўсталявалі паліцэйскі нагляд. Самых уплывовых памешчыкаў губернатар запрасіў у Гродна і, па сутнасці, пасадзіў пад хатні арышт «да пазбаўлення ад хваробы». Адначасова ў жыхароў Гродна і памежных аколіц (Гожа, Грандзічы, Пышкі ці Пярэселка, Чахаўшчызна) узялі падпіскі аб спыненні зносін з Каралеўствам Польскім, канфіскавалі значную колькасць зброі.

З 10 студзеня па 11 лютага 1831 г. у Гродне знаходзілася галоўная кватэра галоўнакамандуючага расійскай арміяй фельдмаршала графа Дзібіча-Забалканскага. Да 27 студзеня паміж Гродна–Беластокам–Брэстам сканцэнтравалася ўся расійская армія, якая 5–6 лютага перайшла мяжу, каб разбіць паўстанцаў на тэрыторыі Каралеўства Польскага. У Гродне арганізоўваюць харчовы магазін, шпіタル на 1200 чалавек, артылерыйскі парк. Гродзенцаў можна было сустрэць у радах паўстанцкіх партызанскіх атрадаў Яна Жылінскага і Казіміра Гоўвальда, якія дзейнічалі ў Гродзенскім павеце, а таксама ў атрадах Яўгена Ронкі і Карла Нямцэвіча, Якава Шрэцера ў Белавежскай пушчы.

У маі–чэрвені 1831 г. адбыліся выступленні вучняў Гродзенскай дамініканскай гімназіі.

З 8 снежня 1831 г. у Гродне засядалі губернскія следчыя камісіі «для вызначэння ступені віны мяцежнікаў, секвестра і канфіскацыі іх маёнткаў». Спісы ўдзельнікаў паўстання захаваліся ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродне. Паўстанне было падаўлена, але напамін аб ім яшчэ працяглы час адчуваўся ў нашым горадзе.

Ужо пасля падаўлення паўстання працягваў змагацца ўраджэнец Слонімскага павета Міхал Валовіч, удзельнік паўстання і эмісар польскай рэвалюцыйнай эміграцыі, сябра «Таварыства Літоўскага і Рускіх зямель» і «Нацыянальнага Польскага камітэта» ў Парыжы. Да арышту яму ўдалося стварыць невялікі партызанскі атрад, які ў адрозненне ад іншых складаўся ў асноўным з сялян (10 чалавек). Тры разы атрад Валовіча спрабаваў зрабіць напад на пошту з мэтай захопу грошай, але няўдала. Не ўдалося наладзіць контакты з суседнімі атрадамі. Арыштаваных паўстанцаў на Гродзеншчыне звозілі ў губернскі цэнтр, дзе трymалі ў астрозе, размешчаным у *былым езуіцкім кляштары*. Камендант горада стварыў Камісію ваеннага суда. Па яго рашэнні 2 жніўня Міхал Валовіч быў павешаны каля Скідзельскай заставы пры вялікім скапленні мясцовых жыхароў. Усяго ў Гродне прыйшло праз суд каля 150 чалавек.

Пытанні і заданні

1. Якім чынам рух дзекабрыстаў быў звязаны з Гродна?
2. Якія падзеі адбываліся ў Гродне падчас паўстання 1830-1831 гг.?
3. Хто з эмісараў польскай эміграцыі дзейнічаў на Гродзеншчыне?
4. Раскажыце пра масонскі рух у Гродне.
5. Напішыце реферат аб дзеячах паўстанцкага руху, звязаных з Гродна.

§24. Эканамічнае развіццё горада у складзе Расійскай імперыі

«Наогул гандаль Гародні значны, але куды меншы, чымся яму трэба было быць
4 пры такім дагодным геаграфічным палажэнні гэтага месца.»
Аркадзь Смоліч Геаграфія Беларусі.

Якая эканамічная спадчына засталася ад рэформаў А. Тызенгаўза?

Пасля азнаймлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- даваць ацэнку ўзоруно развіцця рамеснай і прамысловай вытворчасці Гродна;
- рассказваць аб найбольш выбітных прыкладах прамысловай вытворчасці ў Гродне;
- параўноўваць узровень развіцця сельскай гаспадаркі і гандлю горада з іншымі буйнымі гарадамі Беларусі;
- тлумачыць, якія перамены ў жыцці гараджан адбыліся ў сувязі з новымі тэхнічнымі вынаходніцтвамі на транспарце і ў сродках сувязі;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: Пецярбургска-Варшаўская чыгунка, Гродзенскі паштамп, Гродзенская паштова-тэлеграфная акруга, тытунёвая фабрыка Шарашэўскіх, маклерства, факторства, ліхвяры.

1. Рамяство і прамысловасць. Эканамічнае развіццё Гродна ў XIX ст. зведала ўсе перамены і рэформы, якія адбываліся ў Расійскай імперыі. Крызіс прыгону, буржуазныя рэформы парэформеннае развіццё гаспадаркі, пачатак капіталістычных працэсаў, праявы нацыянальнай палітыкі самадзяржаўя ў эканоміцы – усё гэта адбівалася на тэмпах і харектары гаспадарчага жыцця губернскага Гродна.

Спрадвеку горад жыў рамеснай вытворчасцю. У Гродне былі гарбары, краўцы, шаўцы, кушняры, шапашнікі, кавалі, ганчары, муляры, брукары, фурманы, півавары і г.д. Колькасць гарадскіх рамеснікаў дасягала наступных лічбаў: у 1800 г. – 1699 чалавек, 1859 г. – 489, 1899 г. – 1982 чалавекі. Сярод іх нямала было яўрэяў. Напрыклад, у 1835 г. было 1269 яўрэяў і 556 хрысціян. Значная частка рамеснікаў, як і раней была аб'яднана ў цэхі. У першай палове XIX ст. цэхі паступова страчвалі свой уплыў на развіццё рамяства. У 1852 г. Сенат выдаў указ аб ліквідацыі цэхавай арганізацыі ў гарадах і мястэчках, дзе колькасць рамеснікаў была нязначная. 27 красавіка губернатар распарадзіўся перадаць маё масць цэхаў ствараемым рамесным упраўленням у Гродне і Беластоку.

У XIX - пачатку XX стст. у Гродне пераважна развіваліся такія галіны прамысловасці, звязаныя з мясцовай сыравінай: харчасмакавая (цукровыя, піваварныя, спіртавыя, вінныя, тытунёвыя, мукамольныя прадпрыемствы), дрэваапрацоўчая (лесапільныя, кардовыя прадпрыемствы), папяровая (фабрыкі паспарту, альбомаў, канторскіх кніг, пераплётныя), сілікатна -будаўнічая (цагляныя, кафляныя, вапнавыя заводы), гарбарная (пальчатковыя фабрыкі), тэкстыльная (суконныя і палатняныя прадпрыемствы). У 1806 г. у горадзе было 3 прадпрыемствы: тытунёвае, скурное і шарсцяное; у 1821 г. – 7 прадпрыемстваў. У гродзенскай індустрый ў той час працевалі суконныя, каплюшныя, свячныя, касцяныя, цагляныя, тытунёвае, піваварныя прадпрыемства, млыны і друкарні. У канцы XIX стагоддзя звыклаю часткаю гарадской прамысловасці становяцца коркавые, кордавая, вінакураныя, мёдаварныя, піваварныя, лесапільна-мукамольная, цагляныя і адно механічнае прадпрыемствы.

Адным з буйнейшых прадпрыемстваў не толькі ў Гродне, але і ў Расійскай імперыі была тытунёва-махорачная фабрика пецярбургскага купца **Іосіфа Лейбавіча Шарашэўскага**. Пачатак яе дзейнасці прыходзіцца на 1862 г. У 1880-1896 гг. на фабрыцы было 3 паравыя машыны (34 к.с.), 2 паравыя катлы, 3 прэсы, 3 сталы, 14 станкоў для рэзкі паперы і 18 крышыльных станкоў. Колькасць рабочых, занятых на фабрыцы, пастаянна павялічвалася: у 1885 г. – 823 чал, у 1914 г. – 1400 чал. Яны выраблялі тытунъ, цыгары, папяросы, курыльную і нюхальную махорку. На базе тытунёва-махорачнай фабрыкі ў 1906 г. было створана акцыянернае таварыства “І.Л.Шарашэўскі”.

Далёка за межамі горада былі вядомы тытунёвыя мануфактуры Эльяшава і Ваўка, Фінкельштэйна, таварыства «Ручной труд» і цагельныя заводы князя В.А. Друцкага-Любецкага і А.Ш. Бадылькеса, піваварныя прадпрыемствы Кунца і Слуцкага, вінакураныя заводы А.Ф. Яффе і Веллера; лесапільні Шалопа і С.Х.Ландаў.

2. Гандаль і сфера абслугоўвання. У 1845 г. з дазволу Міністэрства ўнутраных спраў у Гродне быў заснаваны Іванаўскі кірмаш, які пачынаўся 25–26 чэрвеня і працягваўся адзін месяц. Аднак ён не вытрымліваў канкурэнцыі з

Зэльвенскім кірмашом. Таму ў 1857 г. гродзенскі губернатар хадайнічаў аб пераносе кірмашу з Зэльвы ў Гродна, але Міністэрства ўнутраных спраў гэтую прапанову адмовіла. Сяляне прывозілі ў горад зерне, крупы, мёд, воск, хмель, солад, сена, скуры і інш. На гродзенскіх рынках гандлявалі рамеснікі і прамыслоўцы, якія задавальнялі патрэбы сялян і мяшчан. Сярод купецтва і гандляроў у XIX ст. пераважалі яўрэі. У 1886 г. у Гродзенскай губ. яны складалі 84%, але ў гандлёвым звароце на іх долю працадала толькі 66%. У сярэднім звароты купца-хрысціяніна перавышалі звароты купца-яўрэя ў 3 разы.

Паступова пашыралася сетка стацыянарнага гандлю лавак, піщейных дамоў, тракціраў і «рэйнскіх» паграбоў, дзе працавалі спіртныя напіткі. У кафейнях і кантытарскіх можна было паласавацца пячэннем, пірожнымі, цукеркамі, тортамі, выпіць кавы або гарбаты. У харчэуні можна было добра паесці. У пачатку 1860-х гг. з'явіліся ў Гродне першыя дзве крамы. Пасля адмены прыгоннага права гандлёвия ўстановы сталі больш разнастайныя і адпавядалі развіццю капіталізму: лаўкі, крамы, аптовыя склады з большым асартыментам тавараў. Звычкаю гродзенцаў было завітаць у булачную Мураўёва або Акумішава, у аптэку Гінзбурга або Фейшнера, набыць галантарэйныя тавары ў палатнянай лаўцы Смажановіча. Асобнае месца ў гарадскім гандлі займалі так званыя «каланіяльныя тавары»: тытунь, селядцы, гарбата. Модніцы Гродны не абыходзілі крамы абутку Шварца і Сокала, за вондраткаю яны ішлі да Гершуні, Грынберга альбо Лівшыца. Жавава ішоў гандаль посудам у Вігорскага, мэблій – у Піка і Вінштэйна. Усяго ў гарадскім гандлі функцыянірава 107 гандлёвых кропак.

Значную ролю ў міжрэгіональным і знежнім гандлі адыгрывала Гродзенская прыстань. У міжрэгіональным гандлёвым абмене Гродна быў звязаны з Москвой, Кіевам, Харковам, Палтавай, Краменчугом, Пецярбургам. Магазіны-склады гродзенскіх купцоў былі ў Москве, Пецярбурзе, Адэсе, Кіеве, Вільні, Бярдзічаве. Памежнае месцазнаходжанне горада садзейнічала пасрэдніцкай дзейнасці купцоў і гандлю памешчыкаў з Каралеўствам Польскім, Аўстра-Венгрыяй, Прусіяй (Данцыг, Кёнігсберг).

У сферы абслугоўвання працавалі пераплётныя майстэрні Р.О.Іонаса, Э.Лейзера, братоў Харыных, фотамайстэрні Якава Салавейчыка, Ліпы Блоха, Зельмана Карасіка. У горадзе было 13 пастаялых дамоў, 65 піцейных дамоў, 4 вінных склепа, шматлікія корчмы і харчэўні. У кафейнях і кандытарскіх можна было паласавацца пячэннем, пірожнымі, цукеркамі, тортам, выпіць кавы або чаю.

3. Шляхі зносін, банкі, сувязь. На «Карте промышленности Европейской России...» 1842 г. бачна, што Гродна звязаны галоўнай паштовай дарогай з Саколкай – Беластокам – Бельскам і вялікай паштовай дарогай – з Лідай. Праз апошнюю Гродна звязваўся з Вільнем і Навагрудкам. На «Карте сухопутных, водных и телеграфных сообщений Европейской России и Кавказского края» 1859 года да згаданых напрамкаў дадаліся новыя: вялікія паштовыя шляхі злучылі Гродна з Ваўкавыскам і Слонімам, праз Ліду і Навагрудак – з Мінскам, праз апошні – з Барысавам – Оршай – Смаленскам; Бабруйскам-Магілёвам. Шаша злучыла Гродна з Беластокам, далей ішоў вялікі паштовы шлях на Бельск – Брэст, Варшаву.

Праз 25 гадоў пасля таго, як пачаўся рух па першай у Расійскай імперыі чыгунцы Пецярбург – Царскае Сяло, у 1862 г. была здадзена ў эксплуатацыю *Пецярбургска-Варшаўская чыгунка*. Беларускі ўчастак Гродна – Парэчча склаў 50 вёрстаў. Тады, у 1868 г., была пракладзена чыгуначная станцыя 3-га класа ў Гродне. У 1886 г. была пабудавана чыгунка Баранавічы – Слонім – Ваўкавыск – Гродна – Беласток, у 1907 г. – Масты – Гродна.

Для паспяховага развіцця гандлю патрэбны адпаведны стан банкаўскай сістэмы. У 1883 г. у Гродне пачало дзейнічаць гродзенскае аддзяленне Расійскага дзяржбанка. З 1885 г. існуе Сялянскі паземельны банк, які ў 1913 г. пераехаў у новы будынак, што захаваўся да нашых дзён (вул. Леніна, 22). З канца XIX ст., акрамя названых, дзейнічалі: аддзяленне Пецярбургскага камісійнага Рускага гандлёва-прамысловага камерцыйнага банка, Таварыства ўзаемнага крэдыту, банкаўскія канторы «Ашкеназі», «Вайсбрэм», «Ландау», «А. Тарлоўскага».

З 1800 г. на тэрыторыі Літоўскай губерні дзейнічае *Літоўскі паштамт*. Паштовая сувязь усё болей уніфіцыравалася з агульнарасійскай. Першы ў Гродне

тэлеграф пачаў працаваць у **1843** г., і праз чатыры гады тэлеграфная лінія Гродзенскай губерні складала 153,5 вярсты, на якіх было размеркавана 18 пастоў (тэлеграфічных сігналаў). У 1861 г. у горадзе была адчынена электрамагнітная тэлеграфная станцыя, якая злучыла Гродна з Каралеўствам Польскім. З пабудовай чыгункі ў Гродне можна было карыстацца і яе тэлеграфам. У 1877 г. праз тэлеграф на чыгуначнай станцыі можна было перадаць тэлеграмы простыя, з аплаочаным адказам, з паведамленнем аб дастаўцы, дэпешы з некалькімі адресамі. Указам Сената ад 1885 г. стваралася ўпраўленне *Гродзенскай паштова-тэлеграфнай акругі*. Першая тэлефонная станцыя была адчынена ў **1907** г. Яна звязала ў першую чаргу ўрадавыя ўстановы.

Пытанні і заданні

1. Прадстаўнікі якога рамяства працавалі ў горадзе?
2. Якія галіны прамысловай вытворчасці развіваліся ў Гродне?
3. Якія формы гандлю развіваліся ў горадзе?
4. Што сабой ўяўляла фінансавая дзейнасць і банкі?
5. Што сведчыць пра істотныя перамены ў развіцці транспарту і сувязі ў горадзе?
6. Якую ролю адыгрывалі ў эканамічным развіцці Гродна яўрэі-прадпрымальнікі і гандляры?

§25. Падзеі ў горадзе напярэдадні і пад час паўстання 1863 – 1864 гг.

«Славуты “мяцеж” у нашай старонцы грымеў даўжэй і

з большым размахам, чым у суседній Польшчы».

Сакрат Яновіч. Паміж знакам Арла і Пагоні.

Успомніце падзеі паўстанняў 1794 і 1830-1831 гг. і іх наступствы

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець аргументавана апавядыаць пра ўдзел гараджан у паўстанні 1863 –1864 гг.
- давааць ацэнку вынікам гэтых паўстанняў для жыхароў Гродна.
- параўноўвааць ступень удзелу гродзенцаў у паўстанні з маштабамі паўстанцкага руху ў Беларусі.
- тлумачыць памятныя дошкі аб падзеях паўстання на будынках Новага замка і чыгуначнага вакзала ў Гродне.
- правільна фармулявааць і ўжывааць наступныя паняцці і назвы: патрыятычныя спевы, гродзенская рэвалюцыйна-дэмакратычная арганізацыя, гродзенская ваенна-следчая камісія, камітэты “белых” і “чырвоных”.

1. Прадвеснікі паўстання на Гродзеншчыне. Подых хвалявання ў горадзе пачаў адчуваацца яшчэ да непасрэдных падзеі паўстання. У гродзенскім касцёле Прачыстай Маці Божай (Фары Вітаўта) спявалі патрыятычныя гімны, прамаўлялі палымяныя казанні, жанчыны і мужчыны апраналіся ў жалобную вопратку. З маёнтка бацькі – Якушоўкі ў Гродна для стварэння гродзенской рэвалюцыйна-дэмакратычнай арганізацыі прыехаў Кастусь Каліноўскі. Арганізацыя дзейнічала ў 1861 – 1864 гг.: падрыхтавала і ўзначаліла паўстанне на тэрыторыі Гродзенскай губерні. На Саборнай вуліцы (цяпер – Савецкая, 7) Каліноўскі пражываў і, магчыма, рыхтаваў да выдання нелегальную газету «Мужыцкая праўда».

Улады ў адказ на паводзіны патрыятычнага грамадства праводзяць адпаведныя мерапрыемствы. 5 жніўня 1861 г. была заведзена следчая справа на трох гарадзенскіх жыхароў за спяванне польскага гімна «Boże coś Polskę» у Фарным касцёле. 23 жніўня генерал-губернатар Назімаў прадпісаў віленскаму, ковенскому і гродзенскому губернатарам прыняць надзвычайнія меры для спынення вызваленчага руху. Услед за гэтым у Гродна з Ваўкавыска пераводзіцца лёгкая 5-я батарэя 3-й палявой артылерыйскай брыгады. Гродзенскі паліцмайстар

аб'явіў аб забароне спявання польскіх патрыятычных гімнаў і правядзення маніфестацый. На заставах з'явіліся ваенныя каравулы. З верасня ў Гродне і Гродзенскай губерні было авшучана ваеннае становішча.

Факт гісторыі

У Гродне была пабудавана невялікая, 3-га класа, чыгуначная станцыя, а вось у невялічкім Парэччы – значна большая, 2-га класа. Гэта было зроблена знарок інжынерамі і будаўнікамі чыгункі, французскімі падданымі з эмігрантаў-палякаў або іх нашчадкамі. Яны будавалі чыгунку з перспектывай выкарыстання яе ў будучым паўстанні. У 5-6 вярстах ад Парэчча ў напрамку Берштаў і Ліды пачыналіся буйныя лясы, дзе маглі размяшчацца базы паўстанцаў.

30 кастрычніка ў Гродне знайшлі адозву «Расійскім ваярам », у якой асуджалаіся меры ўрада ў адносінах да заходніх губерняў Расійскай імперыі і гаварылася пра тое, што ад вольнасці Польшчы залежыць і вольнасць Расіі. У рапарце начальніка штаба корпуса жандараў гаварылася: «Некаторыя са служачых у Гродне і Вільні чыноўнікаў... распускаюць чуткі аб tym, што ў студзені ці лютым месяцы ў Каралеўстве Польскім адначасова з заходнімі губернямі выбухне рэвалюцыя, распаўсюджваюць сярод народа адозвы і нейкае пасланне ад імя каталіцкага духавенства ў Варшаве... Ахвяроўваюць з заробку 2 % на закупку зброі». У снежні выйшаў пяты нумар «Мужыцкай праўды ». Па ўсім было бачна, што нямала гараджанаў спачувала рэвалюцынерам і падзяляла іх погляды. Праз хуткі час Гродна стане адным з цэнтраў вызваленчага ўзброенага паўстання.

2. У полымі паўстанні. Надышоў 1863 г. У студзені **Кастусь Каліноўскі** і **Валеры Урублеўскі** стварылі гродзенскі рэвалюцыйны камітэт «чырвоных », улада якога распаўсюджваецца на пяць паветаў. Сябрамі яго сталі Эразм Заблоцкі, Ян Ваньковіч, Станіслаў Сангін, Ян Казлоўскі, Фелікс Ражанскі. Камітэт «белых» узнічальваў губернскі маршалак шляхты граф Віктар Старжынскі.

1 лютага 1863 г. на тэрыторыі Гродзенскай губерні пачынаюцца ўзброенныя дзеянні паўстанцаў. А ўжо 26 студзеня рэскрыптом імператара Аляксандра III быў арганізаваны гродзенскі губернскі ваенна-следчы камітэт па палітычных справах.

9 сакавіка ў тэлеграме гродзенскага губернатара віленскаму генерал-губернатору Назімаву было напісана: «У Гродне ўсё спакойна». Але ён не ведаў пра падрыхтоўку выступлення.

Напамін пра гісторыю

Памятная дошка на будынку чыгуначнага вакзала.

14 сакавіка група моладзі (вучняў Гродзенскай гімназіі, служачых мясцовых органаў кіравання, рабочых і служачых чыгункі, служачых друкарні, аптэкарскіх вучняў – усіх каля 100 чал.) на чале з начальнікам станцыі Лявонам Кульчыцкім паспрабавала выехаць цягніком з Гродна ў Парэчча з мэтаю злучэння з партызанскім атрадам Людвіга Нарбута. Машыніст Вінтар са сваім памочнікам Якімовічам паспелі адчапіць лакаматыв ад таварных вагонаў, у якіх знаходзіліся паўстанцы. З Кульчыцкім ад'ехала 7 ці 8 чалавек. Астатнія пасля кароткага бою разбегліся пад покрывам цемры. Казімір Самулінскі і Казімір Талочка былі паранены. Арганізатарамі выезду, магчыма, былі гродзенскі ваявода Эразм Заблоцкі і вайсковы начальнік Гродна Цалесцін Цэханоўскі. Сувязным ад атрада Нарбута быў у Гродне Вільгельм Грабоўскі. А ў Парэччы чакаў гродзенскую групу Баляслаў Нарбут, брат камандзіра паўстанцкага атрада Людвіга.

Самулінскі і Талочка прыгаворам ваенна-следчай камісіі былі пазбаўлены правоў стану і сасланы на тры гады катаржных работ. Зуброўскі і Далянскі пазбаўлены правоў стану і сасланы на жыхарства ў аддаленую губерні: першы – у Пермскую, другі – у Табольскую. 16 чал. прыгавораны да службы радавымі ў сібірскіх вайсковых часцях. Маёмасць усіх прыгавораных канфіскоўвалася ў казну.

17 сакавіка 1863 г. губернатор Галер даносіў віленскаму генерал-губернатору: «Намер напасці на Гродна быў з учарашняга дня такі галосны, што мне паведаміла аб гэтым земская паліцыя». У канцы сакавіка паўнамоцным рэвалюцыйным камісарам Гродзенскага ваяводства (губерні) стаў Кастусь Каліноўскі. Месцам яго знаходжання быў Беласток. Пасля бою пад Мілавідамі Каліноўскі правёў у Гродне нараду, прыняў ад падначаленых рапарты, зрабіў новыя прызначэнні, аддаў загады. У ліпені 1863 г. выйшаў сёмы (апошні) нумар «Мужыцкай праўды».

10 верасня 1863 г. адбыліся новыя вобыскі на 15 кватэрах жыхароў Гродна. У лік арыштаваных трапілі сябры гродзенскага гарадскога паўстанцкага кіравання. У кастрычніку ў Гродне і аколіцах шырока распаўсюджваюцца адозвы цэнтральнай і ваяводскай паўстанцкай улады. Афіцыйная ўлада адказвае на гэта новымі вобыскамі, арыштамі падазроных. 11 лістапада гродзенскі губернатор Іван Скварцоў выдаў павятовым ваенным начальнікам загад аб пошуку Кастуся Каліноўскага. Узімку і ўвясну 1864 г. арышты працягваюцца. У поўную моц

пачала працаваць гродзенская ваенна-следчая камісія па палітычных спраўах. Следства адкрыла ўладам, што губернскі горад пэўны час быў цэнтрам кіраўніцтва ўзброенным паўстаннем. Гродзенская шляхта была ў першых радах паўстанцаў. Гэтую актыўнасць гараджан у 1863 г. расійскі ўрад будзе памятаць заўсёды.

Пытанні і заданні

- 1.Што адбывалася ў Гродне напярэдадні паўстання?**
- 2.Хто ўзначальваў паўстанцкі камітэт «чырвоных» у Гродне?**
- 3.Чаму Гродна можна лічыць адным з цэнтраў паўстання 1863 г. у Беларусі?**
- 4.Якія наступстввы мела паўстанне 1863 г. для жыхароў нашага горада?**

§ 26. Гараджане ў час рэвалюцыі 1905 – 1907 гг.

«Калі ў памятным 1905 г. зрабілася завіруха, у Расії ў кожнага чалавека стала будзіца дауша да новага жыцця, да новага ітчасця, то і ў беларуса будзіца стала пачуццё свайго Я, стала муляць доўга дрэмлючая думка, што і мы – людзі».
Янка Купала.

Успомніце сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае жыццё ў Гродне і вызначе прычыны ўдзелу гродзенцаў у рэвалюцыі 1905-1907 гг.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- ведаць палітычныя арганізацыі, якія ажыццяўлялі сваю дзеянасць у Гродне ў час рэвалюцыі;
- аргументавана апавяданаць аб падзеях рэвалюцыйнай барацьбы ў горадзе;
- даваць ацэнку рэвалюцыйным падзеям у Гродне ў параўнанні з падзеямі на астатній тэрыторыі Беларусі;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці: *сацыял-дэмакраты, Бунд, тэрор, “Наша Ніва”, Дума*.

1. Гурткі і партыі. Рэвалюцыйны рух, які актыўна пашыраўся паўсюль у Расіі, знайшоў сваіх прыхільнікаў і ў Гродна. На рубяжы 80 – 90-х гг. у Гродне дзеянічаў рэвалюцыйны гурток на чале з Сяргеем Галюном. У ім гараджане знаёміліся з нелегальнай, у тым ліку і марксісцкай літаратурай.

Постаць у гісторыі. Галюн Сяргей Фёдаравіч (11.10.1866, Пецярбург- ?). Зкончыў ваенна-медыцынскую акадэмію ў Пецярбурзе (1891), у Гродна са снежня 1891 – урач 104-га Усцюжскага пяхотнага палка. З 1892 г. – сябра, а з 1893 – кіраўнік Гродзенскага рэвалюцыйнага гуртка. Арыштаваны ў жніўні 1894 г. і царскім указам ад 18.10.1895 г. выключаны з вайсковай службы, сасланы на жыхарства ў Астраханскую губ. пад нагляд паліцыі на трэх гады. Пасля ссылкі жыў у эміграцыі, а з 1901 г. працеваў земскім урачом у Варонежскай і Цвярской губ.

Былі і іншыя гарадскія аб'яднанні рэвалюцыйнага зместу: марксісцкі гурток Пятра Шумава, аб'яднанні Бунда і ППС. У студзені 1906 г. была створана Гродзенская група РСДРП. Таксама на рабочы рух у Гродне ўплывала сацыял-дэмакратыя Каралеўства Польскага і Літвы.

2. Рэвалюцыя на ўздыме. Як вядома, рэвалюцыя пачалася з «крылавай нядзелі» 9 (22) студзеня 1905 г. у Пецярбурзе. Гэтая падзея доўгі час была асноўным фактам агітацыйнай дзеянасці партый у Гродне. 22 студзеня мясцовая

арганізацыя РСДРП заклікала рабочых выйсці на вуліцы пад лозунгам «Прэч самадзяржаў!», выпусціла лістоўкі, распаўсюдзіла пракламацыю «Да ўсіх грамадзянаў!», у якой гаварылася аб пачатку рэвалюцыі ў Расіі. 26 і 27 студзеня 1905 г. на кватэрах Рэзікоўскай і Міхлеўскага паліцыяй былі знайдзены друкарскія станкі і *гектограф*, шрыфты і пракламацыі на польскай і яўрэйскай мовах з заклікам да ўдзелу ў рэвалюцыі.

У першы год рэвалюцыі ў Гродне, па няпоўных дадзеных, адбылося 76 выступленняў. У іх прынялі ўдзел рабочыя пераплётнай і тытунёвай фабрык, дзяржаўнай губернскай і прыватнай друкарняў, цагельні, гарбарняў, чыгункі, віннага склада. Забастоўкі насілі як эканамічны, так і палітычны характар.

Працоўныя горада святковалі 1 мая. Гандлёва-прамысловое жыщце ў горадзе было спынена, вечарам былі запушчаны ў паветра ракеты. Па вуліцах Дамініканскай і Мураўёўскай ППС і Бунд наладзілі дэманстрацыю. У рэвалюцыйных падзеях удзельнічала і вучнёўская моладзь: вучні яўрэйскага рамеснага вучылішча, рэальнага вучылішча, гімназіі і гарадской школы імя А.С. Пушкіна.

Служачыя акруговага суда, казённай палаты, пажарнай каманды, паліцэйскія таксама ўдзельнічалі ў рэвалюцыйных падзеях. На барацьбу паўсталі нават вязні гродзенскай турмы. Пад кіраўніцтвам ваенна-рэвалюцыйнай арганізацыі на бок рэвалюцыі перайшлі салдаты Гродзенскага гарнізона: 26-й артылерыйскай брыгады, 103-га пяхотнага Петразаводскага палка, сапёры. Адбыліся салдацкія мітынгі. Падчас мітынгаў і дэманстрацый, маніфестацый і сходаў на вуліцах Мураўёўскай, Саборнай, Дамініканскай, Траецкай, плошчы Параднай, у Ласосна распаўсюджваліся лістоўкі, пракламацыі, адозвы, заклікі, часам раздаваліся стрэлы ў бок паліцыі і войска, узрывалі бомбы.

Знакамітую «Булыгінскую» думу прадстаўнікі абедзівух сацыялістычных партый прынялі рашэнне байкатаваць на сходзе каля старога форта за Нёманам. А вось Маніфест 17 кастрычніка быў сустрэты ў горадзе з радасцю. Па гэтай прычыне на многіх прадпрыемствах была спынена праца, у кафедральным саборы

адбыўся ўрачысты малебен, губернатар зачытаў Маніфест, рабочыя спрабавалі вызваліць палітвязняў з турмы.

3. Адступленне рэвалюцыі. У 1906 г. у горадзе адбылося, па няпоўных дадзеных, каля 33 выступленняў. Характэрнымі з'явамі гэтага года былі байкот выбараў у I Дзяржаўную думу, уцягванне ў барацьбу тых слоў рабочага класа, якія не ўдзельнічалі ў рэвалюцыйным руху 1905 г..

Старонкі «Нашай Нівы»

«11 лютага 1907 г. З Гродна. У Гродне архіерэй...адслужыў перад выбарамі абедню і казаў выбаршчыкам чарнасоенную пропаведзь (казанне). У гэтым казанні ён з крыжам у руках лаяў яўрэяў з апошніх слоў, гаварыў, што найлепшыя сябры мужыкоў – толькі памешчыкі і прызываў выбіраць іх імем Хрыста. Да выбараў мужыкоў нікуды не пускалі, запёршы іх ў казённай кватэры. Мужыкі, ашалеўшыя і перапалоханыя архіерэем, усе прадаліся памешчыкам і выбралі ў Думу пяць мужыкоў не па сумленні, а па жаданні архіерэя і памешчыкаў.»

Агульная палітычная забастоўка адбылася ў Гродне 1 мая 1906 г. Шмат людзей выйшла на цэнтральныя вуліцы горада. Уласную маніфестацыю арганізavalі палітвязні гродзенскай турмы. Там быў вывешаны чырвоны сцяг. Неаднаразова стралялі ў паліцэйскіх і жандараў, кідалі бомбы ў фабрыкантаў Харына і Хазана, у прыстава Сачка, забілі за ўдзел у Беластоцкім яўрэйскім пагроме жандарскага падпалкоўніка. Але ў асноўным ішлі эканамічныя забастоўкі, бо крымінальнага пераследу за «мірны» ўдзел у іх не было. Вынікі барацьбы часцей за ўсё былі для рабочых паспяховыі: гаспадары прадпрыемстваў задавальнялі патрабаванні цалкам або часткова.

4. Заняпад рэвалюцыі. Ва ўмовах пераходу ўрада да адкрытага ваеннага тэрору, распаўсюджвання ў Гродне «Палажэння аб узмоцненай ахове» колькасць выступленняў рэзка скарацілася да аднаго дзесятка за пяць месяцаў 1907 г. Ад забастовак і мітынгаў працоўныя перайшлі да іншых формаў барацьбы – прафсаюзнай і выбарчай. 13 – 17 сакавіка 1907 г. адбыўся ўстаноўчы з'езд «Усеагульнага саюза гарбароў», на якім было прынята рашэнне аб стварэнні сацыял-дэмакратычных прафсаюзаў. 21 сакавіка гродзенскі прафсаюз рабочых-металістаў заклікаў байкатаваць фабрычную краму Левітана на фабрыцы Шарашэўскага, бо там прадаваліся тавары па завышанаму кошту. Значна радзей

адбываліся ўжо тэрагыстычныя акцыі. «Губернскія ведамасці» паведамлялі пра стрэлы ў турэмнага наглядальніка Каханскага.

Старонкі «Нашай Нівы»

«Наша ніва» за 19 студзеня 1906 г. паведамляла: (захавана арфаграфія газеты) «Гродна, 11 января. Двое неяких людзей зраницы на вулицы, стрэляючы з рэвольвероў, - турэмнага надзирацеля Каханскага и кинулися на ўцёки. Аднаго злавили каля касцёла, и вяли ўжо; ў тым з народу пасыпалися стрэлы параниўшыя вёўшых, и той ўцёк. Други схаваўся ў домик на Масцерским пераулку, и стуль выстрэлами забіў акалодачнага и гарадавога. Жыцели вышли з таго дому и войска абстрэляла тое месца. Па гэтым знайшли таго чалавека трупа, браўнинг и многа патронаў.»

Рэвалюцыя, зыходзіла і рэвалюцыйная актыўнасць гараджан была жорстка прыдушана шэрагам антырэвалюцыйных урадавых мер.

Пытанні і заданні

1. Якія партыі дзеянічалі ў Гродне напярэдадні і ў час рэвалюцыі?
2. Вызначце перыяды рэвалюцыі ў Гродне.
3. Як адчуваліся рэвалюцыйныя падзеі ў горадзе ў 1905 годзе?
4. Пералічыце асноўныя падзеі 1906-1907 гадоў рэвалюцыі.
5. Чаму рэвалюцыйны рух у нашым горадзе прывёў да актыўнасці яўрэйскага насельніцтва горада?

§ 27. Гродна ў культурнай палітыцы Расійскай імперыі

«Тут складваўся пласт шматкультурнай інтэлігенцыі, прадстаўнікі якой залічалі сябе адначасова да некалькіх культураў. Традыцыя шматкультурасці існавала на беларускіх землях здаўна. Яна дапамагала народам, якія тут жылі, ратавацца ад поўной русіфікацыі, а пры спрыяльных умовах магла служыць невычэрпнай скарбніцай развіція беларускай нацыянальнай элітарнай культуры».

Захар Шыбека.

Успомніце факты і падзеі культурнага жыцця Гродна ў XVII-XVIII стст.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець аргументавана расказваць аб стане культурнага жыцця горада ў часы Расійскай імперыі;
- параўноўваць становішча ў Гроднеў галіне адукцыі і навукі са становішчам па ўсёй Беларусі;
- арыентавацца ў планіроўцы сучаснага горада, у якім засталіся пабудовы, гістарычна звязаныя з асяродкамі культуры XIX – пачатку XX стст.;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: кінатэатр «Эдэм», Гродзенскае таварыства аматараў драматычнага і музычнага мастацтва «Муза», «Памятная книжка Гродненской губернии», «Гродненские губернские ведомости».

1. Адукцыя. У 1800 – 1807 гг. у горадзе знаходзілася аддзяленне Пецярбургскага 1-га кадэцкага корпуса. Сюды перавялі заснаванае ў Шклове шляхецкае вучылішча. У 1801 г. ствараецца народнае вучылішча. Была адкрыта ланкастэрская школа (школа навучання старэйшымі вучнямі малодшых). З 1825 г. павятовае вучылішча было ператворана ў дамініканскую гімназію з трохкласным пры ёй вучылішчам і шляхетным пансіёнам, багатай бібліятэкай, добрымі мінералагічным і заалагічным кабінетамі, хімічнай лабараторыяй. Гімназістамі вяліся метэаралагічныя назіранні, дадзеныя якіх накіроўваліся ў Віленскі ўніверсітэт. Аднак за ўдзел вучняў у паўстанні 1830 – 1831 гг. гімназія была зачынена, і з 1834 па 1915 г. на яе базе працавала мужчынская класічная гімназія. У 1915 г. у ёй навучаўся 621 чалавек. Наставнікам гэтай гімназіі ў свой час працаваў **Яўсташій Арлоўскі**.

Сярод яе выпускнікоў нямала знакамітых асобаў краю. Гэта, напрыклад, **Віктар Каліноўскі**, брат героя вызваленчага паўстання 1863 г. Навукоўцамі сталі **братья Урублеўскія**: Зыгмунт – прафесар фізікі Ягелонскага ўніверсітэта, Эдвард – прафесар хіміі Пецярбургскага тэхналагічнага інстытута, Станіслаў – дырэктар Цэнтральнага ўпраўлення ваеннай прамысловасці Польшчы і Вітаўт – прафесар

Вышэйшай тэхнічнай школы ў Варшаве. Сярод выпускнікоў гімназіі (1882) быў **Эміль Абрамовіч**, урач, адзін з першых пропагандыстаў марксізму ў Беларусі. Наведваў у свой час гродзенскую гімназію **Іван Саланевіч** – журналіст, філосаф і пісьменнік, адзін з ідэолагаў манархічнага руху ў рускай эміграцыі пасля бальшавіцкай рэвалюцыі. Гродзенскім гімназістам быў **Павел Аляксюк** – старшыня Гродзенскага гуртка беларускай моладзі, карэспандэнт «Нашай Нівы», заснавальнік Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны (1915), адзін з ініцыятараў абвяшчэння Беларускай Народнай Рэспублікі. Са сцен гімназіі выйшаў і **Станіслаў Юльян Касцялкоўскі**, польскі гісторык, аўтар грунтоўнай манографіі «Антоній Тызенгаўз, надворны падскарбі літоўскі».

Пры евангелісцка-лютэранскай царкве з 1846 г. пачала працаваць прыходская школа. З Супрасля было пераведзена ў Гродна павятовае духоўнае вучылішча. Сённяшні галоўны корпус ГрДУ імя Я. Купалы размяшчаецца ў будынку былога жаночай Марыінскай гімназіі. У гэтай гімназіі дзяўчат навучалі рускай, нямецкай і французскай мовам, гісторыі і геаграфіі, арыфметыцы і геаметрыі, асновам педагогікі. “Памятныя кнігі Гродзенскай губерні”, выдадзеныя на рубяжы XIX – XX стст., паведамляюць пра мужчынскую прыватную гімназію М.С. Хныкіна, жаночую яўрэйскую гімназію Т.В. Астрагорскай і Л.С. Вальдман, жаночую прыватную гімназію К.М. Баркоўскай. Сярод выпускніцаў апошній у 1912 г. была знакамітая беларуская пісьменніца і грамадскі дзеяч **Зоська Верас** (Людвіка Сівіцкая). У 1890 г. адчынілася Аляксандраўскае рамесніцкае 3-х класнае вучылішча, якое рыхтавала слесараў і токараў. Вельмі запатрабавана была гродзенская павітальная школа.

У горадзе існавала шмат яўрэйскіх навучальных установ: хедэры (давалі пачатковую адукацыю), талмуд-торы (з бясплатным навучэннем), з 1849-1854 гг. – казённыя мужчынскія вучылішчы 1 і 2 разрадаў, пачатковая жаночая школа, прыватныя пансіёны і гімназіі.

2. Навука. Таварысты. У 1834 г. была адкрыта гарадская публічная бібліятэка. У канцы стагоддзя ў ёй налічвалася 6719 тамоў кніг і перыёдыкі. Распаўсюджанай з'яваю пачатку XX ст. сталі разнастайныя культурныя

таварысты: літаратурна-музычнае, музычна-драматычны гурток, Гродзенскае таварыства аматараў драматычнага і музычнага мастацтва «Муз» (1907-1914гг.), педагогічнае таварыства. Беларускія вечарыны са спектаклямі, мастацкім чытаннем і спевамі наладжвалі ў 1909-1914 гг. удзельнікі **Гродзенскага гуртка беларускай моладзі**.

Документы сведчаць. З успамінаў Людвікі Сівіцкай (Зоські Верас): «1909 год. Восень. У маленькім памяшканні Францішка Грынкевіча ў Бернардынскіх мурах у Гродне сабралася невялікая грамадка моладзі. Былі там гімназісты апошніх класаў: Адам Бычкоўскі, Ф. Эйсмант, М. Аляксюк, сёстры Ганна і Марыя Салянкі, Галена Шэгідэвічанка (ужо закончыўшыя школу) і я – Людвіка Сівіцкая, вучаніца шостага класа. Абмеркавалі патрэбу стварэння сваёй арганізацыі, узгаднілі назvu: «Горадзенскі гурток беларускай моладзі» (ГГБМ), абдумалі, якую зрабіць пячатку, і выбралі праўленне («урад») гуртка... На гэтым першым пасяджэнні праўленне гуртка абмеркавала план працы на бліжэйшы час і акрэсліла яго мэты: згуртаванне беларускай моладзі ў Гродне, галоўным чынам школьнай, самаасвета і шырокая сувязь з вёскай. Нашым кірауніком быў школьны капелан **кс. Францышак Грынкевіч**. Гэтая акалічнасць мела істотнае значэнне, паколькі гурток быў нелегальны, а ў памяшканні кірауніка мог пароўнальна бяспечна праводзіць свае сходы».

Праца першай у Гродне беларускай арганізацыі пачалася са стварэння ўласнай бібліятэкі, куды сябры гуртка ахвяравалі гадавік «Нашай Нівы», кніжкі Ф. Багушэвіча ды «Люд беларускі» А.М. Федароўскага. Была наладжана сувязь з пецярбургскай суполкай «Загляне сонца і ў наша ваконца» і віленскай беларускай кнігарняй. Гроши, атрыманыя ад продажу беларускіх кніжак, якія гурткоўцы абавязкова павінны былі браць на рэалізацыю, едуцы дадому на святы ці канікулы, ішлі на патрэбы бібліятэкі і канцылярыі гуртка.

19 лютага 1910 года адбылася першая ў Гродне беларуская вечарына. Пачалася яна з уступнай прамовы Адама Бычкоўскага і рэферата Паўла Аляксюка «Беларусы і іх нацыянальнае адраджэнне», пасля чаго прагучалі вершы беларускіх паэтаў, граў струнны аркестр. Менавіта ў гэты дзень у першы раз у Гродна Ю. Касацкая і З. Абрамовіч праспявалі песню на слова купалаўскага верша «А хто там ідзе», стаўшую гімнам беларускага руху. Іх справу працягваў у 1919 – 1921 гг. гродзенскі драматычны гурток Грамады беларускай моладзі.

Асоба ў гісторыі

Павел Баброўскі (02.04.1832, м. Ваккэ пад Вільнем – 16.11.1905, Пецярбург). Афіцэр расійскага Генеральнага штаба. Падрыхтаваў два тамы асноўнага тэксту і два тамы дадаткаў «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба.

Гродненская губерния». Напісаў «Историко-статистический очерк города Гродно», «Законы движения народонаселения Гродненской губернии в 15-летний период: рождаемость, браки, смертность», «Исторические сведения о городах Гродненской губернии», «Историческая монография г. Гродно». Спадчына Паўла Баброўскага і цяпер з'яўляецца каштоўнай крэйніцай ведаў пра мінувшчыну Гродна і Гродзеншчыны.

3. Мастацтва. Фатаграфія. Лёсам – нараджэннем або кароткім перыядамі жыцця – звязаны з Гродна нямала знакамітых людзей. У 1797 г. у Гродне нарадзіўся мастак-баталіст **Януары Сухадольскі**. Пасля амністыі паўстанцаў 1830–1831 гг. ён пэўны час жыў у горадзе, дзе стварыў шэраг палотнаў, прысвяченых паўстанню, вайне 1812 г., руска-іранскай вайне. З 1837 па 1844 г. у горадзе жыў графік і жывапісец **Міхал Кулеша**. Вядомы яго ландшафтныя і архітэктурныя пейзажы «Царква Барыса і Глеба на Каложы ў Гродне» і «Стары і Новы замкі ў Гродне». У 1859 г. у Гродне нарадзіўся скульптар, акадэмік Акадэміі мастацтваў **Ілля Гінцбург** – аўтар надмагілля расійскаму крытыку У. Стасаву, помнікаў М. Гогалю, І. Айвазоўскаму, Д. Мендзялееву. Першыя гады жыцця звязвае з Гродна жывапісца, графіка і тэатральнага мастака **Льва Бакста**. У 1903 г. Гродна наведаў *Мікалай Рэрых*, напісаў тут эцюды Каложскай царквы.

Пачынаючы з 1860 г. у Гродне існаваў цэлы шэраг фотамайстэрні. У большасці з іх працавалі сапраўдныя майстры сваёй справы. У гродзенскай гісторыі вядомы імёны: **Ліпа Блох, Якаў Салавейчык, Зельман Карасік, Марк Рубінштэйн, Мордух Папірны**. Дакументальныя і мастацкія кадры дазваляюць убачыць выгляд нашага горада, яго вуліцы або кварталы і параўнаць з сучасным іх вобразам, даюць магчымасць усвядоміць розныя гістарычныя падзеі – развіццё архітэктуры, жыллёвага і прамысловага будаўніцтва, транспарту. Адным з заснавальнікаў фотамастацтва ў Заходній Беларусі быў выбітны фотамастак **Ян Булгак** (1876–1950). Сярод яго творчай спадчыны нямала здымкаў нашага горада.

Уважліва разгледце фота Гродна пачатку стагоддзя, як гістарычную крэйніцу, пералічыце адметныя рысы таго часу. На што вы звярнулі ўвагу? Чаму? Абгрунтуйце свой выбар з дапамогай дадатковай гістарычнай літаратуры.

4. Тэатр і кіно. У 1802–1809 гг. у Гродне працаваў тэатр, арганізаваны артысткай і антрэпрэнёрам **Саламеяй Дэшнер**. Ставіліся французскія камічныя

оперы і італьянская опера-буфа, музычна-сцэнічныя пастаноўкі польскіх кампазітараў, драматычныя творы.

У другой палове XIX ст. у Гродне працавалі рускія антрэпрызы, таварысты артыстаў. У іх рэпертуары былі ў асноўным вадэвілі, камедыі, меладрамы, п'есы расійскіх класікаў. У 1880-х гадах сцэна гродзенскага тэатра была здадзена па контракту ўкраінскім артыстам пад кірауніцтвам Васільева. У той час можна было паглядзець п'есы ўкраінскіх драматургаў. Аматарскія спектаклі з 1890 г. даваліся ў летнім тэатры, а таксама ў будынку ваеннага сходу. У 1894 г. гастролі ў выдатны балетны танцор і балетмайстар *Марыус Петына*.

У 1898 г. адбылася першая дэманстрацыя кінематографа, а ў 1915 г. адчыніўся кінатэатр «Эдэм» (цяпер кінатэатр «Чырвоная зорка»).

5. Музыка. У XIX ст. музычнае жыццё канцэнтравалася ў навучальных установах. У прыватным пансіёне Філжана сярод выкладаемых прадметаў былі музыка і танцы. У мужчынскай гімназіі існаваў аркестр пад кірауніцтвам I. Дабравольскага. У 1837 г. адбыўся канцэрт юнай гродзенскай скрыпачкі *Тэафілі Юзафовіч* (Бароўскай), якая потым будзе пакараць сэрцы расіян і палякаў. Не абміналі Гродна гастралюючыя музыканты. На вуліцах і плошчах горада ігралі аркестры духавой музыкі – пажарнікаў і вайскоўцаў.

6. Літаратура. Нарадзілася і ўсё жыццё праўжыла на Гродзеншчыне польская пісьменніца-дэмакратка, удзельніца паўстання 1863 г. **Эліза Ажэшка** (1841 – 1910). Упершыню яна наведала Гродна ў 1849 г., потым летам 1857 г.. жыла ў маёнтку маці ў Румлёва і бывала ў нашым горадзе. У бернардзінскім касцёле 21.01.1858 г. адбыўся шлюб Элізы, тады Паўлоўскай, з Пятром Ажэшкам. З 1869 г. яна пасялілася ў Гродне. Вядомы некалькі адрасоў пісьменніцы: дом пры Сеннім завулку (каля вул. Свярдлова), а пасля пажару 1885 г. – дамы на вул. Палявой (Карбышава) і Пясочнай (Васілька).

Асоба ў гісторыі

Эліза Ажэшка і пажар 1885 г. 29 мая 1885 г. у Гродне адбыўся моцны пажар. Ветранае і сухое надвор'е дазволіла агню хутка перакінуцца на цэнтральную частку горада. Ад пажару пацярпела 2392 сямействы, усяго душ 7105 чалавек. Для дапамогі пагарэльцам быў створаны

часовы Камітэт. Актыўным яго сябрам стала Ажэшка. Працоўны дзень яе быў вельмі напружаны. Зранку яна раз'язджала па Гродне, выслушоўваючы іх просьбы і скаргі паярпелых ад пажару, заспакойвала іх. Ажэшка вяла вялікую перапіску з дзеячамі культуры, заклікала іх дапамагчы пагарэльцам. Акрамя грошаў Ажэшка дапамагала людзям прадуктамі, харчаваннем, рэчамі. «Смела можна сказаць, што Ажэшка была душою ўсёй выратавальнай акцыі, якая разгарнулася для няшчаснага Гродна ў цэлай правінцыі, у краі», – пісалі пра чулую жанчыну тагачасныя газеты.

З 1894 г. Эліза Ажэшка жыла ў доме на вуліцы Садовай (цяпер вул. Элізы Ажэшкі). Тут пісьменніца наладзіла патаемныя курсы па польскай мове, літаратуры, гісторыі, культуры, тут размясцілася польская чытальня, адбываліся сходы польскай інтэлігенцыі падчас выбараў у Дзяржаўную думу і пасяджэнні таварыства «Музы». Пасля смерці 23 мая 1910 г. Э. Ажэшка памерла, яе прыйшлі праводзіць у апошні шлях 15 тысяч гродзенцаў. Яна была пахавана на каталіцкіх могілках. Нашчадкам засталіся цудоўныя творы, напісаныя па матэрыялах Гродзеншчыны: «Маёр Юзафовіч», «Дзюрдзі», «Над Нёманам», «Хам», «Арганаўты», «Gloria victis! » і іншыя.

З 1892 па 1896 г. у горадзе жыў вялікі беларускі паэт, перакладчык, крытык, гісторык літаратуры **Максім Багдановіч**. Бацька яго, **Адам Багдановіч**, прымаў удзел у культурным жыцці горада, супрацоўнічаў з газетай «Гродненские ведомости», збіраў беларускі фальклор. Выдаў у 1895 г. кнігу «Пережитки древнего миросозерцания у белорусов. Этнографический очерк». Маці Максіма *Марыя Афанасьеўна* таксама мела літаратурныя здольнасці. Вядома, праўда, толькі адно яе апавяданне «Накануне Рождества», надрукаванае ў 1883 г. у «Гродненских губернских ведомостях». Яна пахавана на гродзенскіх праваслаўных могілках, на яе магіле ўсталяваны помнік працы сучаснага скульптара Уладзіміра Панцялеева. Па вул. 1 Мая існуе музей Максіма Багдановіча.

*Новы Свет даўно не новы...
Побач – сад стары қляновы
На Малой Садовай вулцы.
Вулцы, згорбленаій бабульцы,
Наш амаль вясковы домік,
Як забытых вершаў томік
Як спанок валошкай польных,
Запрашае ўсіх бяздольных,
Хто згубіўся ў часе нудным,*

*Хто жыве жыццём няўклодным,
Хто ў натоўпе, нібы ў полі,
Хто сяброў не меў ніколі –
Запрашае абаагрэца
Ля паэтавага сэруса!
За драўлянымі дзвярыма
Неўмяручы свет Максіма...*

Данута Бічэль «Домік Максіма Багдановіча ў Гародні на Новым Свেце», 1991.

У 1890 – 1901 гг. і 1916–1918 гг. жыў і працаваў у Гродне **Лейба Найдус** – выбітны яўрэйскі паэт, перакладчык, удзельнік рэвалюцыйнага руху 1905 г. Творы Найдуса ўнеслі ў яўрэйскую літаратуру новую тэматыку: захапленне прыродай, цесна знітаванай з чалавекам.

7. Друк, перыёдыка. З 1838 па 1915 г. у губернскай друкарні друкавалася газета «Гродненские губернские ведомости». Нажаль, поўная калекцыя гэтай газеты не захавалася ў беларускіх кнігасховішчах. З 1843 па 1846 г. выходзіў часопіс «Ундына друскеніцкіх крыніц». Шасцьдзесят сем год, да 1915 г., гараджане і жыхары Гродзеншчыны карысталіся «Адрес-календарём і справочной книжкой Гродненской губернии». Як крыніцу па статыстычнай, дэмографічнай інфармацыі горада другой паловы XIX – пачатку XX стст. можна разглядаць 32 кнігі «Обзоров Гродненской губернии за ... год» і «Памятные книжки Гродненской дирекции народных училищ». З 1901 па 1915 г. праваслаўнае насельніцтва Гродна мела магчымасць чытаць газету «Гродненские епархиальные ведомости». Важнай падзеяй для адукаванай часткі гродзенцаў стала выданне гродзенскай друкарняй кніг па гісторыі аўтараў Яўстафія Арлоўскага, Уладзіміра Манасеіна, Дзмітрыя Мілюціна.

Асоба ў гісторыі

Яўстафій Арлоўскі (26.04.1863, Славенск Ашмянскага пав. – 15.12.1913, Гродна) – педагог, гісторык і краязнавец. З 1885 г. жыў у Гродне і працаваў амаль трыццаць год у Гродзенскай гімназіі, выкладаў гісторыю, геаграфію і грэчаскую мову. Ён быў, як тады казалі, «Настаўнікам - Чалавекам», «Чалавекам навукі». «Очерк истории Гродны», «Основание г. Гродны и его история до 1241 г.», «Исторический очерк Гродненской гимназии», «Гродненская старина. Часть 1. гор. Гродна» і іншыя – без гэтых прац Арлоўскага далейшае вывучэнне Гродзеншчыны проста немагчыма.

Пытанні і заданні

1. Якім быў узровень адукацыі?
2. Якія вы ведаеце гродзенскія навукова-асветніцкія ўстановы і таварысты?
3. Якія мастакі і фотамастакі нарадзіліся, жылі і працавалі ў Гродне?
4. Якім было музычнае і тэатральнае жыццё горада?
5. Назавіце гродзенскіх літаратаў часу расійскага панавання.
6. Што вы можаце сказаць пра друк і выдаваемую перыёдыку тагачаснага горада?
7. Параўнайце развіццё культуры і адукацыі, калі Гродна знаходзіўся ў складзе Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі. Знайдзіце агульныя і адметныя рысы.

Наш горад у войнах пачатку XX стагоддзя

§28. Гродна ў гады Першай сусветнай вайны (1914 – 1918 гг.)

*За што лілася кроў людская?
За што гібей і гінуў люд?
Гібей набытак усяго краю,
І пакаленняў гінуў труд.*

*I бег народ, бы ў час паморку,
Закрыўши вочы, у белы свет,
I толькі дым уздымаўся горкі,
Крыжы азначылі іх след.*

Якуб Колас. Ворагам (1916 г.)

Пасля азнаймлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець рассказаць з выкарыстаннем карт аб ваенных падзеях і ўмовах жыцця гараджан у 1914-1918 гг.;
- аналізаваць дзеяніасць грамадзянскіх і вайсковых улад у горадзе ў гады вайны;
- уяўляць акупацийную палітыку немцаў у горадзе;
- ахарактарызуваць стан беларускага нацыянальнага руху ў акупаваным немцамі горадзе;
- параўноўваць стан жыцця гарадзенцаў напярэдадні і падчас акупациі 1915 – 1918 гг.;
- ведаць наступствы вайны для горада і яго жыхароў;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: горад-крэпасць, Гродзенская крэпасная акруга, бежанства, кайзераўцы.

1. Горад-крэпасць напярэдадні акупациі (жнівень 1914 – жнівень 1915 г.). У пачатку XX ст. Гродна быў адным з асноўных абарончых пунктаў заходняга рубяжа Расійскай імперыі. Пасля працяглых, амаль стогадовых захадаў расійскага камандавання па стварэнні на подступах да горада сучаснай ваеннай крэпасці такое ўмацаванне было збудавана. Гэта было здзейснена на працягу 1912 – 1915 гг. І хаця ўмацаванні канчаткова дабудаваць не паспелі, 23 жніўня 1913 г. Гродна абвясцілі крэпасцю. Камендантам яе быў прызначаны 60-гадовы генерал-лейтэнант ад інфантэрыі (пяхоты) **Міхail Кайгародаў**.

Документ сведчыць

Стратэгічны агляд Гродзенскай крэпасці: «1. Перагароджваць Санкт-Пецярбурскую чыгунку і шашу ад Аўгустава і Асаўца на Ліду пры перасячэнні іх з р. Нёман. 2. Аблегчыць свабоду дзеяння... (расійскіх) войск на абедвух берагах р. Нёман, захоўваючы ў руках чыгуначныя і звычайнія пераправы цераз р. Нёман у Гродне. 3. Разам з умацаваннямі Коўна (цяпер Каўнас) і Аліты (цяпер Алітас) спрыяць наступленню (рускіх) ва Усходній Прусіі ці трошкі на поўдзень, а таксама наступальнай абароне р.

Нёман. 4. Быць апораю (расійскіх) войск перад Нёманам і па верхняму цячэнню р. Бобр. 5. У выпадку аддалення ад крэпасці (расійскіх) палявых войск, захоўваць у руках (расійскіх войск) пераправы цераз р. Нёман і Гродзенскі чыгуначны вузел».

Гродзенская крэпасць уяўляла сабою магутнае абарончае збудаванне. Усе яе 13 фортаў і 24 апорныя пункты на адлегласці 8–15 км ад горада адпавядалі тагачаснаму ўзору *фартыфікацыйнага будаўніцтва*. Будаўніцтва крэпасці патрабавала вялікай колькасці працоўных рук жыхароў Гродна і навакольных паветаў.

Маўклівыя сведкі

Форты Гродзенскай крэпасці захаваліся да сённяшняга часу. Найбольш ля Навумавічаў і Загаран. Сваім выглядам сведчаць аб высокім ваенна-будаўнічым мастацтве таго часу: са знешняга боку, г.зн. з боку наступлення праціўніка, іх амаль не было відаць. Форты быццам бы вырасталі з ўзвышшаў сваім магутным бетонным пакрыццём і мелі добры агляд мясцовасці наперад і па флангах. З «параднага» боку фарты выглядалі як волаты: да 150 м у даўжыню з шэрагам бетонных прыступак да лініі абароны, у выглядзе ланцуга ячэек у бетоне ў разліку на кожнага салдата. З двара хады вялі да сутарэнняў-памяшканняў. У самым нізе фортаў меліся шахты на выпадак падрыву. Наверх, праз бетон, былі выведзены металічныя трубы – паветразaborнікі.

Ператварэнне горада ў горад-крэпасць абумовіла наяўнасць у Гродне вялікай колькасці вайскоўцаў. Акрамя 12 дружын апалчэння, паветраплавацельнай роты, крэпасць абаранялі часці: да жніўня 1915 г. – 10-й, а пазней – 1-й расійскіх армій. Вайну гараджане адчулі ў жніўні 1914 г. У «Гродненскіх губернскіх ведомостях» яны прачыталі адозву Мікалая II да польскага насельніцтва і слова падзякі за малітвы яўрэям горада.

Штаб генерала 10-й армii Ф. Сіверса знаходзіўся ў будынку рэальнага вучылішча (цяпер корпус аграрнага універсітэта на вул. Акадэмічнай). (фота будынка)

Сведка падзеі

Протапрасвітар расійскай армii Георгій Шавельскі са слоў М. Кайгародава: «...Крэпасць наша на той час яшчэ не была завершана. Недабудаваныя форты стаялі без гарматаў. У момант аб'яўлення вайны мяжа супраць крэпасці і сама крэпасць мелі абарону з чатырох палкоў і артылерыйскай брыгады – гэта была ўся наша моц. А насупраць... стаялі тры ці чатыры нямецкія карпусы. Ім нічога не каштавала разбіць нас і накіравацца троумфальным крокам на Гродна і далей. Жах ахапіў насельніцтва Гродна. 20 ліпеня (2 жніўня) у 4 гадзіны дня гродзенскі архіепіскап Міхаіл з духавенствам служыў на плошчы набажэнства перад святынёю горада Гродна – Калажанская Маці Божай, якую вынеслі на плошчу. Сабраўся ўвесь горад. Стогн стаяў ад плачу натоўпу... У той вечар Вільгельм павярнуў свае корпусы на Францыю. Гродна быў выратаваны.»

(Успомніце абставіны пачатку вайны. Што ў тагачасным становішчы ваеных падзеяў пацвярджае настрой, апісаны ва ўспамінах Георгія Шавельскага?)

У кастрычніку расійскі цар завітаў у Гродна і агледзеў крэпасць. Перад вайной у Гродне налічвалася 57 949 чалавек. За час мабілізацыі і ў выніку жахлівага бежанства ў 1914–1915 гг. насельніцтва паменшылася да 24 451 у 1916 г. З першых дзён вайны ў горадзе ўлады забаранілі ўжыванне німецкай мовы, быў абмежаваны рух па аколіцах, пад контролем знаходзіўся гандаль. Новы замак быў аддадзены пад ваенны шпіタル. У хуткім часе актыўнымі гараджанамі былі створаны «Обывательскій комітэт» на чале з князем Яўстафіем Сапегаю, яго намеснікам ксяндзом Аляксандрам Чарняўскім і «Польскае таварыства дапамогі ахвярам вайны». У яго ўваходзіў, у прыватнасці, вядомы ўрач **Аляксандр Тальгейм**.

У студзені–лютым 1915 г. гарадзенцы сталі сведкамі спроб выратавання 20-га армейскага корпуса. Акружаны немцамі ў Аўгустоўскіх лясах, ён прапрываўся да гродзенскіх пазіцый. Баі з удзелам часцей 15-га корпуса рускіх і крэпаснай артылерыі насілі выключна жорсткі характар. Асабліва крывавымі яны былі на вышыні 100,3 ля **в. Рацічы**. Але дапамога рускім войскам не прыйшла, і неўзабаве 20-ы корпус быў амаль знішчаны.

2. Баі за Гродна (жнівень–верасень 1915 г.). Горад і яго ваколіцы вясной былі ўцягнуты ў падзеі так званага «Вялікага Адступлення». Пад такой назваю засталіся ў гісторыі падзеі масавага, часта прымусовага, бежанства насельніцтва з тэрыторый Польшчы і Літвы ўглыб Расіі ўлетку і ўвосень 1915 г. Праз Гродзеншчыну ішлі хвалі бежанцаў, У ліпені 1915 г. і Гродна стаў адным з рубяжоў абарончых баёў расійскай арміі, якая адступала пад націскам немцаў.

Штодзень палявыя пазіцыі крэпаснога раёна абліяталі аэрапланы *кайзераўцаў*, ішоў актыўны рух часцей праціўніка. Аднак напярэдадні чакаемых баёў за крэпасць царскае камандаванне змяніла стратэгічнае бачанне на ролі Гродна «...Крэпасць Гродна лічыць умацаванай пазіцыяй на фронце Нёман –

Гродна – Брэст, прычым загадана прыступіць адразу да эвакуацыі крэпасных прыпасаў і маёмысці», – было напісана ў загадзе, што прыйшоў у ноч на 6 (19) жніўня 1915 г. Далейшыя баі за Гродна для расійскага камандавання насілі тактычны ўжо харктар.

Нягледзячы на зменышаную ролю ў агульных планах абарончых баёў, баі за Гродна былі выключна жорсткія і ўпартыя. Актыўныя дзеянні разгарнуліся 17 (30) жніўня і працягваліся да 21 жніўня (3 верасня) 1915 г., калі немцы канчаткова ўзялі горад-крэпасць. У аколіцах Гродна і цяпер можна знайсці месцы пахаванняў воінаў абедзвюх армій – німецкай і расійскай. Напрыклад, у вёсцы Сільванаўцы на могілках ёсьць пахаванні немцаў. Безыменныя брацкія магілы рускіх і немцаў знаходзяцца каля вёсак Каўбаскі, Пласкаўцы, Рацічы, Свяцк.

Асноўныя баявыя дзеянні разгарнуліся вакол IV форта, на паўднёвы захад ад вёскі Караліна і форта III, які знаходзіцца паблізу вёсак Лабна і Агароднікі.

Факт гісторыі

«Гарнізон IV форта, які складаўся з дзвюх рот, панёс незваротныя страты, у 4 гадзіны дня ён налічваў толькі да 50 чалавек, былі выведзены са строю ўсе кулямёты, а з ліку накіраваных на дапамогу дзвюх рот прабіліся толькі 60 чалавек. У 5 гадзін 30 хвілін немцы пачалі новы штурм IV форта, але былі адбіты. І зноў гарматны абстрэл шрапнеллю і фугасамі. Колькасць абаронцаў скарацілася да 30 салдат на чале з камандзірам батальёна 95-га палка капітанам Наркевічам. У казематах форта знаходзілася да 150 параненых салдат. Немцы падняліся на апошні штурм. З форта вырваліся па камандзе капітана толькі 7 чалавек. Паражавое сутарэнне не было падарвана, бо было занята немцамі раней».

Калі немцы выйшлі на рубяжы Нёмана на Занёманскім фарштаце, баі перасунуліся ў горад. Берагі Нёмана ператварыліся ў абарончыя лініі. Гарэлі Пышкі і Румлёва. Была знішчана значная колькасць пабудоў горада, сярод якіх губернатарскі дом на Дварцовай плошчы (цяпер плошча Тызенгаўза). Моцныя баі ішлі ў раёне чыгуначнага вакзала. Па звестках немцаў, 3 верасня на вуліцах Гродна было ўзята ў палон 2000 рускіх. Таго самага дня пачаўся адыход расійскіх войскаў з гродзенскіх пазіцый. XIII форт на поўнач ад в. Грандзічы быў падарваны, а за ім – умацаванні каля XII форта. У гэты дзень Гродна як

заходні фарпост расійскага камандавання перастаў існаваць. Горад занялі нямецкія войскі.

3. Нямецкая акупацыя. З восені 1915 г. да весны 1919 г. Гродна знаходзіўся пад нямецкай акупацыяй. Апошнія часці немцаў пакінулі горад толькі 27 красавіка 1919 г. Улада ў горадзе была ў руках ваеных. Губернатарам быў прызначаны генерал фон Гелд, бургамістрам – Вейсенборн. Са снежня 1915 г. выходзіла газета «Grodno Zeitung» Пазней убачыла свет брашура «Grodno», якая ўключала частку з красамоўнаю назваю «Як Гродна стаў нямецкім месцам». Фактычна гараджане жылі па загадах і распарараджэннях камандарма 12-й арміі генерала Ф. Фабецкі. Іх жыццё рэгламентавалася шэрагам абмежаванняў і прадпісанняў, за невыкананне якіх былі прыдугледжаны розныя пакаранні. Забаранялася пасылаць і атрымліваць паштовыя пераводы, лісты, прэсу, гандляваць мясам і мясапрадуктамі па аўторках і пятніцах, хаваць расійскіх вайскоўцаў. Неабходна было здаць уладам каляровыя металы, набыць карткі аплаты для пераходу праз мост. Адметнаю рысаю акупацыйнага жыцця былі частыя перарэгістрацыі насельніцтва. Улік быў жорсткім і абавязковым для ўсіх гараджан. Акупанты прынеслі ў горад новыя для яго жыхароў грыгарыянскія календары.

Сведка падзеі

Камандуючы ўсходнімі акупаванымі тэрыторыямі генерал Эрых фон Людэндорф: «У гарадах, а менавіта ў Вільні, Коўне і Гродне, з моманту нашага ўступлення пачаліся сур'ёзныя выбухі незадавальнення. ...Насельніцтва, за выключэннем немцаў, нас цуралася... Палякі трymаліся ўбаку і ставіліся варожа, бо спрэядліва баяліся, што мы зарыентуемся на літоўцаў. З беларусамі лічыцца не прыходзілася, бо палякі пазбавілі іх нацыянальной адметнасці і нічога не далі ўзамен. Увесень 1915 г. я хацеў скласці ўяўленне аб тым, дзе жывуць беларусы. Спачатку іх нідзе не было відаць. Але потым высветлілася, што гэта даволі распаўсюджанае, аднак вельмі апалалячанае племя, якое стаяла на такім ніzkім узроўні культуры, што дапамагчы ім магчыма было толькі працяглым уздзеяннем. Яўрэі яшчэ не зразумелі, чаго ім трymацца, аднак яны нам не заміналі, і да таго ж мы разумелі адзін аднаго, тады як з палякамі, літоўцамі і латышамі гутарыць было вельмі складана. У выніку адсутнасці адпаведнай нямецкай літаратуры мы мала ведалі побыт і людзей гэтай мясцовасці і бачылі перад сабою як бы новы свет».

Успомніце, якія працэсы ў этнічным развіцці беларускага этнасу працякали ў XIX–пачатку XX стст. і абліянкуюць ацэнкі германскага ваеначальніка.

Пазіцыйная вайна адбывалася на ўсходзе, падзяліўшы Беларусь на часткі па лініі Дзвінск – возера Нарач – Крэва – Баранавічы – Пінск. Гродна знаходзіўся ў тыле нямецкіх пазіцый на Усходнім фронце. Гэта прымусіла ваенныя ўлады актыўна займацца ўмацаваннем гродзенскіх пазіцый. Былі адрамантаваны галоўныя дарогі, якія звязвалі Гродна з важнейшымі населенымі пунктамі краю. Усе работы выконваліся выкарыстаннем працоўнай сілы мясцовага насельніцтва. Увесь перыяд акупацыі горад быў адrezаны ад актыўнага грамадска-палітычнага жыцця Расійскай імперыі. Ізаляванасць зменшилася толькі з афіцыйным заканчэннем вайны ў лістападзе 1918 г.

Каля 103 тысяч мужчын былі прызваны з Гродзенскай губерні да верасня 1915 г. Аднак яшчэ больш выхадцаў з Гродна і навакольных паветаў сталі бежанцамі. Яны былі раскіданы па 23 губернях Расіі. Найбольш шчыльна пражывалі ў Калужскай губерні, куды, дарэчы, было эвакуявана гродзенскае губернскае кірауніцтва, Саратаўская і Пензенская губерні. Вяртанне дахаты бежанцаў з Гродна павольна пачалося ў 1917 г. і расцягнулася да 1923 г. Вярталіся гродзенцы ўжо ў іншую дзяржаву – Польшчу.

Пытанні і заданні

1. Што ўяўляла сабою Гродзенская крэпасць напярэдадні Першай сусветнай вайны?
2. Як змянілася жыццё гродзенцаў з абвяшчэннем мабілізацыі?
3. Раскажыце аб баях за Гродна ў жніўні–верасні 1915 г.
4. Падрыхтуйце з дапамогаю дадатковай літаратуры паведамленне «Кайзераўская акупацыя Гродна».
5. Вызначыце наступствы і раскрыйте значэнне Першай сусветнай вайны для Гродна і гродзенцаў.

§29. Горад у 1919-1921 гг.

*«Не так страшны сам па сабе пералік стратаў,
якія панёс за апошнія гады горад, колькі страшна
жыццё з дня на дзень, не маючы пэўнасці ў сваёй будучыні».
З выступлення презідэнта Гродна Э. Лістоўскага.*

Пасля азнаймлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- аргументавана расказваць пра ўплыў рэвалюцыйных падзеяў на жыццё гараджан у 1919 –1921 гг.;
- умець аналізаваць ролю органаў гарадскога самаўрада ў Гродне ў канцы Першай сусветнай вайны;
- ведаць змест акупацыйнай палітыкі польскіх уладаў у горадзе ў 1919 –1920 гг.;
- тлумачыць стан беларускага руху ў горадзе ў канцы 1918 – пачатку 1919 гг.;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: Гродзенская рэспубліка, Гродзенскі рэйком, Віленская акруга Грамадзянскага кіравання ўсходніх земель, савецка-польская вайна.

1. **«Гродзенская рэспубліка».** Рэвалюцыя ў Германіі ў лістападзе 1918 г. прынесла гродзенцам спадзяванне на хуткае заканчэнне нямецкай акупацыі. Актывізуеца грамадскае жыццё ў горадзе. Арганізуеца грамадскія арганізацыі, партыі, прафсаюзы. Пачынаюць выходзіць мясцовыя газеты «Наше Утро», «Echo», «Nowe zycie».

У канцы лістапада 1918 г. у Гродне ствараеца Часовы камітэт па прыняцці гарадской гаспадаркі ад акупацыйных улад. У яго склад увайшли прадстаўнікі яўрэйскага, польскага і беларускага нацыянальных камітэтаў. На чале камітэта стаў Эдуард Лістоўскі (1861 – 1922) – паляк па нацыянальнасці, былы палкоўнік расійскай арміі. Усе распараджэнні і абвесткі Часовага камітэта павінны былі выдавацца адразу на трох мовах: яўрэйскай, польскай і беларускай. Часовы камітэт дабіўся перадачы ад нямецкага камандавання пад сваё кіраванне ўсёй гарадской гаспадаркі, аднавіў працу судоў і мясцовай міліцыі.

27 лютага 1919 года ў Гродне адбыліся выбары ў Гарадскую раду. Рада павінна была замяніць Часовы камітэт. Большасць месцаў у Радзе і магістраце

занялі прадстаўнікі яўрэйскіх і польскіх арганізацый. Першым презідэнтам Гродна быў абраны Э. Лістоўскі. Амаль адначасова адбываюцца выбары Праўлення яўрэйскай рэлігійнай грамады. На пачатак 1919 г. гэтае Праўленне з вузка рэлігійнай установы ператвараецца па сутнасці ў асобны орган яўрэйскага самакіравання.

Адначасова ў Гродне адбываеца аб'яднанне мясцовых рэвалюцыйных сіл. 26 студзеня 1919 г. у памяшканні гарадскога тэатра прайшло першае пасяджэнне Гродзенскага гарадскога Савета рабочых дэпутатаў. На чале Савета стаў старшыня падпольнага камітэта РКП(б) **Вацлаў Багуцкі**. Савет прыняў дэкларацыю «Да ўсяго насельніцтва Гродна і аколіц». Яна абвяшчала барацьбу за ўстанаўленне дыктатуры пралетарыяту.

Такім чынам, адбываеца пашырэнне ўплыву органаў мясцовага самакіравання на жыццё ў горадзе. Таму апошнія некалькі месяцаў німецкай акупацыі Гродна зімой-весной 1919 г. атрымалі назvu сярод навукоўцаў «Гродзенскай рэспублікі»!

2. **«Другая сталіца БНР».** Восенню 1918 г. у Гродне пачынае дзейнічаць першая легальная беларуская арганізацыя – Сувязь культурна-нацыянальнага адраджэння Беларусі. У яе ўваходзілі галоўным чынам беларускія настаўнікі: А. Грыкоўскі, Я.Н атусевіч, А. Якубецкі, Л. Дзекуць-Малей. У хуткім часе Сувязь змяніла назvu на Гродзенскі беларускі нацыянальны камітэт.

Гістарычны дакумент

«Прачніцеся, браты сяляне! – заклікала адозва гродзенскага Беларускага нацыянальнага камітэта. – ...Гляньце навокал! Усе народы ўзяліся за свае справы. Нельга чакаць і нам...».

У пачатку **1919** г. у Гродна пераносіць сваю працу ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі. Прэм'ер-міністр БНР Антон Луцкевіч звярнуўся да ўсіх мясцовых беларусаў з заклікам «не кідаць працы на нацыянальнай ніве да таго часу, пакуль Беларусь не стане незалежнай». Адначасова ў горад пераязджае

Міністэрства беларускіх спраў пры літоўскім урадзе. Пачынаеца фарміраванне беларускага палка. У горадзе ствараюцца беларускія культурныя таварысты «Бацькаўшчына», «Лучына», «Беларуская хатка». Выходзяць некалькі беларускіх газет: «Беларускі народ», «Бацькаўшчына», «Зоркі», «Беларусь», «Родны край». За Гродна на кароткі час замацоўваецца неафіцыйны статус «другой сталіцы БНР».

Паэт і ўраджэнец Гродзеншчыны Макар Краўцоў з нагоды прыезду ў горад беларускіх дзеячоў напісаў верш «Паварот да Гародна». Ён заканчваўся наступнымі радкамі:

Вітай жа, Горадзень, дзяціну

П'ваіх муроў, тваёй ральмі.

Хоць ты прытулішчам будзь сыну –

Выгнанцу роднае зямлі!

3. Гродна ў складзе Грамадзянскага кіравання ўсходніх земель. З заканчэннем Першай сусветнай вайны паўстае пытанне аб далейшым лёссе Гродзеншчыны. На яе тэрыторыю прэтэндавалі адначасова БНР, Савецкая Расія, Літва, Польшча.

У лютым 1919 г. распачынаеца польска-савецкая вайна. Яшчэ ў сярэдзіне студзеня 1919 г. у Гродне з'яўляеца прадстаўнік польскага ўрада. Адзіным фактарам, што стрымліваў палякаў ад захопу горада, з'яўляўся нямецкі гарнізон. Гродзенская крэпасць павінна была забяспечыць адыход 10-й нямецкай арміі ва Усходнюю Прусію. 5 лютага ў Беластоку было падпісаны польска-нямецкае пагадненне. У выніку нямецкая акупация Гродна расгнулася яшчэ амаль на трох месяцах.

Толькі 28 красавіка 1919 года, з адыходам нямецкіх часцей, у Гродна ўваходзіць польскае войска.

Документ

28 красавіка Цэнтральная Беларуская Рада Гарадзеншчыны звярнулася з адозвай «Да беларускага народа». «Учора, – гаворылася ў звароце, – старая Гродна пабачыла сцягі войскаў Польскай дзяржавы, які занялі гэтае ад вечнае беларускае месца. Сустрэньце, беларусы, новых гасцей свайго краю з поўным спакоем і пэўнасцю... Нас, гаспадароў сваёй зямлі, не зрабіць падуладнымі. Ніхто не зможа адняць нашае права на незалежнае існаванне. ...Толькі ў ...еднасці мы зможем адстаяць сваю волю, сваю незалежную БНР».

Гродзенскі павет быў уключаны ў склад Віленской акругі Грамадзянскага кіравання ўсходніх зямель. Грамадзянскае кіраванне з'яўлялася часовай адміністрацыяй на акупаванай тэрыторыі да часу вызначэння яе дзяржаўнай прыналежнасці. На чале павета стаяў стараста. Старастам Гродна быў прызначаны С. Рагалевіч.

Палітыка польскіх улад была даволі супярэчлівай. З аднаго боку, робяцца спробы па вырашыць сацыяльныя пытанні: забеспячэнне харчаваннем, арганізацыя аховы здароўя, развіццё адукацыі. Пачынае працу акружны суд. Ствараецца гарадскі музей. Дзейнічаюць розныя арганізацыі культуры, тэатр, кінатэатры. З другога боку, у Гродне зачыняюць беларускія газеты і большасць беларускіх арганізацый. Летам 1919 г. у горадзе адбываюцца арышты сярод мясцовых беларускіх дзеячоў.

Документ

Праз некалькі дзён пасля арыштаў мясцовых беларускіх дзеячоў польская гродзенская газета «Echo» надрукавала артыкул, прысвечаны польска-беларускім адносінам. «...Мы жадаем жыць у згодзе і разам працеваць з беларусамі, – гаварылася ў ім. – Для гэтага ва ўласнай культурнай рабоце мы выступаем не за паспешнасць, а за дакладнасць і грунтоўнасць... Няма дастаткова слоў, каб акрэсліць усе станоўчыя якасці беларускага народа. Аднак у яго не хапае ведаў і творчасці... Няхай беларусы не спяшаюцца апярэдзіць старэйшых вопытам... Актыўнасць іх правадыроў заўчасна... Беларуская глеба яшчэ не падрыхтавана да пасеву. Трэба чакаць і ў чаканні працеваць разам з прыхільні настроенымі палікамі».

У маі 1919 г. у горад прыбыў прафесар львоўскай семінарыі Рафал Вазнякоўскі. Ён прыступіў да абавязкаў польскага школьнага інспектара Гродзенскага павета. За кароткі час ягонай працы была зачынена большая частка беларускіх школ у горадзе і павеце. Прозвішча «Вазнякоўскі» сталася сінонімам польскага пераследу беларускай асветы.

Документ

З даклада Паўліны Мядзёлкі Беларускай цэнтральнай радзе Віленшчыны і Гродзеншчыны ад 5 кастрычніка 1919 года: «... Робяцца страшэнныя перашкоды з выдачай пропускаў усім беларусам. Затрымліваюцца дакументы, і прыехаўшыя галадаюць, не маючы змогі да хаты дабрацца. На станцыі робяць вобыскі, і калі знайдуць лісты, пісаныя па-беларуску – жандармерыя арыштоўвае – было ўжо колькі такіх выпадкаў. Па почце такжа беларускія пісьмы не даходзяць. ...Павятовыя інспектары ...адказваюцца зацвярджаць нашых настаўнікаў. Настаўнікі знаходзяцца ў страшэнна цяжкіх варунках... Горадзенскі Настаўніцкі Саюз без капейкі. Інспектар Вазнякоўскі нічога не выдае з затрыманых грошаў. ...Ратуйце галодных настаўнікаў».

Рэпрэсіі і палітыка паланізацыі прымусілі непольскую частку жыхароў Гродна спадзявацца на хуткі прыход савецкай улады. У выдаваемым у Коўне «Часопісе Міністэрства беларускіх спраў» з'явіўся наступны верш А. Сарасека, прысвечаны Гродна.

Пад тваім қрывавым брукам

Спяць татарын, швед і лях...

Не гаруй! З вясновым гукам

Страсянем ты польскі жах!

4. Гродзенскі рэйком. 4 ліпеня 1920 г. бальшавікі перайшлі ў наступленне на ўсім заходнім фронце: ад латышскай мяжы да палескіх багнаў. Гэта была адна з найлепш падрыхтаваных наступальных аперацый Чырвонай Арміі падчас грамадзянскай вайны. 11 ліпеня «чырвоныя» занялі Мінск, а ўжо 14 ліпеня ўвайшлі ў Вільню.

Факт гісторыі

Па выніках савецка-літоўскай дамовы, падпісанай 12 ліпеня 1920 года, Гродна разам з Вільнем адыходзіў да Літвы. Пасля заняцця горада Чырвонай Арміяй яго павінны былі перадаць літоўскаму боку. Насамрэч, савецкае кіраўніцтва, спадзяваючыся на хуткую рэвалюцыю ў Літве, не спяшалася выконваць свае абязанні.

Раніцай 19 ліпеня 3-ці кавалерыйскі корпус **Гая Гая** пачаў наступленне на Гродзенскую крэпасць. У склад корпуса ўваходзілі 10-я і 15-я кавалерыйскія дывізіі. Вечарам правабярэжная частка горада была канчаткова занята «чырвонай» 15-й дывізіяй. Да поўначы ўвесь корпус Гая пераправіўся на плытках праз Нёман. Аднак каля 9-ці гадзін раніцы 20 ліпеня польскія часці перайшлі ў

контрнаступленне. Да 22.30 палякі здолелі адкінуць бальшавікоў на вуліцы Гродна, калі прыйшоў загад польскага генерала Люцыяна Жэлігоўскага адступіць. Тое ж паўтарылася 21 ліпеня: бальшавіцкія часці спачатку займаюць занёманскі фарштат, аднак ізноў губляюць яго. Там пачынаецца масавае рабаванне польскімі ваеннымі мясцовага яўрэйскага насельніцтва. Наступны дзень горад знаходзіцца пад моцным артылерыйскім агнём з польскага боку. 24 ліпеня Гродзенская крэпасць канчаткова перайшла ў рукі Чырвонай Арміі.

У горадзе ствараюцца органы савецкай улады. 20 ліпеня са складу палітаддзела і асобнага аддзела 4-й Арміі вылучаецца Гродзенскі ваенна-рэвалюцыйны камітэт. Народны камісар фінансаў БССР выдзеліў рэйкуму калі 50 мільёнаў рублёў. У гродзенскім тэатры адбываецца святочны мітынг з нагоды вызвалення горада.

Аднак дзейнасць савецкай улады таксама была неадназначнай. Савецкая ўстановы прымалі на працу людзей без накіравання створанай біржы працы. Аддзел аховы здароўя пачаў дзейнічаць толькі ў сярэдзіне жніўня, калі большая частка аптэк была ўжо разрабавана. Больш таго, пачынаюцца рэпрэсіі супраць часткі мясцовага насельніцтва. Беларускія гарадскія грамадскія арганізацыі ліквідуюцца.

Сведка падзеі

Гісторык Юзаф Ядкоўскі: «Бальшавіцкае нашэсце прымусіла польскія ўлады... пакінуць Гродна. Амаль дзесяць тыдняў пад вольналюбівымі лозунгамі горад заставаўся ў сферы бальшавіцкага раю. Дзесяткі растраляных, сотні вывезеных, здзекі над польскім насельніцтвам, разбураная гаспадарка, разрабаванне ўсяго, што можна было разрабаваць на працягу гэтага часу...».

На час заняцця Гродна бальшавікамі з беларускіх арганізацый у горадзе засталіся толькі Беларускі нацыянальны камітэт, Беларуская школьнaya рада і Грамада беларускай моладзі. Аднак за два месяцы савецкай улады і яны перасталі існаваць.

Документ

Беларускія настаўнікі неаднаразова звярталіся ў савецкія органы за дапамогай. «Наша першая заява, — пісалі настаўнікі беларускай школы ў сваім лісце да рэйкума, — ...разглядаецца вамі ўжо некалькі тыдняў... Калі нашы заявы разглядаліся месяцамі і

заставаліся без увагі панамі Вазнякоўскімі, для нас гэта было зразумела, а дадзеныя адносіны да нас – не ясныя. Мы просім не літасцівую падачку, а законную, выпрацаваную зарплату толькі таму, што нам трэба жыць. ... Няўвага да нашага становішча дасць нам нагоду думаць, што нам прыдзецца і далей працаца не ў лепшых варунках, як пры пане Вазнякоўскім...».

Першыя весткі аб паражэнні Чырвонай Арміі пад Варшавай у сярэдзіне жніўня 1920 г. выклікалі ў горадзе паніку. 23 жніўня штаб тылу 4-й арміі выдае сакрэтны загад № 10 аб эвакуацыі Гродзенскага рэйкомуна. Праз чатыры тыдні пасля сваёй арганізацыі, 26 жніўня, Гродзенскі рэйком апынуўся ў Віцебску. Хутка ён быў расфарміраваны. Аднак савецкая вайсковая ўлада праіснавала ў Гродне яшчэ месяц.

Пытанні і заданні

1. Што ўяўляла сабою «Гродзенская рэспубліка»?
2. Як змянілася жыццё гродзенцаў з надыходам польскіх войскаў?
3. Раскажыце пра бай за Гродна ў ліпені 1920 года.
4. Падрыхтуйце з дапамогаю дадатковай літаратуры паведамленне «Гродзенскі рэйком».
5. Вызначыце значэнне ўсталявання ў Гродне савецкай улады.

Гродна ў другой Рэчы Паспалітай (1919-1939 гг.)

§ 30. Сацыяльна-эканамічнае развіццё горада

«Беспрацоўе, эканамічны застой, згасанне ўсякага жыцця асабліва востра даеца ў знакі на беларускіх землях, менавіта з-за геаграфічнага палажэння, з прычыны імперыялістычнай палітыкі Польшчы... ».

Браніслаў Тарашкевіч. Прамова на пасяджэнні Сойма 25 сакавіка 1925 года.

Пасля азнаямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- ведаць змены, якія адбываюцца ў сацыяльна-нацыянальным жыцці насельніцтва горада ў 1921 – 1939 гадах;
- ацэньваць наступствы ўваходжання Гродна ў склад польскай дзяржавы;
- параўноўваць стан жыцця гродзенцаў перад і пасля Першай сусветнай вайны;
- правльна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: Рыжскі мір, «крэсы ўсходні», павятовы горад.

1. Гродна – павятовы горад на «крэсах усходніх» Польшчы. У канцы верасня 1920 г. польская 2-я армія падышла да Гродна з трох бакоў. Горад Гродна абараняла савецкая 4-я армія. Нягледзячы на перавагу, палякі не здолелі прарваць савецкую абарону. Раніцай 24 верасня савецкае камандаванне атрымала звесткі, што польскія часткі занялі Друскенікі на тэрыторыі Літвы. З-за пагрозы акружэння Чырвоная Армія пачынае адступленне з горада. Пасля цяжкіх баёў 26 верасня польскія часткі займаюць Гродна.

У хуткім часе вайна паміж Польшчай і Савецкай Расіяй заканчваецца. 18 сакавіка 1921 г. у Рызе было падпісаны польска-савецкае пагадненне. Гродна на доўгі час апынуўся ў складзе польскай дзяржавы. **1 сакавіка 1921** г. горад далучаеца да Беластоцкага ваяводства. З цэнтра губерні Гродна ператварыўся ў адзін з павятовых гарадоў Польшчы на так званых «*Крэсах усходніх*». Пазней неаднаразова паўставала пытанне аб стварэнні асобнага ваяводства з сядзібай у Гродне. Аднак горад і далей заставаўся ўсяго толькі часткай Беластоцкага

вядомства. Гэта ў значнай ступені вызначыла яго сацыяльна-эканамічнае і культурнае жыццё на працягу наступных дваццаці гадоў.

2. Сацыяльна-нацыянальны склад насельніцтва. Нягледзячы на цяжкасці пасляваеннага часу, Гродна працягваў развівацца. Перад 1914 г. тэрыторыя Гродна складала 710 га (7,1 кв. км). У ліпені 1925 г. да горада былі далучаны маёнткі Друцк і Станіславова. У 1928 г. яго плошча дасягнула 1554 га (15,5 кв. км). У 1937 г. гарадскі аблізу ахопліваў ужо 1776 га.

Яшчэ больш значнай была дынаміка росту колькасці мясцовага насельніцтва. У канцы 1919 г. жыхароў Гродна налічвалася 28 тысяч чалавек. У верасні 1921 г. – ужо 34 тысячи, у 1924 г. – 40 тысяч, а яшчэ праз трэх гады – 45 тысяч, на 1939 г. – каля 50–55 тысяч чалавек. Гродна меў дастаткова вялікую шчыльнасць насельніцтва. Па дадзеных на 1931 год, на 1 га ў Гродне прыходзіліся 32 жыхары. Гэта было значна больш, чым у іншых гарадах Заходняй Беларусі.

Акрамя гэтага, у горадзе знаходзіўся вялікі вайсковы гарнізон. Ён налічваў некалькі тысяч салдат і каля паўтысячы афіцэраў. У Гродне знаходзіліся камандаванне акругі III-га корпуса, камандаванне 29-й пяхотнай дывізіі, 76-га і 81-га пяхотных палкоў і іншых частцей. Вайскоўцы прымалі актыўны ўдзел у эканамічным і культурным жыцці Гродна.

У нацыянальным складзе горада пераважала па-ранейшаму яўрэйскае насельніцтва. Аднак доля яўрэяў у агульнай колькасці жыхароў Гродна паступова скрачалася. Калі ў 1919 г. яўрэі складалі 69 % насельніцтва, у 1924 – каля 50 %, дык у канцы 1930-х гг. – каля 42 %. Колькасць польскага насельніцтва вагалася паміж 30 – 40 % жыхароў Гродна. Лічба беларускага насельніцтва паменшылася з 7,5 % у 1919 г. да 2,5 % паводле спісу 1931 г.

Сацыяльны партрэт Гродна выглядаў вельмі страката. Рабочыя і іх сем'і складалі 44 % жыхароў горада, дробнае мяшчанства – каля 30 %, мясцовая інтэлігенцыя – 14 %. На 1931 г. 40 % гродзенцаў належалі да працаздольнага

насельніцтва. З іх большасць – 65,8 % – складалі мужчыны. Амаль палова праца здольных гродзенцаў была занята ў прамысловасці. Разам з тым, у міжваенны час колькасць беспрацоўных у Гродне дасягала 2-3,5 тысяч чалавек. Разам са сваімі сем'ямі яны складалі каля 10 % мясцовых жыхароў.

3. Развіццё прамысловасці і гандлю. У міжваенны час Гродна падранейшаму быў важным камунікацыйным вузлом на лініі Варшава – Вільня. Аднак чыгуначны мост праз Нёман доўга заставаўся разбураным, да 1924 г. цягнікі з Варшавы вымушаны былі ісці толькі да станцыі Ласосна. Горад страдаў значэнне і як рачной порт. Па палітычных прычынах (закрытая мяжа з Літвою) суднаходства па Нёману ў Балтыку было немагчымым.

Буйнейшымі прадпрыемствамі ў горадзе ў гэтыя гады з'яўляліся: прадпрыемства керамічнай вытворчасці; ліцейня сельскагаспадарчых прыладаў; фабрика ігравых картаў Лапіна; дыхтавая фабрика; фабрика мазуту Браўна; бровары Слуцкага, Марголіса і Велера; фабрика запалак «Мар’ёс»; фабрика веласіпедаў і матацыклаў Старавольскага і інш. У 1938 г. у Гродне пачаў дзейнічаць малаказавод. У 1924 г. урад выкупіў усе тытунёвыя фабрикі ў горадзе і на іх базе стварыў Дзяржаўную фабрику тытунёвых вырабаў. У 1929 г. быў пабудаваны новы корпус фабрикі. На ёй працавалі 700 – 800 чалавек.

Факт гісторыі

Апошнім дырэкторам фабрикі быў Я. Шыманскі. Разам з іншымі прадстаўнікамі польскай інтэлігенцыі ён быў расстрэляны фашистамі 20 кастрычніка 1942 г. каля вёсцы Навумавічы.

У гандлі горада пераважвалі мясцовыя яўрэі. Аднак калі ў 1919 г. яны складалі 90 % усіх гандляроў, то ўжо ў 1939 г. трэцяя частка усіх гандлёвых пляцовак знаходзілася ў руках палякаў. Яўрэйскія крамы працавалі літаральна з ранку да вечара. Яўрэі захоўвалі перавагу ў гандлі мылам, салёной рыбой, шклянымі і металічнымі рэчамі, будаўнічымі матэрыяламі. У 1930 г. кандытарская «Арыент» атрымала залаты медаль на міжнародным конкурсе ў Ніццы.

Документ

Гродзенскія газеты пісалі з нагоды перамогі гродзенскага кандытара: «Гэтая вялікая адзнака гродзенскай фірмы на міжнародным рынку яскрава сведчыць аб высокай якасці кандытарскіх вырабаў М. Васілевіча. Асаблівай ўвагі заслугоўваюць слодычы, зробленыя па ўсходніх рэцэптах: з арэхаў, мёду, чыстага цукру, шакаладу, какао і найлепшых тлушчаў».

4. Стан медыцыны. Пасля заканчэння польска-савецкай вайны ў Гродне назіраўся рэзкі рост эпідэмічных захворванняў: тыфу, халеры і інш. Галоўнай мэтай гарадскіх уладаў становіцца супрацьдзеянне пашырэнню эпідэміі. За 20 дзён з Гродна было вывезена каля 16 вагонаў смецця. Адбываеца агульная дэзінфекцыя. З 1922 г. пачынаеца сістэматычная праца мясцовых санітарных уладаў. Праводзіцца бясплатная вакцинацыя насельніцтва. Вызначаеца шэраг санітарных нормаў, якія былі абавязковымі на тэрыторыі горада. Распрацоўваеца арганізацыйны статут Аддзела аховы здароўя.

У сярэдзіне 1920-х гадоў у Гродне было некалькі шпіталяў: гарадскі, псіхіяtryчны, інфекцыйны, вайсковы, яўрэйскі, гарадскі дом апекі над невылечна хвормі. Працавалі таксама некалькі паліклінік. У 1925 г. адчыніўся пункт маці і дзіцяці. У 1933 –1934 гг. амаль 30 % гарадскога бюджету прыходзілася на ахову здароўя. Найбольш грошай ішло на ўтриманне гарадскога шпіталю. У 1932 г. у ім было пяць аддзяленняў на 120 месцаў і каля 50 супрацоўнікаў.

У сувязі з эканамічным крызісам у 1930 г. быў ліквідаваны гродзенскі псіхіяtryчны шпіталь, а ў 1932 г. – гарадскі дом апекі над невылечна хвормі. Наглядам за хвормі працягвалі мясцовыя дабрачынныя арганізацыі. Толькі гродзенскае таварыства Чырвонага крыжа ахоплівала каля 1,5 тысяч чалавек. З заканчэннем крызісу і паляпшэннем фінансавай сітуацыі ў 1935 г. была прынята пастанова аб арганізацыі гарадскога цэнтра здароўя. Пад канец 1930-х гг. у Гродне налічвалася каля 80 урачоў. Яны мелі яшчэ і прыватную практику. Урачы прымалі хворых звычайна на даму.

У Гродне ў 1936 г. налічвалася 7 аптэк. У асноўным дзейнічалі прыватныя агульныя аптэкі. Разам з тым, функцыянувалі і аптэкі іншых формаў уласнасці: акцыянерная аптэка, аптэка страхавой касы. Сярод найбольш вядомых аптэк – фарная аптэка Стэмпнёўскага, аптэкі Атовіча і Шварца.

5. Асвета і аддукацыя. У міжваенны час у Гродне існавала каля 15 пачатковых школ. Амаль палова з іх былі прыватнымі. Пачатковай аддукацыяй займаліся шэсць дзяржаўных пачатковых школ і восем прыватных яўрэйскіх школ. Усяго ў школах вучыліся каля 3,5 тысяч дзяцей. Аднак месцаў у школах не хапала. За міжваенны час у Гродне былі пабудаваны толькі трох новыя школы.

Праблемай заставалася асвета для нацыянальных меншасцяў. Апошняя беларуская школа была зачынена ў 1927 г. Яўрэйскія школы ўтримоўваліся за ўласны кошт. Больш того, у канцы 1920-х гадоў кожны трэці яўрэйскі вучань у Гродне наведваў тарбут-школы. Навучанне ў іх насіла рэлігійны характар. Выкладанне ў іх адбывалася ў традыцыях іудаізму.

У 1920 – 1930-х гадах у горадзе дзейнічалі трох дзяржаўных гімназій: мужчынская імя Адама Міцкевіча, жаночая імя Эміліі Плятэр і гімназія Польской мацежзы школьнай.

Факт гісторыі

Вучаніцы жаночай гімназіі павінны былі прытрымлівацца каля 30 правіл. Тычыліся яны і школьнай формы. Дзяўчынкі павінны былі насіць спаднічку ў складку. У малодшым класе – блузку з матроскім каўнерыкам з нашыўкай, у старэйшых – блузку з анёльскім каўнерыкам. Таксама трэба было абавязкова мець чорны фартух і берэт са значком гімназіі. Вучаніцы маглі хадзіць па вуліцах без бацькоўскай апекі або апекуноў з 1 кастрычніка да 1 красавіка да 7 гадзін вечара; з 1 красавіка – да 8 гадзін вечара. У грамадскіх месцах яны мусілі рухацца спакойна, галосна не размаўляць і не паводзіць сябе непрыстойна.

У горадзе працавалі дзве дзяржаўныя настаўніцкія семінары, дзве рамесныя школы, сярэдняя гандлёвая школа, музычная школа Урублеўскай і інш. У Гродне не было ніводнай вышэйшай навучальнай установы. Асноўнай мовай выкладання ў навучальных установах была польская. Гарадскія ўлады

прыкладалі намаганні для ліквідацыі непісьменнасці сярод жыхароў Гродна, дзеля чаго арганізоўваліся спецыяльныя курсы.

Пытанні і заданні

1. Што ўяўляла сабою сацыяльна-нацыянальная структура Гродна ў 1921 – 1939 гадах?
2. Раскажыце пра развіццё эканомікі ў Гродне ў 1919 – 1939 гадах.
3. Як змянілася ахова здароўя гродзенцаў у міжваенны час?
4. Падрыхтуйце з дапамогаю дадатковай літаратуры паведамленне «Развіццё беларускай асветы і адукацыі ў Гродне ў 1919 – 1939 гадах».
5. Вызначце наступствы і значэнне ўваходжання Гродна ў склад Польскай дзяржавы.

§ 31. Грамадска-палітычнае жыццё

«Мяцковае аселеае насельніцтва ўжо стамілася ад няпэўнасці, тады як перспектыва новай вайны ці паўстання пагражася канчатковым знічэннем нават таго, што засталося... Гэта падштурхоўвае беларускіх дзеячоў да працы ў галіне культурніцкай і легальнай. Мара аб незалежнасці, аб незалежнай Беларусі зыходзіць з парадку дня, губляючы адпаведнасць бягучаму моманту».

З рапарту польскай разведкі за 1922 год.

- мець уяўленне пра гарадскую палітыку польскіх уладаў.
- умець распавядадаць аб дзеянасці грамадскіх і творчых арганізацый г. Гродна;
- ведаць пра палітычныя партыі і рухі, што мелі прадстаўніцтвы ў горадзе;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: беларускае дабрачыннае таварыства «Золак», гарнізонны касцёл, прэзыдэнт горада, магістрат.

1. Органы самакіравання і гарадская палітыка. Больш чым за палову 1920-х гадоў кіравання Гродна ўздзейсняў гарадскі савет, абранны яшчэ падчас нямецкай акупацыі. Толькі ў студзені 1927 г. адбываюцца чарговыя выбары. Наступныя выбары мелі месца ў 1934 і 1939 гадах. У міжваеннае дваццатігоддзе презідэнтамі Гродна былі Эдвард Лістоўскі, Эдвард Стэмпнёўскі, Казімір Рагалевіч, Маўрыкі Брыен дэ Лясі, Казімір Сулістроўскі, Віктар Міскі. Апошнім даваенным презідэнтам Гродна з'яўляўся В. Ціенскі.

Горад валодаў чатырмай прадпрыемствамі: электрастанцыяй, водаправодам, бойняй і ламбардам. Толькі два першыя давалі прыбытак. Акрамя гэтага, гарадскія ўлады паляпшалі фінансавы стан горада за кошт продажу нерухомасці.

Адным з асноўных пытанняў гарадской гаспадаркі з'яўлялася наладжванне працы мясцовай электрастанцыі. Пры эвакуацыі ў 1915 г. расійскімі ўладамі быў узарваны адзін з чатырох рухавікоў. Акрамя гэтага, нямецкая акупацыйная ўлады замянілі провады на жалезныя, а медзь вывезлі ў Германію. Толькі ў 1923 г. гарадскім магістратам быў куплены новы рухавік. Ужо праз год колькасць карыстальнікаў электрычнасцю ў горадзе дасягнула

2400 чалавек. У 1928 г. электрастанцыя была перабудавана, з'явіліся першыя чатыры падстанцыі: дзве – за Нёманам, адна – на вуліцы Ерусалімской (сучаснай Антонава) і адна – на плошчы Баторыя (Савецкая плошча). Аднак перавесці горад на падачу току з пераменным напружаннем удалося толькі праз дзесяць гадоў.

У канцы 1920-х гадоў з'явіўся праект электрафікацыі ўсяго Гродзенскага павета, абмяркоўваліся планы будаўніцтва гідраэлектрастанцыі на Нёмане пад Гродна. У 1925 г. магістрат пачаў за распрацоўку сеткі гарадской каналізацыі. Першапачаткова планавалася пабудаваць два калектары: на правым і левым беразе Нёмана. Агульны кошт будоўлі складаў 11 мільёнаў злотых. Аднак у горада не хапіла сродкаў. Пазней быў рэалізаваны больш сціплы план.

Цяжкай заставалася праблема забеспячэння жыллём. Некалькі дзесяткаў бяздомных жылі ў зямлянках на так званым *Слімаку*. У 1932 г. горад выдзеліў 11,6 га пад агароды і будову дамоў для бяздомных. Усяго планавалася перадаць 74 участкі. У 1936 г. началася будоўля 41 дома ў *Рабочым раёне*. Кошт дома складаў 5 000 злотых. Крэдыт выдаваўся на 30 гадоў.

Гарадскія ўлады спрабавалі зменшыць колькасць беспрацоўных. Была арганізавана сацыяльная дапамога (выдавалі ежу і адзенне). Выдзяляліся надзелы пад агароды. Беспрацоўныя выкарыстоўваліся на грамадскіх працах. У 1935 г., напрыклад, былі задзейнічаны каля 650 беспрацоўных, у тым ліку на будоўлі гарадской каналізацыі.

Толькі рашучая пазіцыя гарадскіх уладаў і мясцовага грамадства не дазволіла адабраць у Гродна ў 1927 г. правы горада, адміністрацыйна выдзеленага з павета. Гэта давала пэўную незалежнасць у рэалізацыі планаў і праектаў разбудовы Гродна.

Факт гісторыі

24 мая 1938 г. польскае Міністэрства ўнутраных спраў зацвердзіла герб горада Гродна. Ён меў наступны выгляд: у чырвоным полі Алень з крыжам паміж рогамі пераскокае праз плот з жэрдак; пры плоце растуць з мурогу трох кусты. Алень, крыж і плот – залатыя, мурог і кусты – зялёныя. Над шчытом – залатая каралеўская карона.

Гарадскі савет надаваў званне ганаровых грамадзян Гродна. Сярод іх былі кіраўнік польскай дзяржавы Юзаф Пілсудскі, генерал Эдвард Рыдз-Сміглы.

2. Грамадска-палітычнае жыццё. У горадзе дзейнічаў шэраг польскіх грамадскіх устаноў: стралецкі саюз; саюз асаднікаў; саюз польскіх байскаутаў; саюз польскіх землеўладальнікаў; Польская мацеж школьнага, камітэт дапамогі моладзі Гродна, сельскагаспадарчае таварыства, таварыства сяброў мастацтва і літаратуры, аддзел польскага гісторычнага таварыства ў Гродне, аддзел польскага краязнаўчага таварыства ў Гродне, тэатральнае таварыства «Муз», Саюз польскіх купцоў і інш. Значную ролю ў жыцці горада адыгрывалі мясцовыя землеўладальнікі: Сапегі, Красінскія, Пачобут-Адляніцкія, Нямцэвічы.

Гродна паступова набывае рысы польскага горада. Мянняюцца назвы вуліц. Закладваюцца новыя помнікі. У каstryчніку 1921 г. у горадзе быў адчынены помнік у гонар перамогі ў польска-савецкай вайне, у **каstryчніку 1929 г.** – помнік Э. Ажэшцы. Ствараецца таварыства аматараў Гродна.

Адной з найбольш масавых рэлігійных дабрачынных арганізацый была «Каталіцкая дзейнасць». Галоўнай мэтай яе дзейнасці з'яўлялася актывізацыя рэлігійна-грамадскай працы каталіцкага касцёла. Гродзенскія касцёлы арганізоўвалі збор сродкаў на карысць бедных, беспрацоўных і галадаючых, утримлівалі прытулкі для дзяцей і старых, пашыралі асвету. Сярод гродзенскіх ксяндзоў найболыш адзначыліся Ф. Грынкевіч, А. Курыловіч, М. Фордан. Касцёл, аднак заставаўся інструментам паланізацыі беларускага насельніцтва.

У пачатку 1919 г. у Гродне дзейнічалі тры беларускія грамадска-культурныя аб'яднанні: «Беларуская хатка», «Лучына» і «Бацькаўшчына». Дзейнічалі «Грамада беларускай моладзі», тэатральнае таварыства, беларускі хор. У другой палове 1920-х гадоў было створана гродзенскае аддзяленне «Таварыства беларускай школы» (ТБШ). ТБШ ставіла перад сабой мэты

пашырэння беларускай асветы, дапамога беларускім школам, павышэння агульнаадукацыйнага і культурнага ўзроўню беларускага насельніцтва.

Цэнтрам беларускага жыцця ў Гродне ў 1920-х гадах стаў былы Барыса-Глебскі монастыр, размешчаны па адрасе: Маставая, 9.

Факт гісторыі

З 1916 па 1930 год у Барыса-Глебскім монастыры знаходзіліся беларускія школа і канцылярыя Беларускай вучыцельскай рады; сакратарыят Беларускага пасольскага клуба і Беларуская школьнна-прытулкавая рада; Беларускі камітэт дапамогі пацярпелым ад вайны і рэдакцыя газеты «Сялянская гутарка»; беларуская кнігарня і гродзенскае аддзяленне Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры. У монастырскіх келлях жылі гродзенскія беларускія дзеячы Аляксандар Грыкоўскі, Лукаш Дзекуць-Малей, Аляксандар Шах, Станіслава Буйло.

Менавіта ў Барыса-Глебскі монастыр падчас Першай сусветнай вайны зпад Беластока быў пераведзены дзіцячы прытулак. Ужо ў 1917 г. ў Гродне ствараецца *Беларускае дабрачыннае таварыства «Золак»*. Таварыства даглядае праваслаўны прытулк. Беларускі прытулак праіснаваў у Гродне амаль да 1928 г.

Документы сведчаць

Прытулак знаходзіўся ў самых цяжкіх варунках. Ягоная кіраўнічка Станіслава Буйло пісала ў красавіку 1921 года: «...Ад урада не атрымліваем грошай зусім. Нават у магістраце нам не далі... А тут, як на большае нашае гора, цэны страшэнна пайшлі ў гару. ...На дзяцей я проста глядзець не магу... Вокан няма, дзвёры не зачыняюцца. Дзеци лёгка адзеты, галодныя, гэта штосьці страшэннае... Я з гэтага ўсяго расхварэлася і ляжу ўжо другі тыдзень, але добра, што хоць цяпер нічога не бачу і не ведаю... Дык хутка, мусіць, трэба будзе перастаць есці. Палажэнне страшэннае...».

З сярэдзіны 1920-х гадоў у Гродне дзейнічаюць руская дабрачыннае таварыства і рускае народнае аб'яднанне. Заснавальнікамі іх былі В. Кошалеў, А. Байрашэўскі і інш. Цэнтрам рускага грамадска-культурнага жыцця ў Гродне становіцца былы палац архіепіскапа.

Польскія ўлады непрыхільна ставіліся да актыўнасці беларускіх і рускіх арганізацый, яны намагаліся паменшыць уплыў праваслаўнай царквы на мясцове насельніцтва. У 1919 г. Сафійскі сабор, былая Фара Вітаўта, вяртаецца католікам і пераўтвараецца ў *гарнізонны касцёл*. У 1923 г. з Гродна быў высланы праваслаўны епіскап Уладзімір, які выступаў супраць утварэння польскай аўтакефальнай праваслаўнай царквы. У канцы 1930-х гадоў пры

падтрымцы польскіх уладаў у Гродне ствараеца таварыства праваслаўных палякаў. Яно выказвалася за вядзенне ў храмах праваслаўнай службы па-польску. Больш таго, у 1938 г. была разабрана царква Св. Аляксандра Неўскага на плошчы Тызенгаўза. У якасці прычыны называлася тое, што царква замінала руху транспарту.

Значным упльвам у горадзе вызначаліся яўрэйскія арганізацыі. Гродзенская яўрэйская гміна валодала ў горадзе шэрагам будынкаў, сярод іх – некалькі школ, шпіタル, прытулкі і сінагогі. У 1931 г. у Гродне налічвалася 36 сінагог і малітоўных дамоў. У Гродне існаваў дзесятак яўрэйскіх грамадска-культурных арганізацый, сярод іх – яўрэйскі спартыўны клуб «Макабі», таварыства яўрэйскай сям'і «Шоарг-Оэзро», дабрачынны саюз яўрэйскіх жанчын «Дамен Рэзев», таварыства яўрэйскіх артыстаў «Артыстар вінкл», артыстычнае таварыства «Атыква», таварыства дапамогі медыкаментамі для бедных «Лінас хаседэк» і інш.

Разам з тым, захоўвалася розніца ў культурным і рэлігійным жыцці паміж яўрэйскім і неяўрэйскім насельніцтвам. Некаторыя польскія палітычныя групоўкі наўмысна пашыралі ўяўленне аб яўрэях як ворагах польскай дзяржавы. Гэта спрыяла распаўсюджванню антысеміцкіх настроў у горадзе. Яны знайшлі сваё выяўленне, сярод іншага, у эканамічным байкоце гандляроў і прадпрымальнікаў. Байкот адбываўся пад лозунгамі «Свой да свайго» і «Не купляй у жыда!». Гэта азначала адмову купляць яўрэйскія тавары і наогул набываць што-небудзь у яўрэйскіх крамах.

Антысемітизм меў і больш жорсткія праявы, як, напрыклад, яўрэйскія пагромы.

Факт гісторыі

7 чэрвеня 1935 г. у Гродне адбыўся яўрэйскі пагром. Яго справакавалі чуткі аб тым, што яўрый зрабіў падчас танцаў польскага марака, які прыехаў у Гродна на адпачынак. Мясцовыя польскія нацыянал-дэмакраты заклікалі адпомсціць. На вуліцы Дамініканскай з'явілася карыкатура на яўрэя, які намагаецца захапіць зямны шар. Распалены натоўп пагромшчыкаў спустошыў яўрэйскія крамы ў цэнтры горада.

3. Палітычныя партыі і рухі. Палітычнае жыццё Гродна ў міжваенны перыяд было насычана рознымі падзеямі. Сярод польскіх партый найбольш актыўнымі былі польская сацыялістичная партыя (ППС), нацыянальныя дэмакраты і хрысціянскія дэмакраты.

У 1920 – 1930-я гады ў горадзе дзейнічалі камуністычныя арганізацыі: Камуністычная рабочая партыя Польшчы, Камуністычная партыя Заходняй Беларусі, Камуністычны саюз моладзі Заходняй Беларусі, міжнародная арганізацыя дапамогі рэвалюцыянерам. Яны, як правіла, дзейнічалі нелегальна. Менавіта таму колькасць сяброў камуністычных арганізацый была абмежаванай. У канцы 1921 г. гродзенскія камуністы налічвалі толькі 17 чалавек. Аднак уплыў камуністаў у горадзе быў даволі значным.

На пачатку 1920-х гадоў з вяртаннем на Радзіму былых уцекачоў пашыраюцца антыдзяржаўныя настроі сярод няпольскага насельніцтва. Барацьбу супраць польскай улады ўзначаліла партыя беларускіх эсэраў (БПС-Р) у цесным супрацоўніцтве з Літвою. Па плану, распрацаванаму ў генштабе літоўскай арміі, на Гродзеншчыне паўстанне павінны былі ўзняць урад БНР і БПС-Р.

Для непасрэднага кіраўніцтва паўстаннем на месцах былі створаны чатыры группы. Штаб чацвёртай з іх на чале з Вячаславам Разумовічам, прыняўшым (псеўданім «атаман Хмара») размяшчаўся ў мястэчку Мерач паблізу польска-літоўскай мяжы. Ён адказваў за гродзенскі напрамак.

Кірующим цэнтрам беларускага антыпольскага руху ў Гродне стаў **гродзенскі Беларускі нацыянальны камітэт**. Канспіратыўныя сустрэчы беларускага падполля адбываліся ў Барыса-Глебскім манастыры ў памяшканні беларускай школкі. У Гродзенскі акружны штаб беларускіх партызан уваходзілі Адам Трыпуза, Аляксандр Гораш, Навум Козіч, Аляксандр Парук і Павел

Якубецкі. Адным з галоўных дзеячоў беларускага антыпольскага партызанскага руху на Гродзеншчыне з'яўляўся **Аляксандр Станкевіч** («Пугачоў»). Паводле звестак польскай паліцыі, ён быў арганізатаром партызанскага атрада ў Гродне.

Зімою 1922 г. пачынаеца падрыхтоўка да тэарыстычных акций. Па загаду атамана Хмары партызаны рыхтаваліся ўзарваць штаб польскага камандавання ў Гродне, арганізаваць замах на гродзенскага старасту.

Польская дэфензіва з дапамогай правакатараў сярэдзіне 1922 года выкрыла эсэраўскае падполле. Усяго з 1921 па 1923 г. у Гродне і Гродзенскім павеце польскімі ўладамі за прыналежнасць да беларускага нацыянальнага руху было рэпрэсавана 126 чалавек. Паступова антыпольская ўзброеная барацьба спыняеца, аднак палітычная працягваеца. У 1925 – 1927 гадах у горадзе дзейнічае павятовы камітэт Беларускай сялянска-рабочніцкай грамады.

Аднымі з найбольш актыўных прадстаўнікоў мясцовага насельніцтва былі яўрэі. Пасля Першай сусветнай вайны ў Гродне паўсталі трох вялікіх яўрэйскіх блокі – сіяністы, артадоксы і бундаўцы. Бундаўцам сімпатызавалі мясцовыя камуністы. Асобныя легальныя яўрэйскія партыі мелі ў горадзе да некалькіх тысяч прыхільнікаў. Пад уплывам сіяніцкіх ідэй толькі ў 1935 г. з Гродна на Бліжні Усход выехала каля 5 тысяч жыхароў. Яўрэйскія сацыялістычныя партыі выступалі супраць палітыкі сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту ў польскай дзяржаве. Яўрэйскія артадоксы трymаліся прынцыпу лаяльнасці адносна існуючай улады.

Вялікім ўплывам у горадзе карысталіся яўрэйскія маладзёжныя арганізацыі: «Дрор», «Ха-Шомер», «Ха-Заір» і «Бейтар». Супярэчнасці паміж гэтымі арганізацыямі часам праводзілі да адкрытага супрацьстаяння. У 1923 – 1924 гадах пачынае дзейнічаць «Ха-Шомер Ха Заір» – піянерска-скайцкая арганізацыя. Хутка яна ахапіла не толькі Гродна, але і наваколле. Кожны год арэндавалася памяшканне на вёсцы, дзе адбываліся летнія лагеры.

Палітычнае жыццё ў горадзе надзвычай ажыўлялася напярэдадні чарговых выбараў. З'яўляліся новыя палітычныя блокі і партыі. На вуліцах праходзіла актыўная агітацыя. Пашираўся ўплыў прафсаюзных арганізацый. У Гродне на працягу 1920 – 1930-х гадоў адбываецца шэраг дэманстрацый і забастовак працоўных.

Пытанні і заданні

1. Якай была палітыка польскіх гарадскіх уладаў? Якія асноўныя прынцыпы польскай урадавай палітыкі на беларускіх землях яна адлюстроўвала?
2. Якім было грамадскае жыццё ў беларускім, яўрэйскім, польскім асяродках гараджан?
3. Аб якіх палітычных працэсах у Заходній Беларусі 1920 – 1930-х гг. сведчыць стан і дзейнасць палітычных партый і рухаў у Гродне?
4. Што ў сучасным горадзе нагадвае пра грамадска-палітычныя падзеі таго часу?

§ 32. Культурнае жыццё горада

«Калі я думаю пра Гродна, яго неяскравая, затуманеная прыгажосць выдаецца мне нейкім дзівам. Стагоддзі пакідалі тут, на гэтым месцы, узоры адвечнай менылівай прыгажосці».
Зоф'я Налкоўская. Гродна.

Якую культурную спадчыну пакінула Гродна XIX ст.?

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умеець расказваць аб гродзенскіх дзеячах культуры – Юзафе Ядкоўскім, Яне Каханоўскім, Зоф'і Налкоўскай.
- параўноўваць стан развіцця культуры ў Гродне са станам культуры ў іншых раёнах Беларусі ў міжваенны перыяд.
- ведаць і разумеець асноўныя тэндэнцыі развіцця гарадскога перыядычнага друку.
- адрозніваць архітэктурныя пабудовы ў стылі канструктыўізму.
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: «Echo Grodzieńskie», гродзенскі заапарк, гістарычны музей, Дом «Стральца», канструктыўізм, «Новы свет».

1. Развіццё культуры. У міжваенны перыяд культура Гродна атрымала новы штуршок у сваім развіцці, галоўным чынам, у агульным рэчышчы культуры II Рэчы Паспалітай. У якасці галоўных постацей гродзенскай гісторыі ў гэты час разглядаліся кароль Стэфан Баторый ды пісьменніца Эліза Ажэшка. У канцы лістапада 1933 г. Гродна гучна адзначыў 400-годдзе з дня нараджэння С. Баторыя. Імем Ажэшкі назвалі гарадскі тэатр і літаратурнае таварыства.

Па ініцыятыве гісторыка **Юзэфа Ядкоўскага** ў шырокое карыстанне ўваходзіць тэрмін «Вавель Наднеманскі». Гродна параўноўваўся са старажытнай сталіцай Польшчы Кракавам, старая частка якога называецца Вавелем. У 1932 — 1933 гадах Ю. Ядкоўскі правёў археалагічныя раскопкі на Замкавай гары, у 1935 г. даследаваў Каложскую царкву.

У лістападзе 1926 г. быў адкрыты гарадскі музей прыроды. Аснову яго складаў калекцыя навукоўца і падарожніка Станіслава Жыўны. У музеі налічвалася каля 3 тысяч экспанатаў. У канцы 1930-х гадоў іх колькасць павялічылася больш чым удвая.

З перапынкамі са снежня 1922 г. па студзень 1927 г. у Гродне жыла і тварыла вядомая польская пісьменніца **Зоф'я Налкоўская**. Гродзенскі перыяд жыцця пакінуў адметны след у яе творчасці. Гродзенская праблематыка з'явілася асновай яе лепшых твораў: раманаў «Нядобрае каханне» і «Мяжа». У ГрДУ імя Я. Купалы створаны музей З. Налкоўской.

З нашым горадам звязана жыццём і дзейнасцю вядомая польская перакладчыца **Вельгельміна Зындрам-Касцялкоўская**.

Факт гісторыі

Ужо пасля Другой сусветнай вайны былы рэдактар газеты «Nasze życie» ксёндз **Людвік Саванеўскі** напісаў паэму «Сага пра Гродна». У ёй ён у вершаванай форме апісаў жыццё міжваеннага горада і яго жыхароў. Л. Саванеўскі прысвяціў свае радкі гродзенца, узгадаўшы і іх пасляваенны лёс.

У сярэдзіне 1930-х гадоў была ўстаноўлена літаратурная ўзнагарода горада Гродна імя Э. Ажэшка. Старшынёй гродзенскага таварыства літаратуры і мастацтва з'яўлялася пісьменніца Надзея з Друцкіх О'Брыен дэ Лясі. У горадзе дзейнічалі некалькі бібліятэк. У гарадской публічной бібліятэцы захоўвалася каля 30 тысяч кніжак. З 1929 г. пачынае выходзіць серыя кніг «Гістарычная бібліятэка Гродна». Першай надрукаванай кнігай было даследаванне, прысвячанае смерці С.Баторыя ў Гродне.

Яшчэ адным культурным асяродкам Гродна быў дзяржаўны архіў. Ён меў статус трэцяга гістарычнага архіва на тэрыторыі ўсёй міжваеннай Польшчы. У сярэдзіне 1920-х гадоў Гродна адлюстравалі на сваіх малюнках гродзенскія мясцовыя мастакі Буйноўскі, Сапоцька і Вранецкі.

Сапраўдным цэнтрам культурнага жыцця ў Гродне з'яўляўся тэатр. У 1930-х гадах гродзенская тэатральная трупа атрымала статус аб'язнога тэатра Беластоцкага ваяводства. Акрамя гэтага, у 1926–1929 гадах у горадзе дзейнічаў тэатр «Вясёлка». У 1923 г. быў закладзены гродзенскі гарнізонны тэатр. Ставілі спектаклі яўрэйскія, беларускія, расійскія, украінскія самадзейныя трупы. Танцы і выступленні артыстаў адбываліся таксама ў гарадскіх кафэ і рэстаранах «Раяль», «Еўрапейскі», «Гандлёвы», «Славянскі» і інш.

Аматары кіно маглі наведвалі гродзенскія кінатэатры: «Апола», «Пан», «Уцеха» і «Люкс». Дэмантравалі як польскія, так і замежныя стужкі. Летам 1939 г. у горадзе быў зняты фільм па творы Э. Ажэшкі «Над Нёманам». У горадзе дзейнічаў шэраг фотаатэлье: Лейбы Гельгара, Дамініка Анерыкі, Карасіка-малодшага. Выдаваліся паштоўкі з гродзенскімі краявідамі.

Узнікненне заалагічнага парка ў Гродне звязана з імем бліскучага выкладчыка біялогіі мужчынскай гімназіі імя А. Міцкевіча **Яна Каханоўскага**. У верасьні 1929 г. гарадская рада перадала пад заапарк велатрэк па вуліцы Станіславоўскай. Першым дырэктарам заапарку стаў палкоўнік запасу Адамовіч.

Факт гісторыі

У 1936 г. гарадзенскі заапарк налічваў каля 400 экспанатаў. Першым зверам заапарка быў чорны бабёр. Сярод экспанатаў былі нават тыгр, леў і леапард. Любіміцай наведвальнікаў звязынца з'яўлялася малпачка, якую звалі Кока. Яна свабодна гуляла свабодна па-за клеткамі. Дзеці яе клікалі «Кока, ідзі на магістрацкую зупу» і давалі ёй розныя прысмакі...

2. **Перыядычны друк.** У 1920-1930-х гадах у Гродна выходзіла каля дзесятка розных газет. Гэта былі гродзенскія польскамоўныя газеты: «Nowy dzennik kresowy», «Nadniemenski kurjer Polski», «Glos prawdy ziemi grodzieńskiej», «Wieczorny Kurjer Grodzieński», «Nasza Okolica» і інш. Яўрэйскія газеты выдаваліся на іўрыце і ідзіш: «Grodner Kurjer», «Grodner Radjo», «Grodner Lebn», «Umpertajis Togblat» і інш. Яны інфармавалі аб падзеях, якія адбываліся як унутры яўрэйскай абшчыны, так і сярод насельніцтва Гродна наогул. У сярэдзіне 1920-х гг. выйшла таксама некалькі аднадзёнак на рускай мове.

Першай гродзенскай беларускай газетай была газета «Беларускі народ». Яна ўбачыла свет у на пачатку 1919 г. Вясной 1919 г. выйшла некалькі нумароў «Бацькаўшчыны», «Зоркі» і «Беларусі». З усіх гродзенскіх беларускіх выданняў найбольшую колькасць нумароў мела «Беларускае слова»— больш за сто. Даўжэй за ўсіх, з 1930 па 1932 год, выходзіла «Беларуская думка». Усяго некалькі выданняў убачылі газеты «Беларускі шлях», «Сялянская гутарка»,

«Беларуская доля» і інш. Тройчы польскія ўлады прыцягвалі беларускія выданні да судовай адказнасці. Гэтак сталася з газетамі «Родны край», «Беларускае слова» і аднадзёнкай «Пralom».

Большасць газет мела агульнапольскі харктар і выдавалася ў Варшаве. Толькі апошняя старонка друкавалася менавіта ў горадзе. Аднак былі і выключэнні, як, напрыклад, газеты «Grodner Moment», «Grodner Shtimme», «Nowe Zycie», «Echo Grodzienskie».

3. Развіццё архітэктуры і горадабудаўніцтва. Пасля вайны назіраецца паступовае аднаўленне гарадской гаспадаркі. У 1924–1926 гадах Гродзенскі гарадскі магістрат праводзіць пашпартызацыю ўсёй нерухомасці ў горадзе з вызначэннем яе стану. Праводзяцца працы па добраўпарадкаванню горада. У 1922 г. пачынаецца рэстаўрацыя храма узнясення Маці Божай.

У першай палове 1920-х гадоў у горадзе на гаспадарчыя мэты было спілена шмат дрэваў. У крытычным стане знаходзіліся і гарадскія скверы.

Документы сведчаць

З апісання сквера на плошчы Баторыя (сучасная Савецкая): сквер «...нагадвае луг, які не скошвалі на працягу некалькіх год. Ні кветкаў, ні ўпрыгожванняў. Дарожкі ўвесь час засмечаныя працоўнымі, якія самавольна арганізавалі тут біржу працы».

У маі 1927 г. гарадскі савет прыняў пастановы аб ахове зялёных насаджэнняў у Гродне. Закладаецца шэраг новых алеяў і паркаў, напрыклад, «присада Кахання». У 1928 г. магістрат абвясціў конкурс па стварэнні рэгулярнага плана Гродна. Аднак у 1934 г. у сувязі з цяжкім фінансавым станам магістрат вымушаны быў ад яго адмовіцца. 27 лістапада 1930 г. замест драўлянага быў пабудаваны бетонны мост праз Нёман, які атрымаў назыву ў гонар маршала Ю. Пілсудскага (сённяшні так званы Стары мост).

Сапраўдны будаўнічы бум распачаўся пасля эканамічнага крыйзісу пачатку 1930-х гадоў. Паўсюдна аднаўляліся фасады старых будынкаў, высаджваліся дрэвы ў парках і ўздоўж вуліц, ствараліся новыя скверы. Добраўпарадкоўваецца «Швейцарская даліна». З 1928 па 1933 год па праекце інжынера Б. Пірацкага добраўпарадкоўваецца набярэжная Нёмана. Узводзіцца лесвіца да ракі пад

замкавым мастом, пачынаюцца рэстаўрацыйна-кансервацыйныя працы на Старым замку і Каложы. Адноўлены гарадскі гадзіннік на езуіцкім касцёле.

Асноўным архітэктурным стылем у Гродне становіцца канструктывізм. Найбольш значнымі пабудовамі ў горадзе сталі «Дом Стральца» (вядомы зараз як Дом афіцэраў па Ажэшке) і польскі банк (зараз будынак нацбанка па вул. Карбышава). Жылыя дамы ў стылі канструктывізму захаваліся на вуліцах Батанічнай, Чкалава, Астроўскага, 17 верасня. Гэты раён горада меў вобразную назву *«Новы свет»*, бо быў адносна новай тэрыторыяй, якая афіцыйна ўваходзіла ў гарадскую мяжу.

Факт гісторыі

Адзін з будынкаў у стылі канструктывізму да 2006 г. захоўваўся на рагу вуліц Горкага і Міцкевіча. Раней гэта была крама «Гарачы хлеб». Нягледзячы на відавочныя рысы арыгінальнай архітэктуры, у ходзе добраўпарадкавання гэтай тэрыторыі горада будынак быў цалкам зруйнаваны. Усе звароты вучнёўскай моладзі і інтэлігенцыі не знайшлі водгуку ў арганізатараў перапланіроўкі горада.

4. Развіццё спорту. Важнаю часткай культурнага жыцця Гродна стаў спорт. Вядучай гродзенскай футбольнай камандай была «WKS Grodno» (войсковы спартыўны клуб «Гродна»). Яе кіраўніком з'яўляўся паручнік Караль Даўгяла. Яна былі пераможцамі ў чэмпіянатах Беластоцкага ваяводства ў 1931 – 1934 і 1936 – 1939 гадах. Матчы адбываліся на стадыёне акружнога таварыства фізічнага выхавання (зараз – стадыён ГрДУ імя Я. Купалы па вул. Захарава). Гэта было сапраўднае гарадskое свята. У дзень матча на стадыёне выступаў войсковы аркестр. Перад гульней праводзілася сустрэча юніёраў. Хаця білеты на матч былі не таннымі, гледачоў збиралася заўсёды вельмі шмат.

Войсковы спартыўны клуб вызначаўся не толькі ў футболе. Ён быў адным з арганізатараў польскай федэрацыі хакею на траве ў 1926 г. Валейбольная каманда «Крэсовія» заваявала сярэбряны медаль на чэмпіянаце краіны. Шмат гледачоў прыходзіла і на матчы гродзенскіх яўрэйскіх клубаў «Крафт» (Kraft), «Макабі» (Makabi) і «Ютшня» (Jutrznia).

У міжваенныя гады двойчы чэмпіёнам Польшчы ў кіданні дыска становіўся гродзенец **Леанід Федарук**. З горадам былі звязаны вядомыя лёгкаатлеты **Аляксандр Ёчыс** – рэкардсмен Польшчы ў бегу на 110 метраў з бар'ерамі, **Вітольд Гярута і Вацлаў Сідаровіч**. Ураджэнцы Гродна **Юзаф Клукоўскі і Караль Румель** становіліся пераможцамі летніх Алімпійскіх гульняў 1932 і 1936 гадоў. Быў у горадзе і яхт-клуб, на Нёмане рэгулярна праводзіліся рэгаты. Некаторыя з гродзенскіх спартсменаў таго часу пазней выступалі ўжо за спартыўныя каманды БССР.

Пытанні і заданні

1. Якімі ўчынкамі і здзейсненымі справамі вядомы **Ян Кааханоўскі, Юзэф Ядкоўскі, Зоф'я Налкоўская?**
2. Аб якіх палітычных, культурных, канфесійных і этнічных працэсах сведчыць стан развіцця культуры ў Гродне?
3. Якія помнікі архітэктуры ў сённяшнім горадзе нагадваюць перыяд 1920–1930-х гг.?
4. Якія культурныя ўстановы, створаныя ў міжваенны час XX стагоддзя, захаваліся і дзейнічаюць сёння?
5. Вызначце асноўныя тэндэнцыі развіцця культуры ў Гродне ў 1920–1930-я гг. XX ст. Зрабіце ўласныя выіновы .
6. Зрабіце вандроўку па вуліцах раёна «Новы свет» і падрыхтуйце паведамленне аб яго архітектурных адметнасцях.

Гродна ў складзе БССР (1939-1991 гг.)

§ 33-34. Гродна ў Другой сусветнай вайне (1939-1945 гг.)

*О Нёман! І песня, і слава!
Народа майго і зямлі,
Магілаю ворагаў цеснай,
Не раз твае хвалі былі...*

Успомніце горад часоў Першай сусветнай вайны

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- аргументавана расказваць аб ваенных падзеях і ўмовах жыцця гараджан ў 1939-1945 гг.;
- умець аналізаваць дзейнасць грамадзянскіх і ваенных савецкіх уладаў у горадзе ў гады вайны;
- распавядаць пра акупацыйную палітыку фашыстаў у горадзе;
- ведаць стан і вынікі дзейнасці падпольнага руху ў акупаваным горадзе;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: УР №68 «Гродзенскі», фольксдойч, гета, Гартэн, «гродзенскія» часці.

1. Баі за Гродна ў 1939 г. Як і на ўсе беларускія землі ў складзе Польшчы, у Гродна Другая сусветная вайна прыйшла ў верасні 1939 г. Гэтаму садзейнічала некалькі выключных гістарычных падзей. Гарадзенцы, якія служылі ў польскім войску, сталі ўдзельнікамі баёў з фашыстамі ў Польшчы. Яны абаранялі Гдыню, Модлін, Варшаву. Адтуль у Гродна прыйшлі першыя “пахавальныя”. Ужо 1 верасня на Гродна наляцелі першыя фашысцкія бамбардзіроўшчыкі. А раніцай 20 верасня 1939 г. да горада падышлі часці Чырвонай Арміі. Паход быў рэалізацыяй пакта Рыбентропа-Молатава. **Успомніце** **змест гэтага таямнічага дагавора паміж СССР і Германіяй ад 23 жніўня 1939 г.** У выніку раздзёртая папалам умовамі Рыжскай дамовы 1921 г., Беларусь увайшла ў склад БССР. Аднак адбылося гэта ва ўмовах новай сусветнай вайны.

Польскія вайскоўцы і гродзенскія апалчэнцы з ліку польскага насельніцтва горада аказалі супраціў Чырвонай Арміі, якую яны лічылі захопніцкай. У той жа час яўрэйскае і беларускае насельніцтва Гродна ў

большасці з радасцю вітала прыход савецкіх войскаў. Яшчэ да іх уступлення ў горадзе пачаліся ўзброенныя выступленні прыхільнікаў былога КПЗБ супраць польскай улады. З савецкага боку ў ваенных дзеяннях у Гродне ўдзельнічалі падраздзяленні конна-механізаванай групы пад камандаваннем камандзіра корпуса **Івана Болдзіна**. У складзе групы знаходзіліся 5-ы танкавы і 6-ы кавалерыйскі корпусы. Хаця ў горадзе дыслатацыраваліся моцны польскі гарнізон і некалькі штабаў, усё перамянілася перад савецкім наступленнем. Колькасць абаронцаў горада складала каля 1500 чалавек.

Факт гісторыі

Зранку пачуліся першыя стрэлы. З боку Беластока паказаліся танкі. Першы з іх уехаў на мост, за ім другі, трэці, чацвёрты. Першы быў ужо на вуліцы Маставой і страліаў прама ў казармы. Польскі салдат прыцэльна кінуў бутэльку з бензінам. Танк успыхнуў. Адзін з танкістаў выскачыў, ахоплены полыменем. Савецкія танкісты адкрывалі агонь па ўсім, што знаходзілася ў полі зроку і трапляла ў зону агню. Апамятаўшыся ад шоку, польскія салдаты і добраахвотнікі занялі абарону. Прасоўваючыся па вуліцы Дамініканскай, танкі палівалі кулямётным агнём брамы дамоў. Прыкладна да 11 гадзін усе танкі разведгрупы 6-га казацкага корпуса артылерыі былі знішчаны, іх экіпажы загінулі або трапілі ў палон. Тым часам з паўднёва-ўсходняга напрамку да Гродна падцягваліся галоўныя падраздзяленні войск 6-га корпуса, а пазней з усходу падышлі часці 5-га корпуса. Атакамі на Гродна асабіста камандаваў генерал **Андрэй Яроменка**. Падчас баявых дзеянняў у Гродне ля Старога маста загінуў палітрук **Георгій Гарнавых**, магіла якога цяпер знаходзіцца на месцы яго гібелі.

Вечарам 21 верасня горад апынуўся пад савецкай уладай. Страты савецкіх войскаў склалі, верагодна, 800 чалавек і 22 адзінкі бронетэхнікі.

Сведка падзей

Згадвае жыхарка Гродна К.А. Жулега, 1934 г. н.: «Гарадское апалчэнне, куды увайшли студэнты, іншыя жыхары, не збіралася здаваць горад ні Саветам, ні немцам. Яны змагаліся і верылі ў перамогу. Многія разумелі альбо адчувалі, што калі ворагі займуть наш горад, то ўсім прыдзеца вельмі цяжка. Супраціў быў вельмі моцным. Асабліва геройскі ваявалі насы студэнты... Гародня супраціўлялася. У лесе каля Нёмана мы правялі 2–3 ночы. Калі пакінулі лес, то на полі яўрэя Каўмана ўбачылі шмат забітых салдат. Былі і параненыя. Невядомых забітых людзі пазней пахавалі ў лесе, знаёмых – на могілках».

2. «За першымі Саветамі». Адразу ў Гродне пачала ўсталёўвацца новая ўлада – савецкая. Як і на ўсёй далучанай тэрыторыі Беларусі, ёю праводзілася палітыка, мэтаю якой было як мага хутчэй перавесці сацыяльна-культурнае жыццё і гаспадарку на сацыялістычны лад. Праводзілася гэта метадамі, уласцівымі тагачаснаму сталінскаму кірауніцтву ў СССР. Адразу, 22 верасня,

для кірауніцтва ў павеце і горадзе стварылі часовае праўленне на чале з І. Жытковым. Ахова парадку была ў руках міліцыі і рабочай гвардыі. Сталінская рэпрэсіўная машина нанесла істотны ўдар па насельніцтву горада. Перш за ўсё гэта тычылася заможных груп гараджан, служыцеляў касцёла і тых, хто супрацоўнічаў з былой польскай уладаю. Але страх «пасяліўся» ва ўсіх гараджанах. Сярод вядомых гарадзенцаў быў арыштаваны, напрыклад, Ян Каханоўскі. У Катыні, Асташкаве, Старабельску і Грязаўцы, па падліках В.В.Шведа, знаходзілася ў 1940-1941 гг. не меныш як 84 гродзенца.

Сведка падзей

К.М. Несцярэнка: «Рэпрэсіі распачаліся не адразу. Людзей пачалі вывозіць у 1940 г. Аднойчы ўначы зніклі нашыя суседзі Шабельнікі. Муж працаваў машыністам. Навошта іх было арыштоўваць? Але ўначы падагналі «чорнага ворана» і ўсіх забралі. Вывезлі і суседзяў Гульбяжоў. Гаспадар працаваў на пошце... Шмат каго з інтэлігенцыі арыштавалі і пасадзілі, многіх і многіх вывезлі. Калі хто меў двухпавярховы дом, то вывозілі адразу».

К.А. Жулега: «З прыходам бальшавікоў пачаліся жахлівія, жорсткія «чысткі» мясцовага насельніцтва. Людзі пыталіся: «Чым мы правініліся?». Некаторыя казалі, што прычына ў тым, што горад абараняўся... Людзей забіралі звычайна ўначы. Прывяджалі «чорны воран» або палутарка, кузаў якой быў зацягнуты брызентам. «Энкавэдысты» ўламваліся ў кватэры. Заганялі людзей у машыны і везлі на чыгуначны вакзал. Там ужо чакалі эшафоны... У горадзе казалі і пра тое, што ў Пышках адбываюцца расстрэлы. Расстрэльвалі таксама ў гарадской турме».

У сакавіку–снежні 1940 г., пасля падзеі беластоцкага з'езда, пачаліся выбары ў мясцовыя выканаўчыя органы ўлады. 26 снежня ў будынку тэатра (цяпер тэатр лялек) адбылася першая сесія гарадскога савета. Першым сакратаром гарвыканкама быў абраны былы намеснік старшыні Магілёўскага аблыканкама 42-гадовы **Пётр Ратайка**.

За час да пачатку фашистскай агрэсіі гараджане спазналі шмат пераменаў. З цяжкасцямі наладжваўся дзяржаўны гандаль замест ранейшага прыватнага. Паступова разгортвалася нацыяналізацыя гарадской вытворчасці. Усталяваліся гандлёвія сувязі з Москвой, Ленінградам і Мінскам. У канцы 1940 г. у Гродне дзейнічалі 33 прамысловыя прадпрыемствы з агульнай колькасцю 3500 рабочых.

Гарадскія савецкія ўлады адразу пачалі рэфармаванне сістэмы асветы і аховы здароўя. Зачыняліся польскія ўстановы адукациі і адчыняліся рускамоўныя і беларускамоўныя. У 1940 г. ужо дзейнічалі 21 школа, настаўніцкі інстытут, педвучылішча, фізкультурны, кааператыўны і будаўнічы тэхнікумы, працавала 26 медыцынскіх устаноў. Хтосьці гэтаму радаваўся, бо атрымаў шанц вучыщца, атрымаць сталую працу, іншыя ж пракліналі «саветы», бо страцілі звыклы лад жыцця.

Сведка падзеі

Успамінае К.М. Несцярэнка, 1926 г.н.: «Аднойчы ў школу прыйшлі ваенныя. Яшчэ да ўроکаў. Былога пастраення з малітвай ужо не было. Ваенныя хадзілі па класах і разносілі «Піянерскую праўду». Знялі крыж і сказалі, што мы больш не будзем ні маліцца, ні спываць. А потым павесілі чырвоны сцяг... Настаўнікі былі ў жалобе. Да кастрычніка мы вучыліся на польскай мове. А ў кастрычніку паведамілі, што польскай школы больш не будзе. Затое адкрываецца руская школа... А нашая школа ператвараецца ў беларускую. Праўда нас, беларусаў, перавялі ў рускую школу. Яна была на вуліцы Акадэміцкай насупраць нямецкай кірхі... Усе настаўнікі засталіся без працы. Усё польскае наогул знішчалася. Затое з'явіўся рускі тэатр. І кіно было толькі рускае. Пераймяноўвалі вуліцы. Вуліца Дамініканская стала Савецкай, вуліца 11 лістапада – 17 верасня.

Успамінае Г.А. Каршакоўскі, 1931 г.н.: «З прыходам Чырвонай Арміі нам стала жыць лягчэй. Бацька працаваў у сувязі, меў добрыя заробкі. На стале з'явіліся цукеркі, мяса. Культурнае жыццё актыўвізавалася. Усе дзецы пайшлі ў школу. »

На працягу 1939–1941 гг. у Гродне адчывалася блізкасць вайны.

Паспешна будаваўся новы ўмацаваны раён – УР № 68 (Гродзенскі). У яго стварэнні прымаў удзел вопытны савецкі ваенны інжынер генерал **Дзмітры Карбышаў**. Маштабы будаўніцтва былі грандыёзныя. На фронце ад Сапоцкіна да Ганёндза планавалася ўзвесці 28 апорных пунктаў з 606 доўгатэрміновымі агнявымі збудаваннямі. Як заходні рубеж БССР і СССР, горад быў літаральна запоўнены вайскоўцамі. У канцы 1940 г. ён налічваў 70 тысяч жыхароў.

3. Пачатак фашистскай агрэсіі

Сведка падзеі

З успамінаў І. Чопа, радавога 141-га палка 85-й стралковай дывізіі: «Спёка чэрвеня 1941 года. Стary лес на беразе Нёмана... Доўгі шэраг намётаў ў цені ўздоўж шашы. Пах лапак і палявых кветак. Такім запомніўся лагер «Солы» 141 палка 85 стралковай дывізіі ля Гродна. ...З бліжняга сяла ў горад ішлі і назад увечары ішлі сяляне. Некаторыя з іх ахвотна прыпыняюцца, каб закурыць, перакінуцца некалькімі словамі.

- Пан, – шэптам, з даверам казалі яны, – хутка будзе вайна. Герман прыйдзе...

- Не можа такога быць, – пярэчылі мы. – Па радыё перадавалі, ды і ў газетах – не будзе вайны!
- Не, пан, – з сумнай упэўненасцю паўтараў суразмоўца, – будзе. Герман на мяжы такую моц сабраў, што вайна будзе вельмі хутка.
- Лухта гэта, плёткі! – адказваў на нашы пытанні аб магчымай вайне палітрук. – Вы што, прамову таварыша Молатава па радыё не чулі? Газеты чытаць трэба. Капіталісты не рызыкнуць напасці».

Гродзенцы спазналі ўвесь жах вайны з фашизмам у першыя яе дні. Праз памежнае становішча ў складзе Заходняй Асобнай Ваеннай Акругі горад быў атакаваны з зямлі і паветра ў першыя гадзіны фашисцкай агрэсіі. Хутка была разбурана цэнтральная частка горада, вуліцы, што прымыкалі да мастоў цераз Нёман. 8-ы армейскі корпус, а гэта трох пяхотных дывізій немцаў, атакаваў Гродна, маючы на мэце хутка рушыць праз горад і далей у навагрудскім напрамку, аднак быў прыпынены самаадданым супраціўленнем абаронцаў, перш за ўсё пагранічнікаў 86-га Аўгустоўскага атрада. Яны стаялі насмерць на сваіх пазіцыях. Лейтэнант **Віктар Усаў**, старшы лейтэнант **Аляксандар Сівачоў**, старшы лейтэнант **Фёдар Кірычэнка** герайчна камандавалі 3-й, 1-й і 4-й заставамі. Ніводная з іх не здалася ворагу. Як сведчанне мужнасці абаронцаў Беларусі ў часы фашисцкай агрэсіі паўстаў у XXI ст. на вуліцы Паповіча **мемарыяльны комплекс героям-пагранічнікам**.

Факт гісторыі

Бой 3-й заставы Віктара Усава: «...Над іх галавамі агенчыкамі на крылах ішлі ў тыл дзесяткі нямецкіх бамбардзіроўшчыкаў... Калі зусім развіднела, пагранічнікі ўбачылі на дарозе бягучых да заставы з аўтаматамі наперавес ворагаў... Усаў страляе з аўтамата. Астатнія з вітовак СВТ. Немцы не вытрымалі і павярнулі з дарогі ў лес, каб абысці з фланга... Хутка пачалася новая, цяпер ужо масіраваная атака пад прыкрыццём мінамётнага агню. (У пагранічнікаў мінамётаў не было.) Акрамя таго ў тыле з'явіўся лёгкі танк. Падчас другой атакі, якая доўжылася недзе гадзіну, мы панеслі страты... Лейтэнант Усаў змагаўся побач з намі, страляючы з ПКД. Калі расстраляў усе дыскі, узяў снайперскую віントоўку... Адбіта і другая атака. Пасля бой ужо амаль не сціхаў. Нягледзячы на лічбавую перавагу, ворагі не маглі зламіць абаронцаў заставы, якіх становілася ўсё менш. Пры чарговай атакі паранены ў плячо начальнік заставы: хаты байцы ўсяляк аберагалі яго, ён ірваваўся ў самы гушчар сутычкі... Шэрагі абаронцаў усё радзей. Ізноў паранены лейтэнант Усаў. У сутарэнні больш дзесятка параненых пагранічнікаў, астатнія ўсё трymаюцца. Неўзабаве кулямётнай чаргой забіты начальнік заставы са снайперскай віントоўкай у руках». (з кнігі «В іюне 1941-го (воспомінания участников боёв на Гродненщине)». – Гродно, 1999).

Абарону Гродна самааддана ажыццяўлялі часці 3-й арміі генерал-лейтэнанта **Віктара Кузняцова**. Супраціўленне абаронцаў прымусіла немцаў

весці бai на Гродзенскім напрамку да 26 чэрвеня. Увесь горад і яго наваколле было адным суцэльным полем бою. Доты каля Сапоцкіна працягвалі весці агонь і чацвёrtы дзень вайны. **Андрэй Данілаў** і яшчэ чатыры лётчыкі 22 чэрвеня здзейснілі паветраныя тараны. Ва ўмовах хуткага, масіраванага наступлення немцаў войскі часцей 3-й арміі былі раскіданы і не мелі якасной сувязі. Гэта рабіла каардынацыю абароны малаэфектыўнай. Таму загад камандуючага Заходній Асобнай Ваеннай Акругай (ЗахАВА) Дзмітрыя Паўлава аб нанясенні 24 чэрвеня контрудара сіламі 6-га корпуса генерал-маёра **Міхаіла Хацкілевіча** са складу 10-й арміі і 11-га межкорпуса генерал-маёра **Дзмітрыя Маставенкі** з складу 3-й арміі на напрамку Беласток–Гродна быў атрыманы са спазненнем. Адчайнныя самаахвярныя контратакі чырвонаармейцаў не далі плёну, байцы панеслі велізарныя страты.

«Рэха чэрвеня 41-га»

«6-ы межкорпус павінен быў атакаваць у накірунку Гродна, Друскінікай, Меркіне... Удар корпуса быў асуджаны на паразу. Акрамя складанасцей у забеспячэнні войскаў, у корпуса не было анікага прыкрыцця з паветра. Штатных супрацьпаветраных сродкаў корпус не меў. Армейская авіяцыя панесла ў першыя ж дні вайны страшэнныя страты. Авіядывізія 3-й арміі страціла на зямлі і ў баяў 127 з 199 самалётаў...»

Ветэраны Заходняга фронту называюць дарогу Ваўкаўск–Слонім «дарогаю смерці». У канцы чэрвеня 1941 г. гэтая шаша была пазавальвана танкамі, спаленымі аўтамашынамі, разбітымі гарматамі. У некаторых месцах тэхнікі было столькі, што рух быў немагчымы. Але галоўнае – на гэтай дарозе палегла шмат салдат і афіцэраў, якія спрабавалі прарвацца скрозь акружэнне. Тут завяршыў свой баявы шлях 6-ы межкорпус... Камандаванне фронтам дасюль нічога не ведала. Усялякая сувязь з корпусам была страчана. Але і цяпер камандуючы фронт працягваў аддаваць загады на выкарыстанне 6-га корпуса.» (з кнігі «Эхо июня 41-го: страницы истории.» – Гродно, 2005).

З Гродзенскага раёна савецкія войскі адступілі ў ноч на 27 чэрвеня. Каб прыпыніць праследаванне з боку немцаў, шасцю стрэламі з гарматы быў разбураны мост праз Нёман.

4. У складзе Трэцяга рэйха. Аблічча фашызму. Пасля адыходу Чырвонай Арміі ў горадзе ўсталявалася акупацыйная нямецкая ўлада. Гэта адбылося 23 чэрвеня, калі бai за горад яшчэ гримелі ў яго аколіцах. Акупацыйны парадак быў загадзя спланаваны. Прынцыпы і метады гэтага

«парадку» акупантаў з'яўляліся складальнай часткай ідэалогіі фашызму, гітлераўскіх планаў «Ост», «Барбароса» і іншых дакументаў нацысцкай Германіі. Гэта былі бязлітаснасць і гвалт, *антысемітызм*, *расізм* і *антыкамунізм*. Акупацыйны рэжым з самага пачатку прадугледжваў поўнае падпарафаванне, рабаўніцтва, прымусовую працу, планамернае знішчэнне пэўнай часткі насельніцтва – камуністаў і савецкіх работнікаў, яўрэяў і цыган, хворых людзей. Знішчэнню падлягалі ўсе, хто выказваў незадавальненне або ствараў небяспеку для войскаў Германіі. У Гродне планавалася пасяліць 10 тысяч нямецкіх каланістаў, а ў якасці рабочай сілы накіраваць у Германію 20 тысяч мясцовых жыхароў.

Акупацыйнае жыццё змяніла і ўвесь парадак жыцця гараджан, так і аблічча Гродна. Горад увайшоў у адпаведную адміністрацыйную акругу «Беласток». «Горад Гродна зараз атрымлівае назну Гартэн», – згадвалася ў загадзе гродзенскага павятовага камісара фон Плетца. **Успомніце, пры якіх
абставінах з тэрыторыяй Гродна ўжо былі звязаны падобныя назвы – «Гартэн» і «Ноенгартэн»**
Памянялі свае назвы і вуліцы горада.

Документ

У лісце фон Плетца гарадскому камісару Штэйну «Аб ліквідаванні назваў вуліц і шыльдаў не на нямецкай мове» ад 27 лістапада 1941 г. згадвалася: «Паколькі Гродна ўваходзіць у склад германскага рэйха, няма патрэбы, каб шыльды крамаў і майстэрняў горада пісаліся на некалькіх мовах... Таму прашу даць распараджэнне аб ліквідаванні ўсіх іншамоўных надпісаў да 31 студзеня 1942 г. Тоё ж тычыцца і назваў вуліц...»

Цяпер жыхары Гродна крочылі па вуліцы Кёнігсбергерштрасэ, а не па Пілсудскага. Нямецкі надпіс на будынку школы імя С. Баторыя на вул. Пілсудскага (цяпер педагогічны каледж на вул. Леніна) сведчыў, што тут размясціўся зборны пункт для адпраўкі на работу ў Германію.

У акупаваным Гродне працавалі фабрыкі: мэблевая, тытунёвая, абутковая, гарбарная, броварны завод – усяго 11 буйных прадпрыемстваў.

Антисемітызм – форма нецярпімасці, якая выражается ў варожых адносінах да яўрэяў.

Расізм – антынауковая тэорыя аб нераўнасці чалавечых рас і аб tym, што адна раса павінна панаваць над іншымі. Успомніце, што фашысты сябе лічылі прадстаўнікамі так званай вышэйшай «арыйскай» расы.

Дзеці ходзяць у школы. З новых устаноў працавалі беларуская школа (200 вучняў), школа для *фольксдоўчай*, польская гімназія (60 вучняў), ліцэй. Дзейнічаюць камерцыйныя фірмы, у тым ліку нямецкія «Рупель», «Цымерман і Маркс», «Варэнгросгандлюнг». Людзі ходзяць на рынкі і ў крамы. Вядзеца служба ў каталіцкіх, праваслаўных і лютэранскім прыходах.

1 кастрычніка 1941 г. уладамі было абвешчана пра стварэнне для яўрэяў двух гета. Гета № 1 знаходзілася ў квадраце сучасных вуліц Замкавая – Траецкая – Віленская – Савецкая, гета № 2 – у квадраце сучасных праспекта Касманаўтаў – вуліц Лідская – Белуша – Антонава. За час акупацыі ў гета было знішчана або вывезена ў канцлагеры 20 577 яўрэяў. Гэта была гродзенская старонка *Халакосту*.

Сведка падзеі

Згадвае Лейза Рэйзер, жыхар Гродна: «Гета №1 зачынілі 1 лістапада 1942 г. Аб'явілі, што вывозяць у шахты... Загадалі ўзяць працоўную вopратку і інш... 10 лістапада Візо і Сцяблou (кіраўніцтва гета) расстралілі людзей, якія збіраліся ўзяць хлеб у жыхароў. 15 лістапада Візо, Сцяблou і Рэме ў 10 гадзін вечара ўвайшлі ў гета, выгналі ўсіх яўрэяў і трymалі 8 гадзін. Кіямі гналі да эшалона і прымушалі спяваць розныя яўрэйскія песні. Адправілі ў пасажырскім вагоне па 30 чалавек у купэ. Піць не давалі. За жменю снегу патрабавалі 20 марак. Памерлых грузілі разам з жывымі... У Калбасіно (лагер ля Гродна) трymалі без вады і ежы, а калі знаходзілі кал, то прымушалі есці. Туды завезлі 25 тысяч чалавек з правінцыі. Штодзень гестапаўцы пад пагрозай смерці патрабавалі золата».

Рэпрэсіі тычыліся ўсіх катэгорый гараджан. Падстаў для гэтага было ў акупантаў дастаткова: парушэнне каменданцкай гадзіны, дапамога яўрэям, гандаль прадуктамі харчавання без афіцыйнага дазволу.

Постаць у гісторыі

Праведнік Народаў Свету з Гродна Пётр Наўмюк. «Сям'я Наумюкоў пазнаёмілася з яўрэйскай сям'ёю Зарэцкіх яшчэ да вайны. У чэрвені 1941 г., калі немцы захапілі Гродна, Зарэцкіх адправілі ў гета. Сям'я Пятра Наумюка дапамагала сябрам: насілі адзенне, ежу. У 1943-1944 гг. пачалося адступленне фашистыкіх войск. І немцы пачалі ліквідацыю гета. Ноччу ў двер Пятра Аляксандравіча Наумюка пастукаліся. Калі адчынілі, то ўбачылі малога Іону Зарэцкага, які сказаў:

- Ратуйце! Вывязуць нас!
- Як ты ўцёк?
- Калі грузілі на машыны, мяне штурхануў салдат і сказаў: «Бяжы!»

Нягледзячы на тое, што насупраць жылі гестапаўцы, сям'я Наумюкоў схавала Іону пад драбінай у пакойчыку. Там ён пражыў з сакавіка 1943 па 1944 г. За выратаванне Іоны Пятру Наумюку

інстытут Яд Вашэм (Ізраіль) надаў ганаровае званне Праведніка Народаў Свету. (паводле артыкула Юліі Шталікавай «Жыццё ў падарунак»//Вечерний Гродно». – 2005. - красавік).

Акрамя гета ў горадзе было некалькі лагераў для ваеннапалонных: у раёне Фолюша, Ласосна, Калбасіно, Кульбакаў, у Румлёва, па вуліцы Чырвонаармейскай і на месцы сучаснага шматпавярховага дома на вакзальнай плошчы (магазін «Біруза»).

Факты гісторыі

У 1942 г. каля Ваўкавыска быў забіты нямецкі ўрач Мазур. Фашысты ўзялі ў заложнікі і расстрэлялі 50 чалавек польскай гродзенскай інтэлігенцыі. У ліку іх былі ўрачы, настаўнікі, юрысты, інжынеры. Сярод іх быў знакаміты гродзенскі педагог, навуковец, стваральнік гродзенскага заапарка Ян Каханоўскі. Менавіта ён пайшоў на смерць замест другога заложніка. Пакаранне заложнікаў адбылося на тэрыторыі форта № 2 каля в. Навумавічы. Цяпер там усталявана памятная пліта.

Гвалты, расстрэлы заложнікаў, тэрор і забойствы грамадзянскага насельніцтва сталі звычайнай з'явай у акупаваным горадзе.

5. Антыфашысцкая барацьба. Вызваленне горада ад фашыстаў.

Акупацыя доўжылася больш за трэх гады. Як ставілася насельніцтва да новай рэчаіснасці? Па-рознаму. Па падліках акупацыйных ўлад, у Гродне на 29 лістапада 1941 г. пражывала 21 500 палякаў, 18 560 яўрэяў, 5200 беларусаў, 2060 рускіх, 122 фольксдойча, 48 літоўцаў. Да розных катэгорый насельніцтва гітлераўцы ставіліся па-рознаму. У кожнай групы і катэгорыі гараджан быў свой даваенны досвед.

Сведка падзеі

Згадвае С.У. Рой, 1922 г.н.: «Калі немцы прыйшли, адзін з маміных знаёмых сказаў: «Ну вось і добра, выгналі бальшавікоў. Вызвалілі нас». А іншы ў адказ: «Пачакайце, пачакайце! Невядома, што яшчэ будзе». А мама памятала немцаў, бо падчас Першай сусветнай працавала ў бальніцы для палонных на кухні... Страшна было, калі яўрэяў забівалі. Памятаю, як гналі па горадзе калону яўрэяў. Мы з мамай якраз ішлі па вуліцы і ўбачылі знаёмых яўрояк. Тыя пачалі махаць рукамі і крычаць: «Фэля, Фэля! Мы больш не ўбачымся!» А немец: «Los! Los!» Яўрэяў вывозілі з горада і тут жа расстрэльвалі...»

Згадвае К.А. Жулега, 1934 г.н.: «Тры гады акупацыі былі вельмі цяжкімі. Хоць не для ўсіх. Суседка зноў выйшла замуж. На гэты раз за паліцая-ўласаўца...»

Акупацыйная палітыка адразу выклікала супраціўленне гараджан.

Аднак у 1941 г., ні на наступны год ніякай сувязі з савецкім ваенным камандаваннем не існавала. Са жніўня 1941 г. па студзень 1942 г. здолела пратрымацца падпольная група ваеннага інжынера **Мікалая Волкова**. Уесь

час акупацыі, да ліпеня 1944 г., змагаліся патрыёты на чале з рабочым мясакамбіната **Васілём Разанавым**. Іншымі падпольшчыкамі кіравалі механік лесазавода **Сяргей Лямаў**, машыніст-інструктар лакаматыўнага дэпо **Мікалай Багатыроў**, слесар-рамонтнік **Георгій Святлічны**, афіцэр **Сяргей Панасюк**. Яны аб'ядноўвалі звыш 60 чалавек. Групы наладзілі цесныя контакты паміж сабою, а з цягам часу – і з партызанамі. Плёнам іх барацьбы стала выратаванне гродзенцаў з нямецкага палону і ад катаржных работ, інфармаванне гараджан, шматлікія дыверсіі. Побач з гэтым камуністычна-камсамольскім падполлем фашыстам супраціўляліся і ў гета № 1. Сярод разнастайных форм барацьбы падпольшчыкаў гета была арганізацыя ўцёкаў. Так, у ноч на 7 лютага 1943 г. група моладзі, каля 30 чалавек, вырвалася з-за агароджы і аб'ядналася з партызанамі ў Начскай пушчы. Але пашчасціла далёка не ўсім уцекачам.

Постаць у гісторыі

Подзвігам стаў учынак каталіцкага святара Максіміліяна Кальбэ. У 1922–1927 гг. Кальбэ з'яўляецца святаром Францысканскага касцёла. У гады вайны патрапіў у канцлагер Асвенцыем. Там знайшоў мужнасць падтрымліваць зняволеных людзей. Загінуў Максіміліян Кальбэ, ратуючы жыццё чалавека. Падчас карнай акцыі выбар фашыстаў паў не на мужнага ксяндза, але Кальбэ прапанаваў сваё жыццё замест другога – сямейнага чалавека. Каталіцкая царква кананізавала Максіміліяна Кальбэ.

Факт гісторыі

Да лета 1942 г. былі створаны падраздзяленні польскага антыфашысцкага і антыкамуністычнага руху супраціўлення пад назваю «Армія Краёва». Яны праіснавалі ў горадзе да вясны 1943 г.

Вызваленне Гродна адбылося ў ходзе аднаго з этапаў аперацыі «Баграціён», які атрымаў назыву «Беластоцкая аперацыя». Супраць шасці ўзмоцненых нямецкіх дывізій савецкім камандаваннем былі накіраваны войскі 3-га Беларускага фронту (камандуючы **Іван Чарняхоўскі**). Гэта – 3-ці кавалерыйскі корпус **Мікалая Аслікоўскага** і 31-я армія **Васілія Глаголева**, а таксама 2-га фронту (камандуючы **Іван Захараў**): 50-я армія **Івана Болдзіна**. Ажыццяўлялася падтрымка 1-й і 4-й паветранымі арміямі. Баі за Гродна ішлі з 13 па 24 чэрвень. Асноўная ж, правабярэжная, частка горада была вызвалена ў

выніку начнога бою 16 ліпеня. У гонар гэтай перамогі ў Маскве вечарам быў дадзены салют 20-цю артылерыйскім залпамі з 224 гармат. Ганаравай назвай «Гродзенская» былі названы 17 савецкіх баявых часцей. А баі ў занёманскай часцы Гродна доўжыліся яшчэ тыдзень.

Genius loci

Назвы вуліц сучаснага Гродна напамінаюць новым пакаленням гараджан аб яго вызваліцелях ад фашизму. Сярод іх імёны Герояў Савецкага Саюза камандзіра 6-й гвардзейскай кавалерыйскай дывізіі **Паўла Брыкеля**, лейтэнанта **Іосіфа Дзякава**, капітана **Мікалая Аўчынніка**, капітана **Юрыя Іўліева**, малодшага сяржанта **Міхаіла Курбатава**, камандзіра эскадрыллі 46-га жаночага авіяпалка «начныя ведзьмы» **Вольгі Санфіравай**, падпалкоўніка **Сяргея Зярнова**.

За гады вайны горад быў разбураны на 43 %. Ён страціў 33 тысячи сваіх грамадзян. І ўвесы час жыхары Гродна змагаліся з фашизмам у розных арміях і на розных участках барацьбы. Іх імёны – у адным шэрагу з абаронцамі Гродна розных часоў. Імёны загінуўшых пры абароне і вызваленні Гродна, на фронтах вайны з фашизмам змешчаны ў кнізе «Памяць. Гісторыка-документальная хроніка горада Гродна». А памяць аб іх захавана ў назвах вуліц, у помніках, на мемарыяльных памятных дошках і дагледжаных брацкіх магілах.

Пытанні і заданні

1. Якія перамены прынесла савецкая ўлада ў жыщё гараджан у 1939 г.?
2. Чаму час 1939–1941 гг. адбіўся ў памяці гарадзенцаў як асобны перыяд гісторыі – «за першымі Саветамі»? З чым жыхары Гродна паразівалі гэты час?
3. Раскажыце аб падзеях абарончых бaeў за Гродна ў чэрвені 1941 г.
4. Пералічыце перамены, якія выклікала фашисцкая акупация.
5. Што такое Халакост? Якія старонкі ваенай гісторыі Гродна з'яўляюцца адлюстраваннем Халакосту?
6. З дапамогай дадатковай літаратуры складзіце паведамленне аб дзейнасці гродзенскіх падпольшчыкаў.
7. Якія вуліцы горада носяць назвы ў памяць яго абаронцаў і вызваліцеляў ад фашизму? Знайдзіце дадатковую інфармацыю аб тым, чым вызначыліся гэтыя людзі.

§ 35. Пасляваеннае горадабудаўніцтва Гродна.

Гародню ўспамінаюць

Добрай казкай.

Пламіж Садовай і

Гараднічанскай.

Крывая кладачка на Гарадніцы.

Яна дагэтуль кожнаму сніца.

Данута Бічэль. «Максім і Людвіка».

1. Якой была планіроўка горада да савецкага часу ?

2. Якія фактары ўплывалі на архітэктурна-планіровачнае развіццё горада ?

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- ведаць пра планы забудовы пасляваеннага Гродна;
- тлумачыць асноўныя перамены ў горадабудаўніцтве ў 50 –80-я гг. XX ст.;
- арыентавацца ў планіроўцы горада, тлумачыць назвы існуючых у горадзе мікрараёнаў;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: генеральны план горада, раёны горада Пярэселка, Палясціна, Пышкі, Фолюш, Фарты, Вішнявец, Дзевятоўка, Румлёва.

1. Фактары фарміравання планіровачнай структуры горада. Хаця Гродна і не быў ушчэнт знішчаны ў выніку ваенных дзеянняў, разбурэнні яго былі істотнымі. Тысячи гродзенцаў страцілі сваё жылле. Разбуранай і разрабаванай была гарадская гаспадарка. У руінах ляжала плошча Савецкая, моцна пацярпелі будынкі бернардзінскіх кляштараў і Новы замак. Цалкам быў знішчаны гродзенскі заапарк.

Пасляваеннае аднаўленне Гродна цесна звязана з яго перапланаваннем і будаўніцтвам у новым архітэктурным стылі – так званага, «сталінскага» ампіру. І цяпер у цэнтры горада архітэктурныя знакі той эпохі нагадваюць пра сябе. Уявім сабе будынкі Палаца тэкстыльшчыкаў, Дома прафсаюзаў, аблічча Новага замка, старога будынка гандлёвага дома «Нёман». Гэта і ёсць напамін пра эпоху, калі будаўнікі «сацыялізму» архітэктурнымі сродкамі дэманстравалі сваю ўсебаковую перавагу і моц. А яшчэ гэтыя пабудовы нагадваюць пра істотнае разбурэнне старой планіроўкі горада.

Геаграфія горада

Гродна знаходзіўся ў 20 км. ад савецка-польскай мяжы і меў з Польшчай і гарадамі Беларусі добрыя аўтамабільныя і чыгуначныя зносіны. З паўднёвага ўсходу на паўночны захад праз Гродна цячэ р. Нёман, якая дзеліць горад на дзве часткі – паўночную правабярэжную і паўднёвую левабярэжную. З паўднёва-заходняга боку ў Нёман упадае р. Ласасянка, на якой знаходзіцца возера Юбілейнае. Праз цэнтральную частку горада працякаюць рачулкі Гараднічанка і Юрыйска.

З паўночнага ўсходу на паўднёвы захад праз горад праходзіць чыгуначная дарога. Тэрыторыя горада ўяўляе сабою моцна халмісты рэльеф са шматлікімі каньёнамі яроў. Перапады дасягаюць 20 – 35 м. З захаду да горада прымыкае масіў лесапарка «Пышкі».

Безумоўна, на планіровачную структуру горада ўплывалі і сацыяльна-еканамічныя, і палітычныя фактары. У залежнасці ад таго, у склад якой дзяржавы ўваходзіў Гродна, яго забудова выцягвалася ўздоўж дарогі, якая ішла ў напрамку на захад, поўнач або ўсход.

2. Аднаўленне па генеральному плану 1949 г. Да гэтага часу Гродна будаваўся незапланавана і хаатычна. Гэта не садзейнічала яго гарманічнаму развіццю, уліку яго значэння як буйнога прымысловага, адміністрацыйна-палітычнага і культурнага абласнога цэнтра. *Першы генеральны план* распрацоўваўся з 1946 г. і быў падпісаны ў 1949 г. Ён прадугледжваў тэрытарыяльнае развіццё горада ва ўсходнім, паўночна-заходнім і паўднёвым напрамках. У 1957 г. у межы горада ўключылі вёску Пярэселка, пасёлак Пышкі і правабярэжную частку вёскі Ласосна. На месцы Савецкай плошчы акрэслілі абрывы новай цэнтральнай плошчы горада, абкружанай з трох бакоў адміністрацыйнымі будынкамі.

Факт гісторыі

Знішчэнне Гарнізоннага касцёла. Першы ў Гродне каталіцкі прыходскі (Фарны) касцёл Прачыстай Божай Маці знаходзіўся на заходнім баку старога рынку. Дзве паслядоўныя перабудовы пасля пажараў ў 1823 г. і ў 1935 г. надалі яму абрывістое неагатычнага храма. Пасля Другой сусветнай вайны касцёл не дзейнічаў. 8 сакавіка 1961 г. на пасяджэнні выканкама Гродзенскага гарсавета было прынята рашэнне «Аб зносе аварыйнага будынка былога ваеннага касцёла на Савецкай плошчы». У 2 гадзіны ночы 29 лістапада 1961 г. храм быў падарваны брыгадай Ленвыбухпрама. Гэта – незваротная культурная страта ў гісторыі горада другой паловы XX ст. (паводле артыкула А. Мілінкевіча і Е. Пашэнды/ «Наш Радавод», 1989. – С. 182-184).

З паўночнага боку Савецкай плошчы планавалася пабудаваць Дом Саветаў, пабудаваць ва ўсходній частцы горада мост праз Нёман.

У заходній частцы горада на беразе ракі Нёман і правым беразе Гараднічанкі планавалася размеркаваць цэнтральны парк культуры і адпачынку. Другі парк павінен быў узнікнуць на базе існуючага фруктовага сада ва ўсходнім раёне горада. Жылая зона забудоўвалася шматпавярховымі дамамі ў цэнтральнай частцы, малапавярховымі дамамі ў кварталах, якія прымыкаюць да цэнтра, асноўных прамысловых раёнаў і магістралей, аднапавярховымі дамамі на ўскраінах горада.

3. Развіццё планіроўкі горада ў 1963 – 1991 г. адбывалася на аснове наступных генеральных планаў: **другі** быў зацверджаны ў 1963 г.; **трэці** – у 1973 г.; **чацвёрты** карэктаваўся ў 1986 г. .

Будаўнічы бум назіраўся ў 1960-я гады, калі будаваліся прадпрыемствы, якія далі ход развіццю горада: азотна-тукавы завод, заводы гандлёвага машынабудавання, аўтаагрэгатаў, аўтамагнітол, радыёзавод, прадзільна-ніткаве аб'яднанне, новы будынак абутковай фабрыкі «Нёман». Пабудавалі ТЭЦ-2, трамейбусны комплекс, два аўтадарожныя масты, стадыён «Чырвоны сцяг».

Усе генпланы базаваліся на тэндэнцыі развіцця мікрараёнаў горада. Першы план прадугледжваў развіццё горада ва ўсходнім, паўночна-заходнім і паўднёвым напрамках. Выраслі забудовы на вуліцах *Паповіча, Савецкіх пагранічнікаў, з’явіліся мікрараёны Прынёманскі, Фарты, Пярэселка, Вішнявец, Дзевятоўка-I, Румлёва, Занёманскі, Малахавічы*. У мікрараёнах павінны былі быць адміністрацыйныя і грамадска-абслугоўваючыя ўстановы, гандлёвыя комплексы, стаянкі для аўтамашын, спартыўныя пляцоўкі, раённыя паркі.

4. Гісторычнае ядро горада. Старая частка Гродна, аbmежаваная з поўначы вуліцай 17 верасня, з захаду – раёнам індывідуальнай забудовы і гарадскім паркам, з поўдня – левым берагам Нёмана, з усходу – чыгункай. Яе трэба разглядаць не як суму помнікаў архітэктуры, а як цэласнае горадабудаўнічае асяроддзе. Гэты раён найбольш каштоўны ў гісторыка-

культурным і архітэктурным планах, гэта тэрыторыя, для якой асабліва патрэбны горадабудаўнічы рэжым далейшай забудовы, рэканструкцыі і аднаўлення.

Дакументы сведчаць

Паводле **першага генплана** развіцця Гродна, кампазіцыя цэнтра горада развівалася ў бок ракі Нёман і ўяўляла сабой сістэму плошчаў: прамавугольную, уласна Савецкую, а каля яе трапецападобную са скверам і круглую. Савецкая плошча была б цэнтральнай плошчай горада, дзе планавалася пабудаваць Дом Саветаў (на паўночным баку) і шэраг іншых адміністрацыйных будынкаў. Вуліцы Савецкая і Карла Маркса збіраліся пашырыць да 28 – 30 м. Каб разгрузіць гістарычны цэнтр Гродна ад транспарту, меркавалі пабудаваць дарожныя пая колы за кошт новых вуліц з выкарыстаннем вуліцы. Прадугледжвалася ў гістарычным цэнтры і жыллёвае будаўніцтва – у шматпавярховых дамах жыло бы 20 адсоткаў гараджан. У **другім генплане** ставілася пытанне аб пераносе грамадскага цэнтра з Савецкай плошчы, ідэя заключалася ў tym, каб гістарычнае ядро горада аддзяліць ад грамадскага цэнтра.

На жаль, забудоўвалі Савецкую плошчу без выразнай задумы. У 1960-я гады тут з'явіліся Палац тэкстыльшчыкаў, 44-кватэрны дом з аптэкай, 48-кватэрны дом з крамай, дом з кнігарняй, дом на рагу вуліц Крупской і Парыжской камуны, гатэль «Нёман». Усе пералічаныя забудовы не маюць агульных рысаў і не ствараюць цэласную ансамблевую структуру.

Думка сучасніка

«Мадэрнізаваць стары цэнтр, што цягне за сабой пераробку і знос многіх старых будынкаў, перапланіроўку вуліц і плошчаў, немэтазгодна і з пункту гледжання эканомікі, і з пункту гледжання эстэтыкі. Яго ж захаванне, пры максімальным добраўпарадкаванні, зрабіла б Стары горад каштоўным архітэктурным помнікам, а контраст з новай забудовай толькі падкрэсліваў бы прагрэс у галіне архітэктурна-будаўнічай думкі» (галоўны архітэктар праектаў Гродзенскага аблпраекта А.Міхед. Адказнасць архітэктара // Літаратура і мастацтва. – 1963. – 1 лютага. – С. 1).

Мяркуемы перанос тонкасуконнага камбіната не адбыўся. За 1950 – 1960 гг. незваротна страчаны такія каштоўныя будынкі, як: дамы № 2 (Дом рыбака) і № 6 XVII ст. па вуліцы Замкавай; Фара Вітаўта; былая карчма «Раскоша» і дамы майстроў XVIII ст. па вуліцы Элізы Ажэшкі; рэшткі былых каралеўскіх стайніяў. Каля царквы Раства Багародзіцы XVIII ст. пабудавалі Дом быту. За гэты час створана інтэнсіўная транспартная магістраль па вуліцы А. Кашавога (цяпер Траецкая). У выніку змянілася архітэктурна-планіровачная структура гістарычнага цэнтра Гродна, парушыліся маштаб і самабытнасць забудовы.

«Амаладжэнне» горада пазбавіла яго толькі яму прыналежнага мастацкага твару, прывяло да «зацірання» яго гістарычных асаблівасцей.

У 70-я гг. ХХ стагоддзя забудоўваўся гістарычна сфарміраваны архітэктурны ансамбль плошчы Леніна: будынкі гарадскога камітэта камуністычнай партыі, дзевяціпавярховы будынак абласнога выканаўчага камітэта. Так плошча Леніна набывала функцыі галоўнай плошчы горада. А горад адначасова страчваў ablічча даваеннай Гарадніцы.

Пытанні і заданні

1. Якія фактары ўплывалі на фарміраванне планіровачнай структуры горада?
2. Як ішло адраджэнне горада пасля Другой сусветнай вайны?
3. Раскажыце пра развіццё планіроўкі горада ў 1963 –1991 гг.
4. Як змянялася ў планіроўка гістарычнага цэнтра горада?
5. На падставе тэксту падручніка пра гістарычны цэнтр горада сформулюйце задачы па яго захаванні і турыстычнаму выкарыстанню.

§ 36. Сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае жыццё горада ў 1945-1991 гг.

...Мінулі ўжо цёмныя, страшныя дні.
Мы зноўку засяялі родныя гоні.
Ты ўзняўся з руінаў — рассыпаў агні
І думна глядзіш у прастор Прынямоння.
Апанас Цыхун. Горад над Нёманам.

- Успомніце, якім было эканамічнае становішча ў горадзе ў перыяд другой Рэчы Паспалітай.

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець аргументавана расказваць аб эканамічных дасягненнях гродзенцаў у пасляваенны час;
- пералічыць найбольш буйныя прадпрыемствы пасляваеннага Гродна;
- параўноўваць стан эканамічнага развіцця горада з развіццём іншых абласных цэнтраў рэспублікі;
- тлумачыць прыклады грамадскай актыўнасці гродзенцаў;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: сацыялістычныя пераўтварэнні, пяцігадовыя планы, дэсідэнты.

1. Пасляваеннае аднаўленне. 20 верасня 1944 г. Гродна стаў абласным цэнтрам, што прадугледжвала яго рост. Працоўныя горада актыўна ўдзельнічалі ва ўсіх мерапрыемствах пасляваеннага аднаўлення. Да канца 1945 г. была адноўлена праца 23 прадпрыемстваў, пабудаваны чыгуначны мост праз Нёман, адноўлены чыгуначны вакзал. З 1946 г. пачалося выкананне чацвёртага пяцігадовага плана развіцця гаспадаркі. Напярэдадні атрымання Беларуссю дзяржаўнай незалежнасці ў 1991 г. яе працоўныя выконвалі заданні дванаццатай пяцігодкі. За дзесяць пяцігодак жыхары Гродна стварылі сённяшні воблік горада.

2. Індустрыйя Гродна ў часы навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. У 1950-я гг. вялікі размах атрымаў рух за паскарэнне тэхнічнага прагрэсу, за механізацыю і аўтаматызацыю вытворчых працэсаў, укараненне новай тэхнікі і тэхналогій. Сярод буйных прадпрыемстваў Гродна, што з'явіліся ў гэты час, –

заводы жалезабетонных канструкций, рамонтна-падшыпнікавы, аўтамабільных запасных частак, бытавых прыбораў, фабрыка мастицкіх вырабаў. Паступова аформілася сучасная структура прамысловасці горада. Развіваліся лёгкая, харчовая, шкляная, дрэваапрацоўчая, электраенергетычная галіны вытворчасці. Узніклі новыя галіны – хімічная, машынабудаўнічая, тэкстыльная. З **1971** г. магутным камбінатам *саюзнага* значэння стала Гродзенскае вытворчае аб'яднанне «Азот» імя С.В. Прытыцкага. У **1963** г. пачало дзейнічаць аб'яднанне «Хімвалакно».

Характэрным для таго часу сярод працоўных быў масавы энтузіазм. Ён знаходзіў увасабленне ў розных формах *працоўнага спаборніцтва*. Гэта была натуральная, жыщёвая патрэба людзей як мага лепш рабіць сваю справу для сябе і сваёй краіны. Імёны першых пераможцаў такіх спаборніцтваў былі шырокі вядомы. Прадзільшчыца **Марыя Абабкова (Чэкељ)** стала ў 1960 г. Героем Сацыялістычнай Працы за высокія дасягненні і грамадскую дзейнасць. Аднак пануючы прынцып «ураёнілаўкі» ў ацэнцы працы, перавага маральных ацэнак дасягнення над матэрыяльнымі, фармалізм і падман ў інфармаванні аб прыкладах працоўных дасягненняў паступова прывялі да абыякавасці людзей, рэзкаму змяншэнню зацікаўленасці іх у лепшых працоўных паказчыках. Працоўны энтузіазм змяніўся абыякавасцю. Для выканання пяцігадовых планаў спатрэбілася цвёрдая дысцыпліна. Запланаваныя паказчыкі пяцігадовых планаў не былі выкананы. Прычына гэтага – у вялікіх патрабаваннях партыйнага кіраўніцтва, якія не адпавядалі ні магчымасцям людзей, ні гаспадаркі. Між тым, тэмпы індустрыйлізацыі былі вельмі высокімі. Гродна ператварыўся ў індустрыйна развіты горад Беларусі.

3. Гарадская гаспадарка ў перыяд «застою». У 1963 г. Савет Міністраў БССР зацвердзіў план рэканструкцыі і развіцця горада на 10 бліжэйшых гадоў.

У другой палове 60-х – 70-я гг. горад ганарыўся першай чаргой бавоўна-прадзільнай фабрыкі, фабрыкай механічнага рамонту абудку, заводам па

рамонту складанай бытавой тэхнікі. Была ўведзена першая чарга ТЭЦ-2, з **1968** г. прадукцыю стаў выпускаць Гродзенскі завод карданных валаў (цяперашні «Белкард»), пабудавалі першую чаргу заводаў «Электрапрыбор» і аўтаагрэгатаў, фабрыку «Дынама» па пашырэ спартыўных вырабаў, мясакамбінат, прадзільна-нітачны камбінат.

Савецкая ацэнка працы

У 1969 г. Гродна за высокія паказчыкі ў сацыялістычным спаборніцтве ў гонар 50-годдзя БССР і Камуністычнай партыі Беларусі (КПБ) быў узнагароджаны Ганаровым сцягам Цэнтральнага Камітэта КПБ, Прэзідiumа Вярхоўнага Савета БССР, Савета Міністраў БССР і Беларускага савета прафсаюзаў. За паспяховае выкананне планаў восьмай пяцігодкі атрымаў званне Героя Сацыялістычнай Працы брыгадзір будаўнікоў БУ-151 абласнога будаўнічага трэста № 30 **Іван Салей**. За датэрміновы ўвод у эксплуатацыю першай чаргі нітачнай фабрыкі Героем Сацыялістычнай Працы стаў маляр-брыйгадзір **Міхаіл Купа**. За дасягненне высокай прадукцыйнасці працы і выпуск прадукцыі высокай якасці званне Героя Сацыялістычнай Працы атрымаў брыгадзір мяса-тлушчавага цэха мясакамбіната **Генадзь Калабук**. Брыгадзір вадзіціляў аўтапарка № 2408 **Уладзімір Піскун** за паспяховае выкананне планаў па перавозцы пасажыраў атрымаў у 1971 г. званне Героя Сацыялістычнай Працы. А ў 1976 г. за поспехі ў выкананні планаў па павелічэнні вытворчасці і продажу дзяржаве сельскагаспадарчай прадукцыі званне Героя Сацыялістычнай Працы атрымаў першы сакратар Гродзенскага абкама КПБ **Леанід Кляцкоў**. 2 лістапада 1978 г. гораду быў уручаны ордэн Працоўнага Чырвонага Сцяга за поспехі ў гаспадарчым і культурным будаўніцтве і ў сувязі з 850-годдзем з часу заснавання.

На рубяжы 1980–1990-х гг. у Гродне працавалі 46 прамысловых прадпрыемстваў, прадукцыя якіх карысталася попытам як у БССР, так і ў СССР і за мяжой, у 50 краінах свету.

Пашырэнне горада патрабавала развіцця грамадскага транспорту і шляхоў зносін. Сучаснымі магістралямі сталі вуліцы Горкага, Паповіча, Урублеўскага, бульвары Ленінскага камсамола і 60-годдзя Каstryчніка (зраз – праспект імя Янкі Купалы). У **1974** г. на вуліцах горада з'явіўся першы трамейбус, налічвалася 11 трамейбусных ліній. Расла магутнасць аўтобуснага парка: у 1985 г. 102 аўтобуса аблігуювалі 21 маршрут працягласцю 182 км. У 1986 г. быў пабудаваны трэці, Румлёўскі, мост праз Нёман і адчыніўся новы чыгуначны вакзал.

Помнік дойлідства

Стары будынак чыгуначнага вакзала. Падчас стварэння новага вакзальнага будынка стары будынак чыгуначнага вакзала ў Гродне быў зруйнаваны. Адбыўся гэты акт вандалізму ў

1986 г. Стары будынак спрабавалі выратаваць прадстаўнікі гродзенскай інтэлігэнцыі. Імі быў дасланы ў Мінск наступны ліст: «220050, Минск, Дом правительства, Министерство культуры, товарищу Ю. М. Михневичу. Гродно начинается разрушение здания железнодорожного вокзала памятника архитектуры, включенного в Свод памятников истории и культуры Белоруссии. Остановите вандализм срочно. Жители Гродно Ткачев, Тарелкина, Жук, Таранда, Чумакова, Лапшина, Гостев, Казак. (Всего 30 подписей)». Былі звароты ў мясцовыя гарадскія ўлады і дасланы ліст у Москву. З успамінаў Алеся Госцева: «...Занёс калектывуны ліст ад «Паходні» наконт знішчэння гродзенскага старога вакзала ў рэдакцыю газеты «Праўда». У рэгістрацыйным пакоі нейкая жанчына з цяжкім уздыхам прыняла ліст і па майму настойліваму патрабаванню зарэгістравала яго. Пры гэтым выразна дала зразумець, што гэта ніякага выніку мець не будзе. І сапраўды, праз месяц з нечым (ніякай рэакцыі з Москвы так і не было) пасля чарговага пытання Міхася Ткачова наконт лёсу ліста я патэлефанаваў у рэдакцыю «Праўды», але нічога адтуль не дабіўся ўвогуле... ».

3. Развіццё сацыяльнай сферы. З 1946 па 1963 г. у Гродне было адноўлена і пабудавана 336,5 тыс. кв. метраў жылой плошчы. У новых дамах былі электрычнае асвятленне, водаправод, каналізацыя і іншыя камунальныя выгоды. У **1963** г. у горад паступіў прыродны газ. Адпаведна з генпланам забудоўваліся жылыя мікрараёны Фарты, Дзевятоўка, Пярэселка, Прынёманскі, вуліцы Чайкінай, Соламавай, Рэпіна. Былі пабудаваны Палацы культуры хімікаў, тэкстыльшчыкаў, «Юнацтва».

Пастаянна паляпшалася арганізацыя гандлю і грамадскага харчавання. У 1981 г. адчыніў дзвёры новы будынак універмага на вуліцы Савецкай. Расла колькасць спецыялізаваных і універсальных крамаў, яны размяркоўваліся больш рацыянальна. Паўшырылася сетка прадпрыемстваў грамадскага харчавання. Многія з іх былі размешчаны на прадпрыемствах, ва ўстановах адукцыі. Павялічвалася колькасць прадпрыемстваў бытавога абслугоўвання: атэлье, майстэрні, прыёмных пунктаў.

Факт гісторыі

Сацыялістычныя характеристар эканомікі нарадзіў з'яву дэфіцыту тавараў і паслуг. Недахоп якасных тавараў адчуваўся ва ўсіх сферах гандлю. Адзін з выхадаў з такога становішка падказвала памежнае месцазнаходжанне Гродна. Адметнай з'явой жыцця гараджан сталі іх паездкі за прадуктамі харчавання ў бліжэйшы літоўскі Друскенінкай. Увогуле якасць абслугоўвання і сэрвісу ў літоўскіх крамах і кавярнях вабіла гродзенцаў, і байленне імі часу ў Друскенінкі і Вільнюсе з'яўлялася прыкметаю 70–80-х гг. XX ст.

Аховай здароўя гродзенцаў займаліся ў 1945 г. 4 паліклінікі, 3 бальніцы на 780 месцаў, 2 жаночыя кансультаты, 2 аптэкі. Уведзены ў строй новыя будынкі 1-й гарадской бальніцы, дзіцячай бальніцы, радзільнага дома, сучасная

абласная клінічная бальніца, стаматалагічная паліклініка ў занёманскай частцы горада, кардыялагічны дыспансер са стацыянарам на 135 ложкаў, 1-я дзіцячая паліклініка на 500 наведванняў у змену па вуліцы Даватара. У краіне і за яе межамі вядомы поспехі гродзенскіх урачоў у лячэнні язвы страўніка, сардэчна-сасудзістай паталогіі, у правядзенні аперацыі на сасудах ніжніх канечнасцяў, аперацыі на вочы і аднаўленне слыху. Праславіўся як цудоўны хірург галоўны ўрач першай клінічнай бальніцы **Уладзімір Мірончык**.

4. Грамадска-палітычнае жыщё горада. Гродна быў адным з шасці абласных цэнтраў БССР. Палітычнае жыщё яго гараджан было падпарафавана існуючай аднапартыйнай сістэме кіравання. Адзінай палітычнай партыяй была КП(б)Б – частка агульнасаюзнай КПСС. Моладзь пільна ачольвалася мясцовымі арганізацыямі ЛКСМБ – структурнай адзінкай УЛКСМ.

Але насуперак аднамернаму парадку грамадской савецкай актыўнасці жыщё дэманстравала прыклады сапраўднага грамадзянскага пачуцця, шчырай рэакцыі гараджан на падзеі ў краіне і свеце. Сапраўдным святам для кожнага гродзенца стаў палёт Юрыя Гагарына ў космас.

Факт гісторыі

З 13 па 18 красавіка «Гродзенская праўда» публіковала матэрыялы аб падзеях, звязаных з палётам Юрыя Гагарына ў космас і шанаваннем першага касманаўта Зямлі. Звесткі ТАСС, АПН, міжнародных тэлеграфных агенцтваў рабілі гродзенцаў са-ўдзельнікамі гэтай эпахальнай падзеі. У Доме палітасветы абласнога і гарадскога камітэтаў КПБ адбылася ўрачыстая вечарына ў гонар палёту Ю. Гагарына. На старонках «Гродзенской праўды» з'явіліся водгукі жыхароў горада і вобласці. Вось радкі верша Сяргея Бандарэнкі з Астрына:

Паслухай, таварыш, спыніся,
Дай выліць мне радасць з грудзей.
Збыліся, збыліся, збыліся
Жаданні і думкі людзей.

Не грому раскаты, а славы
Сягоння плывуць, як запеў.
Наш сын неабсяжнай дзяржавы
Шчасліва Зямлю абляцеў.

Злятаў ён пад самыя зоры
На слайней ракеце «Усход»,
Каб зведаць у зорнай прасторы

Дарогу ў наступны палёт...

Шчыра радаваліся гарадзенцы поспехам гімнасткі **Вольгі Корбут** – неаднаразовай алімпійскай чэмпіёнкі. Алімпійскае «золата» Вольга Корбут атрымала ў практыкаваннях на бярвенні, у вольных практыкаваннях і ў камандным заліку на XXII Алімпійскіх гульнях у Мюнхене (1972 год). На Алімпіядзе ў Манрэалі (1976 год) яна атрымала яшчэ адзін залаты медаль за камандныя выступленні. Вольга Корбут атрымала два сярэбраныя медалі ў Алімпійскіх спаборніцтвах у 1972 і 1976 гг.

Святам сталі 850-я ўгодкі горада. Падчас святкаванняў быў урачыста адкрыты манумент у найноўшым гарадскім парку імя 40-годдзя ЛКСМБ (цяперашні Каложскі парк) і закладзена алея 850-годдзя.

Дэманстрацыя

У жніўні 1971 года ў Гродна адбылася дэманстрацыя “хіпі”. Вось як напісала пра яе “Белорусская газета” (2003 год):

“Сотня молодых людей с плакатами «Руки прочь от длинных волос», «Прекратите террор», «Свободу рок-н-роллу», All you need is Love - колонной идут к Советской площади. Ребята с длинными волосами, одетые в брюки и джинсы-клеш, рубашки в цветочек, некоторые с серьгой в ухе. Хиппи. Впереди парень с петухом на цепочке. На площади их уже ждут...

Было около двух часов дня. Колонна начала движение от дома, что на углу улиц Социалистической и Маркса. Это метров 200 до Советской площади. Все были одеты в джинсы или брюки клеш и цветастые рубашки, в колонне несли плакаты.

Петух вел на цепочке таллиннец Виру - настоящего боевого испанского петуха, которого отец, моряк, привез ему из плавания...

Перед тем как его схватили за волосы и поволокли в машину, Миша успел крикнуть прибалтам, чтобы убегали. И увидеть, как работавший в Фарном костеле отец одного товарища по фамилии Леуто спас ребят, впустив в костел и закрыв за ними ворота. Потом он выпустил их в другую дверь, которая выходила на стройку.

Во дворах на Замковой улице стояли пустые автобусы, куда заталкивали схваченную молодежь, а потом высаживали километрах в 15 от города, чтобы домой добирались пешком. Тех, кто выглядел особенно вызывающе, тащили во Дворец культуры текстильщиков, что прямо на площади, - стригли, рвали клеши, отбирали ремни.

О резонансе, который произвели в мире участники «демонстрации хиппи», узнали из эфира «вражеских голосов». В БССР акция обсуждалась только шепотом на кухнях и во дворах, обрастая невероятными подробностями, и в конце концов превратилась в легенду.”

Былі сярод гродзенцаў і тыя, хто не спалохаўся выказаць сваё негатыўнае стаўленне да тагачаснай палітыкі савецкіх улад. Выбітныя гарадзенцы – пісьменнікі **Васіль Быкаў**, **Аляксей Карпюк** і навуковец **Барыс Клейн** крытыковалі гвалтоўную палітыку тагачаснага кіраўніцтва СССР у Чэхаславакіі 1968 г. Іх пазіцыя была блізкай да пазіцыі вядомых савецкіх дысідэнтаў Андрэя Сахарава, Аляксандра Салжаніцына, Уладзіміра Букоўскага. Непрыхаваная крытычнасць настрою стала падставаю для рознага кшталту ціску на іх з боку партыйных і савецкіх улад.

Успаміны удзельніка

Барыс Клейн: з успамінаў «Недагаворанае»: «Мы з цікавасцю сачылі за падзеямі ў «сацлагеры», заўважалі ўсё большую актыўнасць Захаду. Надышоў той жнівень (гвалтоўнае падаўленне антысавецкага мецяжу ў Празе ў 1968 г.), які ўсё расставіў на свае месцы. Мы сустрэліся з Быковым на пешаходным мастку над чыгункай, непадалёку ад рэдакцыі «Гродзенскай праўды». Васіль запомніў мае слова: «Чуў? Яны ўсё ж уялі. Танкі ў Празе». Здаецца, ён таксама нешта сказаў. І мы разышліся з адчуваннем непапраўнага... 6 траўня 1971 г. Бюро Гродзенскага гарката «паставіла на мне крыж». Абвінавачванні ў мой адрас былі цяжкімі: «Ён (Клейн) адзначаў неабходнасць барацьбы супраць «сталіністаў», супраць уладнай групоўкі, якая нібыта імкнела вярнуць старыя сталінскія метады...»

Васіль Быкаў: з кнігі «Доўгая дарога дадому»: «Тое, вядома, ашаламляла. Я тады зразумеў верхал, што ноччу не даваў спаць, – на вуліцах штось адбывалася, ішлі калёны машинаў, даносіліся чыесь галасы, у пад'ездах грукалі дзвёры... У дапамогу перадавым часцям, што ўвайшлі ў Чэхаславаччыну, на базе Гродзеншчыны разгортаўлася рэзервовая армія. Хапалі запаснікоў, мабілізоўвалі транспарт, на ўскраінах у вайсковых гарадках фарміравалі каманды. Як пасля высвятлілася, тэлефоны гарадской сеткі ў туночку былі адключаны...»

Грамадска-палітычнае жыццё ў Гродне было цалкам савецкім, але мінуўшчына краю прыхавала патэнцыял прагі да самастойнага, свабоднага жыцця, які адгукнуўся падчас «перабудовы» 1985–1991 гг.

Пытанні і заданні

1. Якія першыя сацыялістычныя пераўтварэнні былі зроблены ў гаспадарцы і сацыяльнім становішча Гродна?
2. Якімі былі вынікі развіцця гарадской гаспадаркі ў 1944 – 1991 гг.
3. Назавіце дасягненні ў сацыяльнай сферы ў 1944 – 1991 гг.
4. Успомніце гродзенцаў, якія атрымалі званне Героя Сацыялістычнай Працы.
5. Прывядзіце прыклады грамадскай актыўнасці гродзенцаў. Чаму яна была менавіта такой?

§ 37. Гродна ў савецкай культурнай палітыцы.

«Беларусь для Москвы была только «экономическая-административным районом Савецкага Саюза». Але нават у такіх складаных умовах беларускія «шасцідзесятнікі» змаглі наблізіцца да разумення нацыянальных інтарэсаў свайго народа, рабілі нясмелыя крокі ў іх адлюстраванні сродкамі мастацтва».

Захар Шыбека.

- Успомніце, якім было становішча адукацыі і культуры ў горадзе падчас другой Рэчы Паспалітай

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець аргументавана расказваць аб развіцці адукацыі ў Гродне;
- ацэньваць дасягненні гарадзенцаў у галіне мастацтва, літаратуры, музыкі і тэатра;
- тлумачыць стан развіцця музейнай справы ў горадзе;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: беларускі ансамбль песні і танца пад кірауніцтвам Рыгора Шырмы, ансамбль песні, музыкі і танца «Белыя росы», Гродзенскі дзяржаўны педінстытут імя Я.Купалы.

1. Адукацыя. Культурнае багацце гродзенцаў сведчыла аб вялікім духоўным патэнцыяле жыхароў Беларусі. Нягледзячы на ўсе нястачы і акупацыі, існавала перспектыва насычанага культурнага жыцця і дабрабыту. Для савецкай улады было відавочна, што культура з'яўляецца адной з галоўных сфераў, над якой трэба ўсталяваць контроль. Таму расла колькасць адукацыйных устаноў ад агульнаадукацыйных школ – да вышэйшых устаноў. У сярэдніх школах ствараліся абсталіваныя вучэбныя кабінеты і лабараторыі, павялічвалася колькасць тэхнічных сродкаў навучання, (з'явіліся камп'ютары, вучэбна-наглядныя дапаможнікі). Сярод школ вылучалася сярэдняя школа № 1 імя С.М.Кірава (цяпер гімназія № 8), якая адной з першых укараняла ў вучэбны працэс навінкі адукацыйнага прагрэсу.

У студзені 1958 г. была адчынена спартыўная школа моладзі (позней рэарганізаваная ў школу вышэйшага спартыўнага майстэрства). Сярод яе выхаванцаў – алімпійскія чэмпіёнкі гімнасткі Вольга Корбут, Алёна Валчэцкая,

Таццяна Аляксеева, алімпійскі сярэбраны прызёр па лёгкай атлетыцы **Пётр Пачынчук**.

Гродзенская школа спартыўнай гімнастыкі.

Яе заснавальнікам з'яўляецца **Рэнальд Кныш** (10.09.1931 г., Копыль Мінскай вобл.) – Заслужаны трэнер БССР (1960) і СССР (1964), заслужаны дзеяч фізічнай культуры, аўтар 30 новых тэхнічных элементаў. Яго выхаванцы – дзве алімпійскія чэмпіёнкі Алёна Валчэцкай (Токіа – 1960) і Вольга Корбут (Мюнхен – 1972, Манрэаль – 1976), чэмпіёнка СССР Таццяна Аляксеева. ЮНЭСКА ўзнагародзіла Вольгу Корбут званнем «Пасол міра», а англічане – кубкам «Лепшая чэмпіёнка Англіі».

За гады савецкай улады ў Гродне была створана сетка вышэйших навучальных установ: Гродзенскі дзяржаўны педагогічны інстытут імя Я. Купалы (1944), Гродзенскі сельскагаспадарчы інстытут (1951), Гродзенскі дзяржаўны медыцынскі інстытут (1958), Гродзенскі абласны інстытут удасканалівання настаўнікаў (1944). З 1970 г. пачаў сваё існаванне Аддзел рэгуляцыі абмену рэчываў АН БССР. Гродна – адзін з цэнтраў хімічнай прамысловасці Беларусі, і таму невыпадкова, што тут дзейнічае філіял навукова-тэхнічнага і праектнага інстытуту азотнай прамысловасці і прадуктаў арганічнага сінтэзу.

2. Мастацтва. Рэчаіснасць і штодзённасць жыцця знаходзіла адлюстраванне ў творчасці гродзенскіх мастакоў. Сярод іх **Іван Пушкоў, Анатоль Гаршкавоз, Аляксандар Ларыёнаў, Уладзімір Качан, Уладзімір Кіслы, скульптары Анатоль Салятыцкі, Уладзімір Панцялеев, Уладзімір Церабун**. Узоры творчасці манументалістаў можна ўбачыць на фасадах і ў інтэр’ерах грамадскіх будынкаў, скульптуру – на вуліцах, плошчах і парках горада.

З 1967 г. на вуліцы Ажэшкі дзейнічае Выставачная зала, дзе праводзяцца разнастайныя мерапрыемствы па пропагандзе выяўленчага і прыкладнога мастацтваў. З 1971 г. працуе абласная арганізацыя Беларускага саюза мастакоў, якая аб’ядноўвае жывапісцаў і графікаў, скульптараў і майстроў інтэр’ера, мастакоў манументальнага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва.

Гарадская сімволіка, вобразы горада на Нёмане ўвасабляліся ў творах народных рамёстваў: пляцення з лазы і саломы, мастацкай апрацоўкі скуры і воўны, кавальства, разьбы па дрэву, апрацоўкі камянёў, керамічнай справы.

Імя ў мастацве

Уладзімір Церабун (нар. У 1946), Беларускі мастак і скульптар. Вучань А. Бембеля, А. Анікейчыка, Г. Мурамцева. Ганаравы грамадзянін г. Смаргонь (1993). Працуе ў жанры станковай і манументальнай скульптуры, графіцы, жывапісу (пераважна краявіды), кераміцы. У мастацкіх выставах удзельнічае з 1974 г. Апошнія гады жыве ў Мінску. Адкрытыасць да праяў мастацтва ў любых формах, наватарскі падыход да творчасці дазволілі У. Церабуну распачаць працэс перабудовы ў праявах гарадзенскай культуры за два гады да гісторычнага Пленума ЦК КПСС 1985 г. Гэта праявілася ў арганізацыі і правядзенні персанальнай выставы гродзенскага мастака Аляксандра Ларыёнава ў Цэнтральнай выставачнай зале Гродна. Як старшыня творчага аб'яднання «Рунь» пры Гродзенскім абласным аддзяленні Беларускага фонду культуры (1988–1992), У. Церабун ініцыіруе і арганізоўвае выставу твораў «забытага» Язэпа Драздовіча. У. Церабун – аўтар мемарыяльнага комплексу «Дальва» у Мінскай вобласці. Добрым упрыгожваннем Вялікай Бераставіцы стала створанае ў 2006 г. У. Церабуном «Дрэва жыцця» з выяваю вавёркі – сімвала дадзенага раённага цэнтра.

Творчасць У. Церабуна ў гарадскім асяродку і грамадскіх установах г. Гродна – гэта, у прыватнасці, абеліск-помнік на брацкай магіле савецкіх воінаў і партызанаў у гарадскім парку імя Ж.-Э. Жылібера, помнік на Вайсковых могілках па вул. Белуша, помнік міліцыянерам, якія загінулі падчас выканання свайго прафесійнага доўгу (2005); мемарыяльная дошка военачальніку, ураджэнцу г. Гродна Аляксею Антонаву (на будынку рэдакцыі «Гродзенскай праўды»); дэкаратыўнае пано «Піянеры» ў Абласным палацы дзіцяча-юнацкай творчасці, дэкаратыўная кампазіцыя для басейна вытворчага аб'яднання «Азот»; дзве дэкаратыўныя скульптуры «Каменныея кветкі» (яны арганічна ўпрыгожвалі сквер на Савецкай плошчы супраць Фарнага касцёла да так званай рэканструкцыі 2005-2006 гадоў, сёння засталася адна з іх).

4. Тэатр і тэлебачанне. У другой палове XX стагоддзя Гродна працягвае традыцыю тэатральнага горада. Два памяшканні – будынак былога манежа А. Тызенгаўза і новы, пабудаваны на месцы былога жаночага бернардзінскага манастыра, сталі прытулкамі гродзенскай Мельпамены. З **1947** г. цэнтрам тэатральнага жыцця з'яўляецца Гродзенскі абласны драматычны тэатр. Слаўныя старонкі ў гісторыю тэатра ўпісалі галоўныя рэжысёры **Мікалай Кавязін, Аляксандр Струнін, Ігар Пятроўскі, Генадзь Мушперт**. У **1980** г. створаны Гродзенскі абласны тэатр лялек. Ён знаходзіцца ў старым будынку абласнога тэатра. У спектаклях артысты выкарыстоўваюць лялькі розных сістэм – трисняговыя, пятрушкі, планшэтныя, плоскасныя, маскі. Часам прыём

адкрытага кіравання лялькай спалучаеца з дзеяннем акцёра ў жывым плане. З цікаласцю ўспрымаюць гледачы такія пастаноўкі, як «Цудоўная дудка» В.Вольскага, «Чортаў скарб» У.Караткевіча, «Доктар Айбаліт» В.Караастылёва, «Церамок» С.Маршака, «Лекар паняволі» Мальера.

У **1945** г. пачалі выходзіць перадачы абласнога радыё, а ў **1957** г. пачаў працу гродзенскі тэлерэтранслятар.

5. Музыка. Пасля ўваходжання Заходняй Беларусі ў склад БССР у Гродна прыехала група беларускіх кампазітараў, сярод якіх быў знакаміты *Мікалай Аладаў*. Яны дапамаглі наладзіць культурнае жыццё: усе музычныя работнікі былі зарэгістраваны, быў пакладзены пачатак стварэнню музычнай школы і педагогічнага вучылішча, канцэртнага і духавога аркестраў. Кафедра музыкі і спеваў існавала да 1978 г. у педагогічным інстытуце. З **1944** па **1952** г. у горадзе працеваў беларускі ансамбль песні і танца пад кіраўніцтвам **Рыгора Шырмы** (з 1950 г. называўся Дзяржаўным хорам БССР, з 1955 г. – Дзяржаўнай харавой капэлай БССР). У яго рэпертуары былі апрацоўкі беларускіх народных песень, творы беларускіх кампазітараў, харавая і вакальна-сімфанічная свецкая і царкоўная музыка рускіх і замежных класікаў і сучасных кампазітараў.

Імя ў гісторыі

Чэслаў Неман (Чэслаў Выдрыцкі) – нарадзіўся ў 1939 годзе ў Старых Васілішках на Шчучыншчыне. Чэслаў Неман вялікі рок-музыка, кампазітар, спявак, мастак, паэта, скульптар. У пачатку 50-х гадоў навучаўся ў Гродзенскім педагогічным вучылішчы. Адкуль яго выгналі за антысавецкія настроі. "У гродзенскім педвучылішчы ўвесь час ён чую пра партыю, пра Маркса, Леніна... А гэтага ён не любіў. Ён быў веруючым хлопцам. Таму і не вытрымаў. Я не памятаю, каб адлічэнне з вучылішча стала для яго трагедыяй", - узгадваюць пра Немана яго землякі.

"Нягледзячы на розныя непрыемнасці, дзяцінства я ўспамінаю з настальгіяй... Гэта быўрай на зямлі", – сказаў Чэслаў Неман у адным з інтэрв'ю.

У 1958 годзе сям'я Выдрыцкіх скарысталася магчымасцю выехаць у Польшчу. У Гданьску, дзе яны пасяліліся, Чэслаў скончыў музычную школу. Там пачалася яго неверагодная кар'ера, у выніку якой, Чэслаў Выджыцкі назаўсёды стаў Чэславам Нёманам.

У 1979 г. Чэслаў Нёман наведаў з гастролямі СССР. Былі канцэрты ў Вільні, Ерэване, Менску, Маскве. Заехаў і ў родныя Старыя Васілішкі. Тут яго сустракалі, як сапраўднага героя. Нягледзячы на ўдалыя канцэрты і сардэчны прыём землякоў, СССР так і застанецца для Чэслава Нёмана суцэльным кашмарам. Нават у 2000 г., адказваючы журналістам на

пытанне, чаго ён больш за ўсё баіцца, Нёман заяўіў: "Таго, што я раптам ізноў малады і жыву ў СССР... Калі б я не з'ехаў, а мне тады было 19 гадоў і пагражала служба ў савецкім войску, я б, напэўна, знік у нейкім нецікавым месцы неабдынай Рasei". Чэслаў Неман памёр у Польшчы ў 2004 годзе.

У 1987 г. створана Гродзенская абласная філармонія. Яна займаеца арганізацыяй і правядзеннем канцэртаў, музычных фестываляў, святаў горада. У складзе філармоніі – ансамбль песні, музыкі і танца «Белыя росы» пад кірауніцтвам **Яўгена Штопа**.

6. Музеі. У Гродне музеяў было няшмат. Гэта гісторыка-археалагічны музей, створаны яшчэ Юзафам Ядкоўскім, музей гісторыі рэлігіі і атэізму, які размяшчаўся ў мурах былога базіліянскага манастыра, першым дырэктарам якога стаў Аляксей Карпюк.

Былі музеі і музейныя пакоі ў навучальных установах. Сярод іх найбольшую вядомасць набыў народны музей генерала Д. Карбышава ў СШ № 15. На вуліцы Элізы Ажэшкі стаіць невялікі домік. У ім жыла з 1895 па 1910 г. Эліза Ажэшка, цяпер гэтае Дом-музей Ажэшкі.

У канцы 1980-х гадоў налічвалася 425 творчых гурткоў і калектываў, 20 з іх насілі званне народных ці ўзорных. Гэтаму спрыяла і праца арганізаванага ў 1980 г. Гродзенскага абласнога навукова-метадычнага цэнтра народнай творчасці і культурна-асветніцкай работы. Актыўную работу праводзіў народны універсітэт культуры. Адным з яго дырэктараў быў знакаміты гродзенскі гісторык Барыс Клейн.

7. Рэлігійная палітыка. Атэізм заставаўся сутнасцю стаўлення дзяржавы да ўсіх канфесій. З гэтых пазіцый у горадзе заставаліся зачыненымі Каложская царква і Фарны касцёл. У 1961 г. быў узарваны будынак Гарнізоннага касцёла – славутай Фары Вітаўта. Яўрэйскія могілкі былі зруйнаваны, на іх месцы пабудавалі стадыён «Чырвоная Зорка» (цяпер – «Нёман»), надмагільныя пліты былі выкарыстаны ў якасці фундамента помніка Леніну. Сярод знішчаных яўрэйскіх пахаванняў была магіла вядомага паэта Лейбы Найдуса. Па савецкай

традыцый памяшканні культаўых пабудоў прыстасоўваліся пад розныя ўстановы. Так, будынак лютэранскай кірхі стаў часткаю Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобласці, а ў памяшканнях былога уніяцкага базыліянскага манастыра размясціўся музей рэлігіі і атэізму. За 1955–1970 гг. колькасць касцёлаў у Заходній Беларусі скарацілася з 152 да 107. Адчуваўся недахоп святароў. Прыклад супраціву такому становішчу – нелегальная служба ў 1976 г. святара грэка-каталіцкай (уніяцкай) царквы айца Віктара Данілава, былога вязня ГУЛАГа.

8. Літаратура. Літаратурнае жыццё горада стала падзеяй у беларускай культуры другой паловы XX стагоддзя. Стваралі свае творы такія мастакі слова, як Зінаіда Бандарына, Аляксей Карпюк, Васіль Быкаў, Данута Бічэль-Загнетава, Марыя Шаўчонак, Вольга Іпатава, Юрка Голуб.

Постаць у гісторыі

Значны след у літаратуры пакінуў **Аляксей Карпюк** (14.04.1920 г., в. Страшава Беластоцкага ваяводства – 14.07.1992 г., Гродна) – беларускі пісьменнік, гродзенскі краязнавец, грамадскі і культурны дзеяч, удзельнік Другой сусветнай вайны. Пасля заканчэння вайны вучыўся ў Гродзенскім педінстытуце на факультэце замежных моў. Працаваў педагогам, журналістам, загадчыкам агенцтва «Інтурыст», дырэктарам Рэспубліканскага музея атэізму і гісторыі рэлігіі (1977–1982 гг.). На працягу 19 гадоў узначальваў абласны аддзел Саюза пісьменнікаў Беларусі. Быў ініцыяタрам стварэння ў 1988 г. Культурна-асветніцкага таварыства імя А.Міцкевіча (будучага Саюза палякаў на Беларусі). У творах Карпюка, выдадзеных на розных мовах свету, можна знайсці не адну гродзенскую старонку. Паглядзіце «В одном институте» (дэбют аўтара ў 1953 г.), «Мая Гродзеншчына», «Карані», «Белая дама» і іншыя творы. Лаўрэат Літаратурнай прэміі Саюза беларускіх пісьменнікаў імя І.Мележа (1986). Міжнародны біяграфічны цэнтр у Кэмбрыджы (Англія) вылучыў Карпюка на званне «Чалавек года» (1992). Яго біяграфія змешчана ў кнізе «Who is who».

Сябраваў з А. Карпюком **Васіль Быкаў** – выбітны беларускі пісьменнік і грамадскі дзеяч, удзельнік Другой сусветнай вайны. З 1947 па 1949 г. і з 1955 па 1978 г. жыццё і творчасць яго звязаны з Гродна. Ён жыў па вул. Вялікай Траецкай, 28, Свярдлова, 18, Парыжскай Камуны, 9. Доўгі час працаваў Быкаў у абласной газеце «Гродзенская праўда» (1956-1972). На яе старонках у 1949 г. з'явіліся першыя яго апавяданні «У той дзень» і «У першым баі». З 1972 па 1978 г. Быкаў быў сакратаром Гродзенскага абласнога аддзялення Саюза пісьменнікаў БССР. У гродзенскі перыяд жыцця былі апублікованы яго

шматлікія кнігі пра чалавека на вайне. Сярод іх «Жураўліны крык», «Альпійская балада», «Мёртвым не баліць», «Праклятая вышыня», «Круглянскі мост», «Сотнікаў». Апошняя кніга пісьменніка «Доўгая дарога дадому» таксама мае гродзенскія старонкі ўспамінаў. У Гродне жыве сям'я малодшага сына пісьменніка Васіля Васільевіча, расце дуб, пасаджаны пісьменнікам-патрыётам, Вялікім Беларусам, вялікім Грамадзянінам.

Пытанні і заданні

1. Якія поспехі назіраліся ў развіцці адукаты?
2. Назавіце праявы мастацкага жыцця ў горадзе.
3. Раскажыце пра тэатральнае развіццё.
4. Што вы ведаецце пра музычнае жыццё ў горадзе?
5. На падставе дадатковай літаратуры падрыхтуйце паведамленні пра дзеячоў літаратуры, мастацтва і музыкі Гродна.

Гродна ў незалежнай Беларусі. § 38. Сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае жыщцё Гродна на рубяжы XX-XXI стст.

«Апошняя старонка гісторыі – наша з вамі рэчаіснасці».

Аляксандр Герцэн.

Успомніце прычыны і аbstавіны палітыкі перабудовы ў СССР і БССР.

**Якія перамены назіраліся ў сацыяльна-эканамічным і грамадска-палітычным жыцці
населеніцтва
савецкіх рэспублік у 1985-1991 гг.?**

Пасля азнямлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- умець расказваць аб новых з'явах у грамадска-палітычным жыцці горада ў 1990-я гг.;
- тлумачыць стан гарадской гаспадаркі ў першай палове 1990-х гг.;
- расказваць аб буйных прамысловых прадпрыемствах Гродна;
- параўноўваць грамадскае жыццё ў Гродне ў пачатку 90-х гг. ХХ ст. і пачатку ХХІ ст.;
- даваць ацэнку перспектывам эканамічнага развіцця горада ў пачатку ХХІ стагоддзя;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: клуб «Паходня»,
свабодная эканамічная зона «Гроднаінвест», трансмежавы саюз «Еўрарэгіён «Нёман»,
«Гродзенскі кірмаш».

1. Актыўнасць, народжаная перабудовай. Сярэдзіна 80-х гадоў стала значнай эпохай у актывізацыі грамадзян Беларусі. Імклівы рост нефармальных аб'яднанняў, пераважна, маладзёжных, быў якасна новай з'явай у грамадска-палітычным жыцці Гродна і ўсёй Беларусі. Расчараўанне ў існуючай палітыцы, якую праводзіла кірауніцтва краіны і партыі, незадаволенасць уласным палітычным і эканамічным становішчам, невырашэннем экалагічных проблем, жаданне ўзняць на дзяржаўны ўзровень мову, культуру, гісторыю беларускага народа падштурхнулі многіх беларусаў у другой палове 1980-х да яднання ў шэрагах масавага руху. Ён стаў своеасаблівай формай пратэсту супраць антынацыянальнай лініі КПСС, выключанасці людзей з працэсу прыняцця палітычных рашэнняў, даў пазапартыйную форму выражэння палітычнай і сацыяльнай актыўнасці. Першым крокам у абуджэнні грамадскай актыўнасці

можна лічыць дзейнасць створанага ў гэты час Клуба аматараў гісторыі і культуры роднага краю «Паходня».

Першае паседжанне „Паходні” адбылося 12 сакавіка 1986 года. І як запісана ў дзённіку „Паходні”, „дзякуючы намаганням Міколы Таранды з Інстытута біяхіміі АН БССР. Гэта ён гойсаў па ўсім горадзе, стаптаўшы ногі ў вышукваў людзей, якія ведаюць, любяць, цікавяцца ўсім нашым родным — беларускім”. На першае паседжанне клуба прыйшло 19 чалавек.

Документ

Першая праграма “Паходні” была наступнага зместу:

1. Знаёміцца з гістарычнымі падзеямі, помнікамі архітэктуры і літаратуры краю.
2. Вывучаць жыццё, творчасць выдатных прадстаўнікоў мінулага і сучаснага.
3. Размаўляць самім і папулярызаваць беларускую мову.
4. Удзельнічаць у паходах па выдатных мясцінах Беларусі.
5. Арганізоўваць сустрэчы з гісторыкамі, пісьменнікамі, навукоўцамі-беларусамі.
6. Пропагандаваць беларускую музыку і літаратуру, фальклёр, звычай і традыцыі.

Пасяджэнні клуба адбываліся адзін раз у тыдні ў будынку гарадскога Дома культуры

Удзельнік падзеі

З успамінаў прэзідэнта «Паходні» ў 1986–1989 гг. археолага **Міхася Ткачова**: «Клуб узнік 12 сакавіка 1986 г. Яго арганізатарамі...былі ...супрацоўнікі Інстытута біяхіміі АН БССР і выкладчыкі літаратуры нашага універсітэта. І ўваходзяць у яго яшчэ і студэнты, мастакі, працоўныя, літаратары. На адно з пасяджэнняў клуб запрасіў і мяне. Я прыйшоў сюды і застаўся. Знайшоў тут аднадумцаў, аб'яднаных адзінай ідэяй – зрабіць усё магчымае, каб пра сучаснасць і мінулае нашага народа, яго гісторыю і культуру даведалася як мага больш людзей».

Сябры гэтага аб'яднання не толькі арганізоўвалі сустрэчы з цікавымі людзьмі нашай краіны, яны вырашалі надзённыя пытанні стану культуры ў горадзе: арганізоўвалі суботнікі па ачыстцы ад бруду Гараднічанкі, урачыстую вечарыну, прысвечаную амаль забытаму тады Язэпу Драздовічу, збор сродкаў на помнік К. Каліноўскаму.

Сябры “Паходні” ўзялі ўдзел у II Вальным Сойме беларускіх моладзевых суполак, які адбыўся 14-15 студзеня 1989 года ў Вільні. Вынікам ягонай працы было стварэнне Канфедэрацыі беларускіх суполак, што азначала ўзнікненне палітычнага саюза беларускіх нефармальных арганізацый, саюза „дзеля

паслядоўнай барацьбы супраць сталінізму, супраць тых рэшткаў сталінізму, якія прапітваюць нашае грамадства наскрэзъ”

Стайлізованне тагачасных уладаў да актыўізацыі гродзенскай моладзі можна зразумець з справаздачы першага сакратара Гарадзенскага гаркама камсамола Анатоля Падгорнага, якую ён даў 12 студзеня 1990 года на 28-й гарадской камсамольскай канферэнцыі: „*Сёння, калі ў грамадстве арганізоўваюцца розныя нефармальныя аб'яднанні і групы, часта нацыянальнага толку, нам неабходна прыкладці немала намаганняў для працы з юнакамі і дзяўчатамі па інтэрнацыянальному выхаванню. (...) Яны (нефармальныя арганізацыі) апошнім часам прынялі шэраг рашиэнняў, якія маюць дастаткова сур'ёзныя разыходжанні з нашай ідэалогіяй, з нашымі ўяўленнямі пра нацыянальнае і інтэрнацыянальнае выхаванне. Мы адкрыта павінны сказаць, што мы за дыялог і супрацоўніцтва (...), аднак па пытаннях цэнзу аседласці, дзяржжаўнай мовы, стварэння беларускага войска мы іх не падтрымліваем”.*

Свабодныя выбары

У 1990 годзе, у першых свабодных выбарах у Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь XII склікання ў Гродна дэпутатам быў абраны журналіст Мікола Маркевіч, які заслужыў вядомасць цыклам артыкулаў на экалагічную тэматыку. Яго крытычныя публікацыі, якія, між іншага, тычыліся “Азота”, “Хімвалакно”, “Скідзельскага біяхімічнага камбіната” мелі вельмі моцны рэзананс у горадзе.

З 1986 г. бачную актыўнасць праяўляе створаны **Тадэвушам Гавіным** *Саюз палякаў Беларусі*, галоўнае праўленне якога знаходзіцца ў Гродне. На працягу 1990-х гг. у горадзе дзейнічаюць грамадскія аб'яднанні нацыянальнага напрамку. Сярод іх літоўскае «*Тэвінэ*» на чале з **Альгімантасам Дзяргінчусам**, *аб'яднанне татар г. Гродна* пад кірауніцтвам **Аляксандра Крыніцкага**, *Гродзенскае грамадскае аб'яднанне яўрэйскай культуры імя Л. Найдуса* пад старшынствам **Рыгора Хасіда**. З замежных дыпламатычных прадстаўніцтваў у Гродне працуе Генеральныя консульствы Рэспублікі Польшча і Літвы.

Перыяд 1991 – 1994 гг. быў спрыяльным для беларускіх грамадскіх аб'яднанняў у горадзе. Гэтаму садзейнічалі Пастанова Вярхоўнага Савета ад 18

чэрвеня 1991 г «Аб правамоцнасці дзейнасці ў Рэспубліцы Беларусь палітычных партый і іншых грамадскіх аб'яднанняў» і Закон «Аб грамадскіх арганізацыях» ад 10 ліпеня 1994 г. Гарадзенцы атрымалі магчымасць праяўляць сваю актыўнасць у розных грамадскіх аб'яднаннях. Пачало дзейнічаць аб'яднанне «Ратуша» (1996 г.) пад старшынствам фізіка **Аляксандра Мілінкевіча**. Спрыяць даследчай дзейнасці маладых навукоўцаў пачала Асацыяцыя маладых навукоўцаў «Віт» (1996 г.) на чале з гісторыкам **Сяргеем Салеем**. Сапраўдны падзвіжнік пошукавай справы **Іраіда Макеева** стварыла грамадскую арганізацыю ветэранаў-аднапалчан і ўдзельнікаў баёў за г. Гродна ў 1941 – 1944 гг. Пачала дзейнічаць гродзенская краязнаўчая абласная асацыяцыя на чале з біёлагам і краязнаўцам **Андрэем Майсяёнкам**. Натуральным крокам развіцця краязнаўства ў горадзе стаў устаноўчы сход Беларускага краязнаўчага таварыства імя Тодара Нарбута (1998 г.).

Арганізацыя

З кнігі Валерыя Задалі (А. Лабовіча) «Грамадскае аб'яднанне «Ратуша»: «Ля вытокаў стварэння Гродзенскага абласнога грамадскага аб'яднання «Ратуша» стаялі 17 асоб. Устаноўчы сход быў праведзены ў сярэдзіне красавіка 1996 г. Сярод стваральнікаў «Ратушы» былі краязнавец **Алесь Белакоз**, Альгімантас Дзяргінчус, мастак **Уладзімір Кіслы**, архівіст **Людміла Карнілава**, журналіст **Мікола Маркевіч**, біёлаг Андрэй Майсяёнак, выкладчыкі ГрДУ імя Я. Купалы Аляксандар Мілінкевіч і **Аляксей Пяткевіч**, бард і акцёр **Віктар Шалкевіч**.

Усяго 2002 г. у Гродне налічвалася 130 зарэгістраваных дабрачынных, аматарскіх, спартыўных, ветэрanskіх, грамадска-палітычных, навуковых недзяржаўных таварыстваў. Гэта сведчыла аб вялікім грамадскім патэнцыяле гараджан.

90-я гады была часам актыўнай дзейнасці мясцовых філій палітычных рухаў і партый, сярод якіх найбольш вылучаўся Рух БНФ “Адраджэннне”.

Галоснасць была адным з краевугольных камянёў грамадска-палітычных перамен рубяжа 80 – 90-х гг. XX ст. у Беларусі. Магчымасць больш свободнага выказвання сваёй думкі, дэманстрацыі сваёй пазіцыі абумовіла нараджэнне цэлага шэрагу перыядычных гродзенскіх выданняў. Сваю трывуну прapanавалі гарадзенцам новыя газеты «Пагоня»(адзіная на Гродзеншчыне, якая выходзіла

цалкам на беларускай мове), «Біржа інфармацыі», «Высота», «Glos z-nad Nemna».

Палітычныя перамены, выкліканыя набыццём рэспублікай незалежнасці, сталі найвялікшым рухавіком грамадскай актыўнасці яе грамадзян. У Гродне гэтая актыўнасць знайшла добрую глебу ў выглядзе той гарадской традыцыі, якую не здолелі знішчыць дзесяцігоддзі савецкай рэчаіснасці і моўнай русіфікацыі.

2. Эканамічныя перамены 1990-х гг. Эканоміка Гродна спазнала ўсе наступствы палітыкі перабудовы, якая праводзілася ў 1985 – 1991 гг. у СССР. Гродзенскія прамысловасць, гандаль і транспарт уваходзілі ў часы існавання СССР у агульнасаюзны гаспадарчы комплекс і былі звязаны шматлікімі эканамічнымі сувязямі. Распад СССР у 1991 годзе моцна паўплываў на ўесь стан гарадскога жыцця. Гэтая падзея была вельмі адмоўным фактам развіцця гарадской эканомікі. Адначасова самым станоўчым фактам было тое, што Беларусь стала незалежнай дзяржавай, самастойнай у сваіх памкненнях і планах. Другім вынікам перабудовы сталі рыночныя працэсы, якія марудна, але паступова пачыналіся ў Беларусі, а значыць, і ў Гродне.

Успомніце, якія пастановы аб рэформаванні эканомікі былі прыняты ў часы перабудовы. Чаму іх выкананне мела шмат цяжкасцей?

Горад традыцыйна з'яўляліся буйным цэнтрам хімічнай прамысловасці. Тысячы гарадзенцаў працавалі на заводах-гігантах «Азоце» і «Хімвалакно». Ад стабільнасці працы гэтых прадпрыемстваў істотна залежаў бюджэт горада. У час штогадовага падзення вытворчасці ў 1991 – 1994 гг. скарачэнне аб'ёмаў прадукцыі галоўных хімічных заводаў зрабіла беспрацоўнымі многіх жыхароў. Ва ўмовах шматукладнай эканомікі швейная фабрика «Элод», пальчатковая «Акцэнт», завод «Белкард», мэблевая фабрика і шэраг іншых сталі акцыянернымі таварыствамі. Цяпер кожны з іх самастойна ўсталёўваў новыя гандлёвыя сувязі, шукаў новых партнёраў.

Успомніце, што такое акцыянерная ўласнасць на сродкі вытворчасці.

Прыватная ўласнасць паступова пачынала займаць сваё месца ў агульнагарадской вытворчасці. У 1997 г. быў створаны *трансмежавы саюз «Еўрапрэгіён «Нёман»*. Гэта арганізацыя аб'яднала памежныя тэрыторыі Беларусі, Літвы, Польшчы і Калініградскай вобласці Расіі. Адначасова пачала дзейнічаць *свабодная эканамічна зона «Гроднаінвест»*. Цяпер у Гродне сфера малога бізнесу ахоплівае 20 працэнтаў эканамічна актыўнага насельніцтва.

Статыстыка сведчыць

Згодна з дадзенымі перапісу 1999 г. 295 730 гродзенцаў пражывалі адпаведна ў асобных кватэрах (221 547, ці 74,9%), індывідуальных дамах (9010, ці 3,04%), жылых інтэрнатах (44 620, ці 15,0%), агульных кватэрах (18 377, ці 6,21%). Гэтыя лічбы сведчыць аб абсолютнай перавазе шматпавярховак. З іх складаюцца спальныя раёны Фолюш, Дзевятоўка, Вішнявец, Белая росы. Таксама – аб нязначнай долі індывідуальнай забудовы. Большасць яе – гэта абкруженныя горадам вёскі – Пярэселка, Ласосна альбо навакольныя – Зарыца, Паўднёвы. Адначасова жыллёвая праблема застаецца найскладанейшай для гараджан.

Таварна-грашовыя адносіны істотна змянілі аблічча гродзенскага гандлю.

Памежнае становішча горада і традыцыйныя ўстойлівые контакты з суседняю Польшчай склалі спрыяльныя ўмовы для ўдзелу ў гандлёва-прадпрымальніцкай дзейнасці дзесяткаў тысяч людзей. Адметнаю з'яваю часу сталі доўгія аўтамабільныя чэргі на мытным пераездзе «Брузгі» на дзяржаўной беларуска-польскай мяжы. Памежны гандаль стаў сталым сродкам заробку вялікай часткі гараджан.

Цэнтрамі гандлю ў горадзе сталі вялізныя рынкі – Цэнтральны, Паўднёвы, «Грандзішкі, Карона. Акрамя іх у мікрараёнах склалася сетка мінірынкаў. Традыцыйна дзейнічае міжнародны гандлёвы *Гродзенскі кірмаш*. Таму за Гродна трывала замацоўваецца рэпутацыя вялікай гандлёвой кропкі.

На рубяжы стагоддзяў Гродна з'яўляецца буйным транспартным цэнтрам краіны. Павялічваецца колькасць транзітных буйнатаражных перавозак. За перыяд 1990 па 2004 г. колькасць аўтамабіляў у гараджан вырасла з 24,6 да 66,8 тысяч. Як адзін з вынікаў гэтага – карэнная рэканструкцыя ў 2004 г. транспартнай развязкі па вул. Будзённага – пр. Касманаўтаў, будаўніцтва сеткі сучасных АЗС. Другім вынікам можна лічыць павелічэнне забруджвання

навакольнага асяроддзя, якое складае 70–80% ад усяго забруджвання паветра ў горадзе.

Факт гісторыі

За перыяд 90-х гг. XX ст. і першы гадоў XXI ст. у горадзе якасна змянілася сетка тэлефонных нумароў. Ужо ў 1996 г. гарадская сетка з 10 АТС налічвала 77 900 нумароў. Змяніла сваё абсталяванне і самая першая АТС на вуліцы Ажэшкі. Вядома, што першыя тэлефонныя нумары аблугуюваліся з дапамогаю трафейнай тэхнікі «SIMMENS» 1937 года выпуску. І вось у 2003 г. гэтая самая замест былога абсталявання прывезла ш Гродна новае..

Пачынаючы з 1991 г. цалкам змяніеца лад жыцця гараджан. Гэта перыяд няпростага іх уваходжання ў рыначныя адносіны. Новыя эканамічныя магчымасці і ўмовы сталі асноўнымі фактарамі, якія вызначаюць жыццёвыя арыенціры маладога пакалення гродзенцаў.

3. Перспектывы развіцця. Першыя 15 гадоў незалежнасці краіны мелі для горада свае вынікі. У актыўнае жыццё ўвайшло пакаленне гараджан, атрымаўшых адукцыю па першых беларускіх падручніках гісторыі ўзору 1994 г. Для іх вядомым і зразумелым быў старажытны герб горада – «Аленъ св. Губерта», вернуты рашэннем гарвыканкама ў 1994 г.

Асноўная прэса ў горадзе – газеты «Гродзенская праўда», «Вечерний Гродно», «Перспектива», «Міліцэйскі веснік». У 2002 годзе рашэннем уладаў была зачыненая недзяржаўная газета “Пагоня”, а ў 2004 годзе, у выніку створаных перашкод, перастала выдавацца “Біржа інфармацыі”. З таго часу ў Гродна няма недзяржаўных газет. У 2003 г. было закрыта грамадскае аб'яднанне «Ратуша» і створана гарадское аддзяленне «Таварыства беларускай школы». **Успомніце, што вам вядома пра гэту арганізацыю ў гісторыі нашай краіны.**

Звычайнімі праявамі жыцця сталі для гарадзенцаў гандлёвыя і турыстычныя контакты з Польшчай. Адначасова істотна зменшыліся традыцыйныя сувязі з геаграфічна блізкім Вільнюсам.

У 2004 г. у горадзе налічвалася 1067 малых прыватных прадпрыемстваў, на якіх было занята 12 635 чалавек. Узорнай стала вытворчасць панчошна-шкарпэткавай фабрыкі «Контэ» і харчовай «ABC». Прыкметнай з'яваю

арганізацыі адпачынку стаў боўлінг “Мястро” і сучасны аквапарк, пабудаваны на базе фізкультурна-аздараўляльнага камбіната. Паступова скарачаецца колькасць стратных прадпрыемстваў. За 10 месяцаў 2005 г. яны склалі 18,4 % ад агульнай колькасці, за той жа перыяд 2004 г. такім лічыліся 25,8 %.

Статыстыка сведчыць

Згодна з дадзенымі Гродзенскага абласнога ўпраўлення статыстыкі, рост вытворчасці спажывецкіх тавараў прадпрыемствамі Гродна склаў у 2003 г. 106, 1 працэнта да ўзроўню мінулага года. Такі тэмп вытворчасці назіраўся ў 1990 г. і скраціўся ў 1995 г. да 62,2. У 2004 г. тэмп вытворчасці склаў 120,6 %. Абгрунтуйце прычыны дынамічнага росту вытворчасці.

Натуральны прырост насельніцтва ў горадзе існуе ў невялікіх памерах.

Напрыклад, за студзень-каstryчнік 2005 г. ён склаў толькі 175 чалавек.

Галоўнымі крыніцамі прыросту з'яўляюцца невялікая перавага нованараджаных над памерлымі і міграцыя насельніцтва.

Статыстыка сведчыць

За час з 2000 па 2004 г. ў горадзе назіраўся штогадовы рост будаўніцтва жылля. Калі ў 2000 г. было пабудавана 140, 8 тыс кв.м, то ў 2004 г. гэты паказчык склаў 168,8 тыс. кв. м. Асноўных сродкаў фінансавання два: сродкі насельніцтва (52,2 %) і крэдыты банкаў (42,6 %). Так рост запазычанасці насельніцтва з'яўляецца адной з умоў вырашэння жыллёвой праблемы гарадзенцаў. (Абмяркуйце прычыны такога становішча.)

Гродна значна папрыгажэў за час незалежнасці, стаў больш утульным і не страціў рэпутацыі грамадска-палітычнага і эканамічна актыўнага адміністрацыйнага цэнтра краіны. Галоўным патэнцыялам яго, як і раней, застаюцца гараджане – сапраўдныя грамадзяне свайго краю.

Пытанні і заданні

1. Якія грамадскія арганізацыі накіроўвалі актыўнасць гарадзенцаў у 1990-я гг.?
2. Чаму ў Гродне з'явілася шмат нацыянальных грамадскіх аўяднанняў?
3. Падрыхтуйце з дапамogaю дадатковай літаратуры паведамленне аб грамадскай арганізацыі горада.
4. Якія эканамічныя працэсы 1990-х гг. адбіліся на развіцці гарадской эканомікі? Якім чынам?
5. За амаль дваццацігоддзе многія часткі горада істотна змянілі сваё аблічча. Вызначце гэтыя мясціны і з дапамogaю ўласных ведаў, успамінаў жыхароў горада, звестак з літаратуры параўнайце змены. Якія высьновы вы зробіце?
6. Чаму горад часта параўноўваюць з рынкам? Якія бакі жыцця гараджан гэта характарызуе?

§ 39. Навука і асвета, мастацтва і літаратура, горадабудаўніцтва.

...Ёй съняцца абрысы паўстанцікіх магіл,
Прад ёю ўзынікаюць сыноў сылюэты —
Давыд Гарадзенскі, наш Быкаў Васіль,
Кастусь Каліноўскі, Карпюк Аляксей,
пазты...

Апанас Цыхун. Балада пра наш
горад Гародню.

1. Як развівалася культура і адукцыя да перабудовы?
2. Як адбывалася горадабудаўніцтва ў савецкі перыяд Гродна?

Пасля азнаймлення з дадзеным параграфам вы павінны:

- тлумачыць змест духоўных перамен у горадзе ў 90-я ХХ ст.;
- аргументавана расказваць аб новых з'явах у культурным жыцці горада ў перыяд незалежнасці;
- парапоўваць змест перамен у сферы культуры з агульнымі пераменамі ў краіне;
- правільна фармуляваць і ўжываць наступныя паняцці і назвы: *канферэнцыі «Наш Радавод» і «Рым IV», бібліятэка рэдкай кнігі, «Кронан», галерэя «У майстра», «Галерэя Тызенгаўза», фестываль нацыянальных культур*

1. Духоўнае жыццё горада ў «эпоху вялікіх пераменаў».

У другой палове 80-х – пачатку 90-х гг. ХХ стагоддзя ў Гродна, як і па ўсёй Беларусі, пачаўся перыяд духоўнага адраджэння. Гэта быў час палітычнага і нацыянальнага самавызначэння нашай краіны і нашага грамадства. Хвала якасных сацыяльна-палітычных і эканамічных пераўтварэнняў, перагляд духоўных каштоўнасцей ахапілі ўсю прастору былога СССР. Адначасова напрыканцы ХХ стагоддзя ўзровень навукова-тэхнічнага развіцця ўжо ператварыў індустрыйнае грамадства ў інфармацыйнае з прынцыпам новым памерам, зместам і хуткасцю абарачэння інфармацыі ва ўсіх сферах жыццядзейнасці.

Жыхары Гродна таксама сталі і сведкамі, і ўдзельнікамі, па сутнасці, рэвалюцыйных перамен. Гэтыя змены фарміравалі новую культурную прастору,

у якой працягвалі жыць усе пакаленні гарадзенцаў. Як сімвал такіх перамен, у маі 1988 г. ізноў загучалі званы гарадзенскіх храмаў.

Зварот да рэлігіі быў асабліва заўважным. Веруючыя атрымалі хрысціянскія святыні – Каложу і Фарны касцёл. У былым уніяцкім базыліянскім кляштары пачаў дзейнічаць праваслаўны жаночы манастыр. Адбылася кансервация падмурка званіцы Брыгіцкага кляштара. З надзеяй на аднаўленне праводзіліся археалагічныя раскопкі на месцы зруйнаванага Гарнізоннага касцёла. Пачалося аднаўленне кірхі, іудзейм вярнулі сінагогу. Створаныя каталіцкія і праваслаўныя школкі актыўна віталі сваіх маленьких актыўістаў.

Новыя рысы набывала адукацыя. На падмурку савецкай педагогікі з'яўляліся вядомыя для савецкіх грамадзян толькі з гісторыі – гімназіі і ліцэі. Так, у 1990 г. была створана школа-гімназія № 30 (цяпер – гімназія № 1 імя аkadэміка Я.Ф. Карскага). Першым дырэкторам яе стала Рэгіна Можджэр. У 1991 г. Святлана Іоська ўзначаліла філіял Беларускага гуманітарнага адукацыйнага цэнтра, дзейнасць якога стымулювала стварэнне ў 1996 г. першага (і адзінага на сённяшні дзень) у сучасным Гродне ліцэя. Цяпер у горадзе ў сістэме сярэдняй агульной адукацыі дзейнічае восем гімназій і ліцэй.

Увага да беларусізацыі адбілася ў арганізацыі ў ГрДУ імя Я. Купалы першай ў Беларусі кафедры беларускай філаграфіі і культуры на чале з прафесарам **Аляксеем Пяткевічам**. У школах пачалі фарміравацца беларускія класы. На 1994/1995 навучальны год з 35-ці школ горада ў 29-ці вучні пачатковых класаў пачалі вучыцца па-беларуску. Іх колькасць склада 13 315 чалавек. Праз дзесяць год, у маі 2004 г., на роднай мове вучыліся толькі 660 чалавек у СШ №№ 3, 5, 6, 21, 26, 27, 32.

Пацікаўцеся, колькі цяпер вучняў вучыцца па-беларуску ў вашай школе? Абмяркуйце гэтыя перамены.

Многія канферэнцыі – «400-годдзе першага анатаміравання ва Усходній Еўропе» (1986), «300-годдзе аптэкі», «Вітаўт Вялікі і яго эпоха» (1990) – адкрылі гісторыю для гарадзенцаў. Цэлае пакаленне новых даследчыкаў

выйшла з ліку слухачоў і ўдзельнікаў цыкла навуковых канферэнцый «Наш Радавод», арганізаваных гісторыкам **Дзмітрыем Каравым** у 1990 г. У 1993 г. у лялечным тэатры адбылася і стала адметнай падзеяй Міжнародная навуковая канферэнцыя «Рым IV». Сярод яе ўдзельнікаў былі вядомыя беларускія гісторыкі Янка Запруднік і Юры Туранак, картограф Яўген Шыраеў, філолаг Адам Мальдзіс. Дыспуты, канферэнцыі, «круглыя сталы» сталі актыўнай формай самаадукацыі і духоўнага развіцця гараджан розных узростаў і адукаванасці. У горадзе з'явіліся такія навуковыя перыядычныя выданні як «Свіцязь» пад рэдакцыяй **Сяргея Габрусеўіча**, «Герольд-Litherland», заснаваны **Аляксеем Шаландам**, і «Гістарычны альманах» пад рэдакцыяй **Алеся Смалянчука і Алеся Краўцэвіча**.

У Гродна дзейнічаюць дзве навуковыя аkadэмічныя ўстановы. З 1985 г. працуе Інстытут біяхіміі НАН Беларусі на чале з аkadэмікам **Юрыем Астроўскім**, у 1991 г. адчынены Аддзел праблем рэсурсазберажэння НАН Беларусі, які стварыў аkadэмік **Анатоль Свірыдзёнак**.

Асоба ў гісторыі

Юры Астроўскі (29.06.1925, Мінск – 31.12.1991, Гродна) – аkadэмік, доктар медыцынскіх навук, грамадска-палітычны дзеяч. У 1959 г. стварыў у Гродзенскім медыцынскім інстытуце кафедру біяхіміі, якая перарасла ў Інстытут біяхіміі АН Беларусі. За 25 – гадовую працу ў медінстытуце склалася «школа Астроўскага»: пад яго кірауніцтвам абаранена звыш 70 кандыдацкіх і доктарскіх прац. Астроўскі быў вядомым спецыялістам у галіне вітаміналогіі і рэгуляцыі абмену рэчываў, наркалогіі і анкалогіі. Як чалавек высокай грамадзянскай пазіцыі ён выступаў за дэмакратычныя перамены, за адраджэнне беларускай культуры і гісторыі за ліквідацыю вынікаў чарнобыльской аварыі.

2. Горадабудаванне. Вонкавы выгляд сучаснага Гродна шмат у чым вызначае яго архітэктура. На мяжы тысячагоддзяў горад захаваў тое, што дае магчымасць сцвярджаць, што ён мае сваё аблічча. Гэта планіроўка і будынкі старога горада, гісторыка-археалагічны комплекс «Замкавая гара», брук вуліц Савецкай і Ажэшкі. На працягу 2007–2008 гг. быў істотна перабудаваны Стары мост цераз Нёман. Гэтая цэнтральная гарадская артэрыя пашырылася ўдвая.

Новы час прыносіць і новыя рысы. 90-я гады XX стагоддзя з'явіліся адрезкам гісторыі, калі складанасці эканамічнага развіцця не спрыялі буйному горадабудаванню. Становішча змянілася ў першыя гады XXI стагоддзя. Добраўпарадкаванне даліны Гараднічанкі ў раёне сучаснага парка імя Ж. Жылібера і плошчаў Тызенгаўза і Леніна, вуліцы Савецкай і мяжуючых з ёй вулачак зрабіла іх больш зручнымі для жыхарам горада. Як і ўсе перамены, архітэктурныя пераўтварэнні прынеслі розныя вынікі і выклікалі розныя эмоцыі і пачуцці гродзенцаў. Сапраўдным адкрыццём для жыхароў Гродна стала аднаўленне Дома майстроў XVIII ст. па вуліцы Ажэшкі. У ім размясціўся «Дом-музей рамёстваў на Гарадніцы». Сучасная архітэктура ўвасобілася ў найноўшым Лядовым палацы, будынках банкаў, новых крамаў.

У той жа час ніхто з сапраўдных грамадзян горада не застаўся абыякавым да рэканструявання галоўнай гістарычнай плошчы горада – сучаснай Савецкай. Новы архітэктурны выгляд плошчы істотна змяніў цэнтральную прастору Гродна: былі страчаны рысы старога, гістарычнага цэнтра. Адначасова падчас рэканструкцыі Савецкай плошчы не была ў поўным памеры выкарыстана ўнікальная магчымасць даследавання археалагічных помнікаў. З-за адкрытай прасторы рэканструяванай плошчы інакш сталі выглядаць такія архітэктурныя дамінанты, як будынак драматычнага тэатра, фарны касцёл, памятны танк «Т-34».

Адметнымі рысамі гарадскога аблічча сталі новыя помнікі. У 1987 г. плошча Леніна была рэканструйвана і ўстаноўлены новы помнік кіраўніку бальшавіцкай рэвалюцыі ў Расіі работы вядомага скульптара **Заіра Азгура**. У 1992 г. на перакрыжаванні двух каралеўскіх замкаў знайшлося месца адзінаму ў краіне помніку Вітаўту Вялікаму.

У скверы на вуліцы Камарова ўсталяваны помнік савецкім воінам, загінуўшым у вайне ў Афганістане 1979–1989 гг. Невыпадковае месца займае помнік геніяльнаму Адаму Міцкевічу. Яго скульптурная выява знаходзіцца ля

сядзібы Саюза палякаў Беларусі. Напамінае аб Халакосце мемарыяльны знак «Меноры» над сімвалічнай брамай у квартале былога гета. На будынках, лёсам звязаных з імёнамі славутых гарадзенцаў з'явіўся шэраг памятных шыльдаў. Гэта памяць пра музыку **Рыгора Шырму**, гісторыка **Міхася Ткачова**, паэта **Міхася Васілька**, пісьменніцу **Зоф'ю Налкоўскую**, педагога **Яна Каханоўскага**, змагароў вызваленчых паўстанняў 1794 і 1863 гг., генерала **Дзмітрыя Карбышава**. Каля Каложы з'явіліся два сімвалічныя знакі. Першым з іх у 1990 г. стала шыльда «Пагоня на Грунвальд. 1410 год», якая сведчыць аб удзеле гродзенскай харугвы ў пераможнай бітве на Грунвальдскім полі. Другім мемарыяльным знакам стаў велізарны валун са словамі «Давыду Гарадзенскому – абаронцу горада ад крыжацкай навалы ад удзячных нашчадкаў». Гэты знак, урачыста адчынены пад час святкавання 875-годдзя Гродна, у 2003 г., замацаваў легенду аб пахаванні выбітнага гародзенскага палкаводца ля сцен Каложы.

Гістарычнае дэталі

Ідэя ўстанаўлення помніка Давыду Гарадзенскому належыць вядомаму гродзенскому краязнаўцу, заслужаному настаўніку Беларусі, паэту **Апанасу Цыхуну**. Ён і стварыў баладу аб Давыдзе Гарадзенскім: «...Над Гародняй праходзяць стагодзі, А ты спіш у кургане, князь любы! Помніць вораг твой меч... Чуюць людзі, Як гудуць гарадзенскія трубы... » Але на помнік радкі з балады не трапілі.

У 2007 г. на будынку гарадскога дома культуры з'явілася памятная дошка кіраўнікам народнага ансамбля песні і танца «Нёман» **Адаму Чопчыцу** і **Ларысе Ляшэнка**. Сярод шэрагу новых скульптурных образаў, якія ўпрыгожылі наш горад у апошнія гады, вызначаецца скульптура «Гродзенскі архітэктара».

Усе горадабудаўнічыя пераўтварэнні спалучаюць тую шырокую гаму эстэтычных і ідэйных каштоўнасцяў, якая бурліва змянялася на працягу адносна невялікага гістарычнага адрезка часу – часу вялікіх перамен, асэнсаваць якія можна будзе значна пазней. Але горад мяняецца заўсёды. І, становячыся больш утульным для яго жыхароў, ён патрабуе ад іх уважлівасці да пераменаў, штораз нагадваючы аб неабходнасці гаспадарчага стаўлення да яго мінуўшчыны.

3. Літаратура, тэатр, выяўленчае мастацтва, музыка. Вытанчанае мастацтва найбольш увабрала ў сябе подых перамен жыцця. Таму дасягненні ў гэтай сферы найбольш красамоўныя ў харкторыстыцы часу. Гэта пастаўленыя ў лялечным тэатры купалаўскія «Тутэйшыя» Гэта – «Адзінокі Захад» рэжысёра **Генадзя Мушперта**, пастаўлены на сцэне драмтэатра. У літаратуры прыкметнымі сталі публіцыстыка **Пятра Рудкоўскага** і крытыка **Данілы Жукоўскага**, паэзія **Юркі Голуба, Юрася Пациопы, Алеся Чобата, Анатоля Брусеўіча**. Сярод новых літаратурных твораў, убачыўших свет у гэты час, – «Белая дама» (1992) **Аляксея Карпюка**, зборнікі вершаў «Гараднічанка» (1993) **Дануты Бічэль-Загнетавай**.

У музычным свеце падзеяй стала творчасць калектываў «Камерата», хора «Бацькаўшчына», «Гродзенскіх дударыкаў» **Яўгена Петрашкевіча**. Выключную папулярнасць набыў акцёр, паэт, музыка і выкананыца **Віктар Шалкевіч**, гітарыст **Уладзімір Захараў**.

Гродзенскі спорт

Гродзенскі спорт на пачатку дзевяностых гадоў перажывал пэўны ўздым. У 1993 годзе мясцовы футбольны «Нёман» выйграў Кубак Беларусі (першы і адзіны раз у суверэннай гісторыі). У тым жа годзе быў створаны мужчынскі баскетбольны клуб «Гродна-93», які шматразова заваёўваў Кубак Беларусі, восем разоў становіўся чэмпіёнам краіны – у 1996, 1998-2004 (да чэмпіёнскага тытулу ў розныя гады яго прыводзілі **Яўген Кец, Аляксандар Барысаў**). Неаднаразовым пераможцам нацыянальных турніраў за час суверэнітэту была жаночая баскетбольная «Алімпія» (у розныя гады пад кіраўніцтвам **Яўгена Елісеева, Валянціны Навойчык, Аляксандра Шымкавяка**). Гарадзенская жаночая каманда «Рытм» (трэнеры **Ала Грэсь, Ніна Дашко**) доўгія гады дамінавала не толькі на беларускай прасторы, але дамагалася гучных перамогаў у кантынентальных турнірах.

39-7 Хакейны «Нёман» пад кіраваннем **Анатоля Варывончыка** тройчы становіўся чэмпіёнам краіны (1998, 1999, 2001), чэмпіёнам Усходне-Еўрапейскай хакейнай лігі (1996). З гульнёвых каманд варта таксама адзначыць мужчынскі волейбольны «Камунальнік» і жаночую гандбольную «Гараднічанку», якія ўваходзяць у лік мацнейшых клубаў Беларусі. У канцы дзевяностых гадоў Гародня, дамінуючы ў многіх гульнёвых відах спорту, прэтэндавала на неафіцыйны тытул спартовай сталіцы краіны. Гэтыя амбіцыі былі звязаны найперш з імем тагачаснага старшыні Гродзенскага аблвыканкаму **Іосіфа Дубко**, які, выкарыстоўваючы адміністрацыйны рэсурс, актыўна спрыяў развіццю найперш гульнёвых відаў спорту. Гродзенскія клубы рэгулярна выступалі ў розыгрышах розных еўракубкаў. Найбольшых індывидуальных поспехаў на міжнароднай арэне дасягнулі прадстаўнікі гродзенскай лёгкаатлетычнай школы. Варта пералічыць атлетаў, што вызначыліся на

буйнейшых сусветных спаборніцтвах: дыскабол **Уладзімір Дуброўшчык** (сярэбраны прызёр алімпійскіх гульняў 1996, сярэбраны прызёр чэмпіянату свету 1995, чэмпіён Еўропы 1994), кідальнікі молату **Ігар Астапковіч** (2-е месца на АГ-1992, 3-е на АГ-2000, тройчы 2-е месца на ЧС-1991, 1993, 1995, чэмпіён Еўропы 1990) і **Іван Ціхан** (2-е месца на АГ-2004, 3-е на АГ-2008, трохразовы чэмпіён свету – 2003, 2005, 2007), дзесяціборац **Эдуард Хямляйнен** (двойчы сярэбраны прызёр ЧС – 1993, 1995), штурхальніца ядра **Яніна Карольчык** (чэмпіёнка АГ-2000, чэмпіёнка свету – 2001), кідальніца дыску **Ірына Ятчанка** (двуразовая бронзавая прызёрка АГ – 2000, 2004, чэмпіёнка свету – 2003).

Найбольш паспяховая для гарадзенцаў стала барселонская алімпіяды 1992 году, калі другі раз чэмпіёнам у суперцяжкай вагавай катэгорыі стаў штангіст **Аляксандар Курловіч**, адным з сама маладых чэмпіёнаў – пісталетны стралок **Канстанцін Лукашык**, чэмпіёнам у складзе гандбольнай дружыны СНД – **Андрэй Мінеўскі**. Адным з найбольш тытулаваных алімпійцаў ёсьць нараджэнец Гародні стралок з пісталету **Ігар Басінскі** (сярэбраны прызёр АГ-1996 і 2000, бронзавы АГ-1988 і 2000).

Традыцыі гродзенскіх школаў гімнастыкі і барацьбы цягам астатніх дзесяці гадоў сталіся абсалютна занядбаныя. Страчаны пазіцыі і ў некаторых іншых дысцыплінах. У найбольш папулярных гульнёвых відах – хакеі і футbole апошнім часам адбыўся рэгрэс. Нягледзячы на істотнае паляпшэнне спартовай інфраструктуры (прыкладам, карэнную рэканструкцыю і разбудову галоўнага стадыёну гораду “Нёман”), дзіцячы і юнацкі спорт развіваюцца слаба. Гэта яскрава выявіла і апошняя летняя алімпіяды ў Пекіне, на якой ніхто з гарадзенскіх прадстаўнікоў, не здолеў трапіць у прызёры. **(падрыхтавана Уладзімірам Хільмановічам)**

4. Кніжная і музейная справа. Перамены ў бібліятэчнай справе горада звязаны з пераездам у 1991 г. абласной бібліятэкі імя Я.Ф. Карскага з будынка дома купца Мураёва ў Новым замку. Падставаю для такога перамяшчэння сталі наступствы палітычных падзей, звязаныя з ліквідаваннем камуністычнай улады ў СССР. Абласны камітэт КП(б)Б быў ліквідаваны, і каралеўскія пакой занялі гісторыка-археалагічны музей і абласная бібліятэка. Цяпер абласная бібліятэка – сапраўдная духоўная скарбніца горада, якая захоўвае, сярод іншага, перыядычныя выданні з 1945 г., літаратуру па гісторыі і культуры Гродзеншчыны.

Гродна можа ганарыцца бібліятэкай рэдкай кнігі Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея. Крыніцамі яе фондаў з'яўляюцца кляштарныя бібліятэкі, бібліятэчныя зборы розных навучальных установ, калекцыя кніг гродзенскага краязнаўчага музея, створанага Юзафам Ядкоўскім. Цяпер у чытальнай зале бібліятэкі можна працаваць кожнаму даследчыку.

У канцы XX стагоддзя гарадзенцы атрымалі магчымасць даведацца пра мінуўшчыну і сучаснасць роднага горада. Гэта стала магчымым дзякуючы шэрагу новых выданняў. Сярод іх кніга энцыклапедычнага зместу «*Кронан*» **Алеся Госцева і Вячаслава Шведа**, «*Літаратурная Гродзеничына: Мясціны. Людзі. Кнігі*» **Аляксея Пяткевіча**, дзіцячыя «*Вітаут Вялікі*» і «*Гродзенскі замак*» **Алеся Краўцэвіча**, «*Очерки истории Православной Церкви на Гродненщине (с древнейших времён до наших дней)*» і «*Гродно-крепость в годы Первой мировой войны*» **Валерыя Чарапіцы**, зборнік навукова-папулярных нарысаў «*Яўрэі Гродна*», зборнікі навуковых артыкулаў і крыніц «*Горад святога Губерта*» пад рэдакцыяй **Алеся Смалянчука і Андрэя Вашкевіча**, гісторыка-документальная хроніка з серыі «*Памяць*» аб Гродне, фотаальбомы «*Гродна*» і «*Прынямонне*» народнага фотаклуба пад кірауніцтвам **Аляксандра Ласмінскага** і фотаальбомом «*Гродна. ХХI век*» **Міхася Анішчанкі**, «*Православные храмы Гродно*» **Ігара Трусава**, «*Магдэбурская Гародня*» **Юрыя Гардзеева**.

Трэба адзначыць перамены ў гродзенскім дзяржаўным гісторыка-археалагічным музеі. Прываблівае наведальнікаў сталая экспазіцыя «Зброя мінулых стагоддзяў» у Новым замку. Тут можна пазнаёміцца і з часовымі выстаўкамі выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва з калекцыі музеяў Беларусі і замежжа. Новай старонкай музейнай справы стаў музей гісторыі медыцыны ў памяшканні былой езуіцкай аптэцы XVII ст. Яго стваральнікам стаў гісторык медыцыны **Фёдар Ігнатовіч**. Нараджэнне новай экспазіцыі музея стала магчымым дзякуючы працы **Вікторыі Ткачовай**.

Дом-музей Максіма Багдановіча створаны намаганнямі Дануты Бічэль-Загнетавай. Экспазіцыі яго распавядаюць пра бацькоў паэта, яго дзіцячыя гады, вучобу ў гімназіі і ліцэі, грамадскую дзейнасць, рассказываюць аб літаратарах, скульптурах, мастаках, прысвяціўшых Багдановічу свае творы. Асобны пакой музея ўяўляе сабой рабочы кабінет бацькі паэта Адама Рыгоравіча.

Важнай падзеяй стала адкрыццё музея гісторыі педагогікі ў ліцэі №1, музея гісторыі вуліц у СШ №26, арганізаванага **Лідзіяй Падбярозскай**, музея акадэміка Я.Ф. Карскага ў гімназіі №1, пераведзенага сюды з в. Лаша **Таццянай Еўтух, Валянцінай Шаровай і Апанасам Цыхуном** і такім чынам, выратаванага ад знішчэння.

Духоўная штодзённасць гродзенцаў мае глыбокі культурны пласт, назапашаны стагоддзямі гарадской гісторыі. Гэта дае ўпэўненасць у будучыні нашага горада. Багатае на прыгожыя ўчынкі і высокія дасягненні гараджан жыццё будзе заўсёды віраваць у горадзе Гродне.

Пытанні і заданні

- 1. Што стала падставаю для якасных духоўных перамен у жыцці гараджан?**
- 2. Што ў змесце перамен у сферы культуры сведчыць аб нацыянальным адраджэнні?**
- 3. Як caratterызуюць час тыя помнікі і памятныя шыльды, якія былі ўсталяваны ў горадзе ў апошні час? Чаму?**
- 4. Якія старонкі гродзенскай мінуўшчыны сталі патэнцыялам для мейшых месца перамен у жыцці грамадства горада?**

Пасляслоўе

Вы прачыталі не проста кнігу, якая, напэўна, узбагаціла вас новымі ведамі. «Гродназнаўства», – гэта сістэма ведаў самага разнастайнага характару аб канкрэтнай геаграфічнай кропцы – беларускім горадзе Гродна. Дапаможнік «Гродназнаўства», які арыентаваны на абсолютна лакалізаваную прастору ў межах асобна вызначанага горада – гэта запрашальны билет (а калі хочаце, то і пущёўка) у свет, які, можа быць, і знаёмы вам, але знаёмы звонку. Па сутнасці, гэты свет ёсць *«terra incognita»*. І не столькі таму, што шмат чаго згубілася ў віхурах часу, сколькі таму, што мы не прызывычаены «жыць уважліва», не навучаны за знешняй і такой звыклай «знаёмасцю» родных мясцінаў разглядаць амаль няўлоўныя сляды мінулага, бачыць веліч і неўміручую прыгажосць нават у самых сціплых, дробязных праявах рэчаінасці Гродна.

Спадзяваемся, што «Гродназнаўства» дапамагло вам наблізіцца да ведання і адчування роднага горада. Але разам з першымі ведамі пра таямніцы горада вам спатрэбяцца цярпенне і настойлівасць па авалодванні методыкай краязнаўчай дзейнасці, шматлікія звесткі з розных галін науک і няўрымслівае жаданне спасцігнуць гісторыю горада. Бо далёка не кожнаму ён адкрывае сваю душу. Пасіўная назіральнасць ці звычайная недасведчанасць не дазволяюць вам дасягнуць сваёй мэты. Гродна так і застанецца *«terra incognita»*.

Таму – наперад, у гушчар гістарычных падзей, чалавечых лёсаў, архітэктурных находак, гарадскіх міфаў і паданняў! Гродна чакае вас.

Спіс рэкамендаванай літаратуры

1. Ад Каложы да фортаў: праз дзесяць стагоддзяў гісторыі Гродна (і адну «рэканструкцыю»...)/ склад. А. Чарнякевіч Матэрыялы «круглага стала», 28 кастрычніка 2006 года/. – Гродна, 2006. – 40 с.
2. Аляксееў, Л.В. Гродна і помнікі Панямоння/ Л.В. Аляксееў. Мінск.:Беларуская навука, 1996. – 191 с.
3. Богданович, А.В., Города Белоруссии: Краткий экономический очерк./А.В. Богданович, П.А. Сидоров – Минск, 1967. – 181 с.
4. Воронин, Н.Н. Древний Гродно: по материалам археол. раскопок 1932–1949 гг.)/ Н.Н. Воронін. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 239 с.
5. Выкладчыкі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы: біябібліографічны даведнік / пад рэд. В.М. Чарапіцы. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 595 с.
6. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня/ Ю. Гардзееў. – Гародня-Wroclaw, 2008. – 382 с.
7. Горад Святога Губерта: Краязнаўчы альманах./ пад рэд. А. Смалянчука, А. Вашкевіча. – Вып. 1–4. – Горадня–Вільня, 2005–2008.
8. Гостев, А.П., Швед В.В. Кронон. Летопись города над Неманом (1116–1990)/А.П. Гостев, В.В.Швед . – Гродно: НВК «Пергамент», 1993. – 329 с.
9. Гостев, А.П., Семенчук А.А. Королевский город Гродно. Путеводитель. – Mn: Рифтур, 2006. – 72 с.
10. Граблевский, И.С. Юные герои Гродненщины/ И.С. Граблевский. – Мінск: Юнацтва, 1981. – 152 с.
11. Граблевский, И.С. Гродно и окрестности: справочник-путеводитель/ И.С. Граблевский. – Мінск: Полымя, 1987. – 160 с.
12. Гродзеншчына: Назвы населеных пунктаў паводле легендаў і паданняў/ Склад., запіс, апрац. А.М. Ненадаўца. – Мінск: Беларусь, 1999. – 386 с.
13. Гродна: гісторыя, сімвалы, знакі, асобы / Склад. Я.М.Жабрун. – Гродна: RISE , 1996. – 22 с.
14. Гродна і гродзенцы / склад. Я.М. Жабрун. – Гродна: ГрДУ, 1999.–32 с.
15. Гродна ў гады Вялікай Айчыннай вайны (1941–1945 гг.). – Гродна: ГАУД, 1995. – 207 с.
16. Гродненский государственный историко-археологический музей:.. путеводитель по залам / сост. Е.А.Соловьёва [и др.] – Минск.: Полымя, 1986. – 240 с.
17. Гродно: исторический очерк. – Минск: Госиздат БССР, 1960. – 150 с.
18. Гродно: исторический очерк/ под ред. З.Ю.Копысского, Б.М.Фиха. Изд.2-е. – Минск: Беларусь, 1964. – 262 с.
19. Гродно-Grodno / И.И.Ковкель, Я.Н.Мараш. - Минск:Полымя, 1987. – 96 с.

20. Гродно: историко-экономический очерк / И.П. Крень [и др.] – Минск: Полымя, 1988. – 240 с.
21. Гродно: энциклопедический справочник. – Минск: БелСЭ, 1989. – 438 с.
22. Данскіх, С.У. Гародня ў паўстанні 1830-1831 гг./ С.У. Данскіх // Гарадзенскія апосталы: гістарычны альманах. Вып. 2. – Гародня: Гродзенскае маладзёжнае аб'яднанне «Альянс імя Вітаўта Вялікага», 1999. – 23 с.
23. Дарогамі Максіма Багдановіча. – Гродна: ГАУД, 1991. – 32 с.
24. Евреи Гродно Очерки истории и культуры. – Гродно: Бел. гос. музей истории религии, общественное объединение «Гродненский еврейский общинный дом «Менора», 2000. – 124 с.
25. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Гродзенская вобласць. – Мінск: БелСЭ, 1986. – 370 с.
26. Историки Гродненщины: Материал в помощь лектору. – Гродно: ГОУТ, 1989. – 27 с.
27. Их именами названы...: энцикл. справочник. – Минск: БелСЭ, 1987. – 711 с.
28. Карнялюк, В. Гродзенскі эпізод Першай сусветнай вайны/ В. Карнялюк// Беларуска-нямецкая грамадска-культурныя ўзаемаадносіны: гісторыя, сучаснасць, перспектывы // Albarutenika -7 – Мінск: Навукова-асветніцкі цэнтр імя Ф. Скарыны, 1996. – С. 34 – 38.
29. Квитницкая Е.Д. Планировка Гродно в XVI–XVIII вв. //Архитектурное наследство. – 1964. - №17. – С. 11-38.
30. Кітурка Ю.В., Гродзенскія замкі: гісторыка-архітэктурны нарыс./ Ю.В. Кітурка, В.М. Царук – Гродна: ГАУД, 1997. – 44 с.
31. Кишик Ю.Н. Градостроительная культура Гродно / Ю.Н. Кишик. – Мн.: Бел. Наука, 2007. – 303 с.
32. Климат Гродно. – Ленинград: Гидрометеоиздат, 1982. – 159 с.
33. Книга героев Гродненской области / сст. Ю.М. Алексей, О.М. Якубович. – Гродно: ГОУПП «Гродн. тип.», 2004. – 168 с.
34. Краўцэвіч, А.К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння XVI–XVIII стст.: Планіроўка, культурны слой/ А. Краўцэвіч – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 171 с.
35. Краўцэвіч, А.К. Гродзенскі замак: Нарыс/ А. Краўцэвіч. – Мн.: Юнацтва, 1993. – 47 с.
36. Кудряшев В.И. Гродно. – М.: Госиздат литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам/ В.И. Кудряшов, 1960. – 128 с.
37. Лабовіч, А. «І думкі мкнуцца мімаволі...»/ А. Лабовіч. – Варшава: б.в., 2002. – 48 с.
38. Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII– первой половине XIX века/ А. Лютый. – Мінск: Навука і тэхніка, 1987. – 181 с.

39. Маліноўская Т.Р. Архітектура горада Гродна (Х ст. да 1939 г.). Вучэбны дапаможнік для студэнтаў. – Гродна: ГрДУ, 2005. – 88 с.
40. Мяшэчка Я.М., Геаграфія Гродзенскай вобласці/ Я.М. Мяшчэнка М.У. Амельянчук, В.М. Фунт. – Брэст: Выдавецтва С.Лаўрова, 2000. – 107 с.
41. Наш край: Древнейшая история Гродненщины: Материал в помощь лектору, пропагандисту, учителю/ материал. подгот. С.В. Полуцкая. – Гродно: ГОУТ, 1990. – 20 с.
42. Наш край: Гродненщина в составе Великого княжества Литовского и Речи Посполитой: Материал в помощь лектору, пропагандисту, учителю/ Материал подгот. Я.Н. Мараш, С.В. Полуцкая. – Гродно: ГОУТ, 1990. – 36 с.
43. Наш край: Гродненщина в конце X – первой половине XX вв. материал в помощь лектору, пропагандисту, учителю/ Матер. подгот. В.В. Швед, С.Е. Сельверстова, П.И. Леута. – Гродно: ГОУТ, 1990. – 42 с.
44. Орловский, Е.Ф. Гродненская старина/ Е. Орловский./ Гродна. – Гродна, 1910. – 343 с.
45. Памяць: гіст.-дакум. хроніка горада Гродна. – Мінск: БелЭн, 1999. – 712 с.
46. Пяткевіч А.М. Людзі культуры з Гродзеншчыны: Даведнік/ А. Пяткевіч.– Гродна: ГрДУ, 2000. – 356 с.
47. Ткачёв, М.А. Замки Белоруссии/ М.А. Ткачёв. – Минск: Полымя, 1987. – 222 с.
48. Трусаў, А., Стары замак у Гродне XI-XVIII стст.: Гіст.-археал. Нарыс/ А. Трусаў, В. Собаль, Н. Здановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 152 с.
49. Трусаў, А., Стары замак у Гродне XI – XIII стст.: іст.-археал. Нарыс/ А. Трусаў, В. Собаль, Н. Здановіч.. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 152 с.
50. Трусов, И. Православные храмы Гродно/ И. Трусов. – Минск-Гродно: Мэджык Бук, 2008. – 100 с.
51. Трусов, И. Серые артыкулаў пра вуліцы Гродна, надрукаваная ў газеце “Біржа інфармацый”. – 1998. - №№ 12-44.
52. Царук, В.М. Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей/ В.М. Царук. – Гродна: ГАУПП “Гродзенская друкарня”, 2000. – 22 с.
53. Цітоў, А.К. Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі/ А.К. Цітоў. – Мінск: Полымя, 1993. – 239 с.
54. Цітоў, А.К. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі/ А.К. Цітоў. – Мінск: РІВШ БДУ, 1999. – 176 с.
55. Чантурія, В.А. Архитектурные памятники Гродно/ В.А. Чантурія. – Минск: Полымя, 1983. – 31 с.
56. Чарапіца, В.М. Са скарбніцы кніжных паліц: Нарысы пра аўтографы даследчыкаў гісторыі Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст./ В.М. Чарапіца – Мінск: БелНДЦДААС, 1994. – 174 с.
57. Чарнякевіч, А. Беларускі Нацыянальны Рух у Гародні (1918 –1920 гады)/ А. Чарнякевіч // Гарадзенскія апосталы: гістарычны альманах. Вып. 1. –

- Гародня: Гродзенскае маладзёжнае аб'яднанне «Альянс імя Вітаўта Вялікага », 1998. – 49 с.
58. Черепица, В.Н. Польское национальное движение в Белоруссии (последняя треть XIX века): факты-события-комментарии/ В.Н. Черепица. – Гродно: Б.и., 1996. – 143 с.
59. Черепица, В.Н. ...Дай нам руку в непогоду: Деятели русской культуры XIX – начала XX веков и Гродненщина. Историко-документальные очерки и публицистика/ В.Н. Черепица – Гродно: Б.и., 1997. – 130 с.
60. Черепица, В.Н. Очерки истории Православной Церкви на Гродненщине (с древнейших времён до наших дней)/ В.Н. Черепица. – Гродно: ГрГУ, 1999. – ЧастьI. – 320 с.
61. Черепица, В.Н. Гродненский православный некрополь (с древнейших времён до начала XX века)/ В.Н. Черепица. – Гродно: ГрГУ, 2001. – 230 с.
62. Черепица, В.Н. ...Не потерять связующую нить: История Гродненщины XIX-XX столетий в событиях и лицах (исследования, документы, комментарии): монография/ В.Н. Черепица. – Гродно: ГрГУ, 2003. – 420 с.
63. Черепица, В.Н. Очерки истории Православной Церкви на Гродненщине (с древнейших времён до наших дней)/ В.Н. Черепица. – Гродно: ГрГУ, 2005. – ЧастьII. –440 с.
64. Швед, В.В. По следам гродненской старины/ В.В. Швед. – Гродно: Лидская типография, 1993. – 70 с.
65. Швед, В.В. Падзеі і постаці гродзенскай дауніны/ В.В. Швед. – Гродна: ГАУД, 1995. – 176 с.
66. Швед, В.В. Торговля в Беларуси в период кризиса феодализма (1830 – 1850-е годы)/ В.В. Швед. – Гродно:ПКФ «Орбикс », 1995. – 195 с.
67. Швед, В.В., Горадзен. Аповяды з гісторыі горада (10 ст. – сярэдзіна 16 ст.)/ В.В. Швед, А.П. Госцеў, А.А. Дабрыян. – Гродна: Гродзенская ўзбуйненая друкарня, 1996. – 60 с.
68. Швед, В.В. Горадня. Аповяды з гісторыі горада (сярэдзіна 16 – канец 18 ст.)/ В.В. Швед, А.П. Госцеў, А.А. Дабрыян. – Гродна: Пергамент, 1997. – 140 с.
69. Швед, В.В. Губернскі Гродна: Аповяды з гісторыі горада (канец XVIII - пач. XX ст.)/В.В. Швед. – Баранавічы: Баранавіцкая ўзбуйненая друкарня, 2003. –168 с.
70. Экологические экскурсии по лесопарку Румлёво / Д.М. Андреева, [и др.]– Изд. 2-е, доп. и испр. –Гродно: ГОУПП «Гродненская типография», 2007.

Гласарый

Амбон (грэч. *ambon* – узвышэнне) – паўкруглае і высунутае на сярэдзіну храма ўзвышэнне перад царскім варотамі, з якога чытаюць Евангелле, гавораць казанні.

Анфілада (фр. *enfilade*) – шэраг паслядоўна прылеглых адзін да аднаго пакояў з размешанымі па адной прамой лініі дзвярамі (часта ў палацах, старадаўніх будынках).

Апрычніна – карная сістэма ўнутрыпалітычных мер у Маскоўскім княстве ў 1565-1572 гг. для барацьбы з магчымаю здрадаю феадалаў (масавыя рэпресіі, казні, зямельныя канфіскацыі і г.д.)

Апсіда – выступ будынка, звычайна паўкруглы або шматвугольны ў плане і ўнутраная прастора храма, якая складае частку алтара.

Атык (ад грэч. – антычны) – сценка над карнізам, якая завяршае будынак.

Вальма – тарцовы схіл 4-схільнага даху.

Валюта (ад італ. – завіток, спіраль) – архітэктурны матыў у форме спіралепадобнага завітка з кружком («вочкам») у цэнтры.

Вексілалогія (лац. *vexillum* сцяг + грэч. *logos* наўкука) – сцягазнаўства, дапаможная гістарычна дысцыпліна, якая вывучае гісторыю ўзнікнення сцягоў і іх сімвалікі.

Гектограф – спрошчаны друкарскі апарат для атрымання копій з надрукаванага або напісанага тэксту і ілюстрацый.

Геральдыка (познелац. *heraldica* ад *heraldus* вяшчальнік) – гербазнаўства, дапаможная гістарычна дысцыпліна, якая вывучае старажытныя і стварае новыя гербы; сістэма ведаў пра гербы, правілы іх складання і выкарыстання.

Іешывা – вышэйшая школа ў традыцыйнай яўрэйскай сістэме аддукацыі.

Зграфіта (ад лац. – выдрапаны) – манументальная-дэкаратыўны жывапіс праз выдрапаванне верхняга пласта тынкоўкі да ніжніх, контрастных па колеру пластоў.

Кагал – яўрэйская суполка і, адначасова, орган мясцовага самакіравання ў яўрэяў Еўропы. Складаўся з старэйшин (рошым), ганаровых асоб (товім), суддзяў (даянаў), хадатаяў па справах з хрысціянамі (штадланаў) і рабінаў.

Кайзеравец – назва служачых нямецкай арміі ў гады Першай сусветнай вайны, подданых германскага імператара (кайзера) Вільгельма II.

Калегіум – навучальная ўстановы ордэна езуітаў, якія давалі класічную аддукацыю.

Канвакацыйны сойм – склікаўся прымасам для вызначэння тэрміну выбараў караля і князя, вырашаў пытанні, якія не цярпелі адкладання; на элекцыйным сойме праходзілі выборы польскага караля і вялікага князя; на каранацыйным сойме адбывалася іх каранацыя.

Капітэль (ад познелац. - галоўка) – пластычна вылучаная верхняя частка вертыкальнай апоры слупа.

Капішчызна – падатак, які ў 15-16 стст. спаганяўся за ўтриманне карчмы і продаж алкагольных напояў.

Каралявец – адна з даўніх назваў Кёнігсберга (цяперашні Калінінград).

Картуш (ад італ. - скрутак, мяшочак) – упрыгожванне ў выглядзе дэкаратыўна акаймаванага шчыта або паўразгорнутага скрутка, на якім адлюстраваны герб, эмблема, надпіс.

Кашрут – частка старажытнаўрэйскага кодэкса здароўя, які вызначае кола дазволеных для спажывання прадуктаў.

Кашэрны забой – забой жывёлы, праведзены з выкананнем спецыяльнага абраду рэznікам, пасля якога мяса альбо птушка лічацца кашэрнымі, г.зн. прыгоднымі да спажывання.

Курданёр – парадны двор палаца, асабняка, які ўтвараецца асноўным корпусам і бакавымі флігелямі.

Лапаткі – вертыкальны выступ на сцяне будынка без базы і капітэлі.

Лінгвістыка (лац. Lingua мова) – мовазнаўства, навука якая вывучае пабудову, функцыянаванне і гісторыю развіцця мовы, мову ва ўсім аб'ёме яе якасцей і функцый.

Лямус (польск. lamus, lemus ад с.в.-ням. lem-hus) – гліняны будынак – мураваны або драўляны будынак для зберагання гаспадарчых прылад, збожжа, прадуктаў.

Майстры – кіраўнікі вытворчага працэсу ў цэхах.

Меламед – настаўнік ў традыцыйнай яўрэйскай сістэме асветы.

Мяжа аселасці (поўная назва – мяжа пастаянной яўрэйской аселасці) – тэрыторыя, дазволеная для пасялення яўрэяў у Расійскай імперыі ў канцы XVIII – пачатку XX стагоддзя. Распаўсюджвалася на ўсю тэрыторыю сучаснай Беларусі, Екацярынаслаўскае намесніцтва і Таўрыцкую вобласць.

Неф – прадаўгаватое памяшканне, частка інтэр'еру, абмежаваная з аднаго ці з абодвух бакоў радамі калон або слупоў.

Патрон – апякун, абаронца.

Патрыцыят – вышэйшы, найбольш багаты пласт гарадскога насельніцтва сярэднявечнай Еўропы, які замацаваў за сабою асобыя права і прывілеі ў гарадской абшчыне.

Пілястры (ад італ. - калона, слуп) – плоскі вертыкальны прамавугольны выступ на сцяне або слупе, які паўтарае ўсе часткі і працівцы калоны.

Плінфа – тонкамерная, амаль квадратная цэгla, выкарыстоўвалася ў мураваным будаўніцтве X –XII стагодззяў.

Пінкас – летапіс яўрэйскай суполкі, у які заносіліся ўсе важнейшыя падзеі з яе жыцця. Пінкас вяла і захоўвала спецыяльная службовая асoba суполкі.

Рабін – службовая асоба яўрэйскай суполкі, якая кантралюе рэлігійную, дабрачынную і навучальную дзейнасць. Вылучаецца выключным веданнем рэлігійнага пісання і каментараў да яго, выступае з казаннямі і дае тлумачэнні жыщчэвых сітуаций згодна з Талмудам.

Рызаліт – (ад італ. – выступ) – частка будынка, якая выступае за лінію фасада на ўсю яго вышыню.

Рэнесанс (фр. Renaissance – Адраджэнне) – эпоха ў развіцці еўрапейскай культуры. У гэты перыяд адбылося адраджэнне антычнай традыцыі (архітэктура, лацінамоўная паэзія). Эпосу Адраджэння быў ўласцівы свецкі характар і гуманістычны светапогляд. На Беларусі развіўся ў 16 ст..

Стук – (штучны мармур), матэрыял для аздаблення сцен і архітэктурных дэталей: аблепены і здробнены гіпс, злучаны з галуном і клеем, часам з дамешкамі мармуровай пудры.

Талмуд – 12-томны звод прававых і рэлігійна-этнічных каментараў да Пяцікніжжа Маісеева, які складаецца з Мішны і Гемары.

Талмуд-тора – грамадская яўрэйская пачатковая школа, якая ўтрымлівалася на сродкі суполкі. Служыла адукацыі падрастаючага пакалення з самых бедных сем'яў, забяспечвала вучняў ежай, абыткам, адзеннем і канцылярскімі таварамі. Звычайна размяшчалася ў будынку сінагогі, засяроджвалася на вывучэнні рэлігійных прадметаў.

Трансільванія (Сямігароддзе) – княства, якое знаходзілася ў цэнтральнай Румыніі. У XI ст. яе заваявалі венгры. У 1541 г. Трансільванскае княства было падпарадкавана Асманскай імперыі.

Тымпан – поле трохвугольнага ці фігурнага франтона.

Тынф (пол. Tynf, рус. Тинф ад імя ням арандата манетных двароў у Каралеўстве Польскім А. Тынфа, ініцыялы якога стаялі на рэверсе манеты) – у прыватнасці: сярэбраная манета Рас. імперыі 1707 – 1709 гг. для замежных плацяжоў у час Паўночнай вайны 1700-1721. Пастанова Брэсцкага сойміка 1714 называла яе «Тынф маскоўскі».

Фара (паходзіць з ням. мовы Pfarrei) – парафія.

Фахверк – тып канструкцыі ў драўляным каркасным будаўніцтве, выконваў ролю не толькі канструкцыйнага, але і дэкаратыўнага элемента будынка, расчляняючы фасад на панелі рознай формы і надаючы будынку сваёсаблівы, маляўнічы выгляд.

Хасідызм – рэлігійная плынь у іўдаізме, накіраваная на рэфармаванне рэлігіі, харектарыздавалася містыцызмам, аптымістычным поглядам на дух іўдаізму, недаверам да «кніжнага вучэння».

Хедэр – прыватная пачатковая школа ў традыцыйнай сістэме асветы яўрэяў.

Цамянка — росчына з вапны з дабаўкаю тоўчанай цэглы.

Цэхмістр – глава рамеснага цэха.

Чынш (ад лац. census=перапіс) – грашовыя ці натуральныя плацяжы фе-

адальна-залежных сялян землеўласніку за карыстанне зямлёй.

Шабат – субота, рэлігійнае свята іудзеяў, якое пачынаецца ўвечары ў пятніцу з заходам сонца і заканчваецца з заходам сонца ў суботу, гэта час, прызначаны для малітвы і роздуму над Святымі тэкстамі. Забаронена любая праца.

Эканомія – від дзяржаўнага зямельнага ўладання ў ВКЛ. Вылучаны на падставе соймавай канстытуцыі 1589 г. з каралеўскіх і вялікакняжацкіх уладанняў для задавальнення патрэб двара манарха і прыдворнага скарбу. Мелі ўласнае адміністрацыйна-гаспадарчае кіраванне, падначаленае даворнаму падскарбію ВКЛ.

Эркер – паўкруглы, трохкутны ці шматгранны зашклёны выступ на плоскасці сцяны будынка.

Этымалогія (грэч. *etimologίa*, ад *etymon* – сапраўднае значэнне слова + *logos* слова, навука) – галіна мовазнаўства, якая даследуе паходжанне слоў, іх першапачатковую структуру і семантычныя сувязі.

Юрыдыка – частка горада, якая знаходзілася пад уладаю прыватнай асобы або царквы ці кляштара і на якую не распаўсюджвалася ўлада магістрата.

ХРАНАЛОГІЯ ГРОДНА

- 1116 г. – Першы ўспамін аб гродзенскім князі Усеваладзе ў Іпацьеўскім летапісу.
- 1127 г. — Першы ўспамін аб Горадзене (Гродна) ў Іпацьеўскім, Лаўрэнцьеўскім і Радзівілаўскім летапісах.
- 1180-е гады
— Пачатак апекі Полацка над Гродзенскім княствам.
— Будаўніцтва царквы св.Барыса і Глеба пасля пажару 1184 г.
- 1240-я гады — Гродна становіцца ўдзельным горадам Вялікага княства Літоўскага.
- 1253, 1259 г. — Гродна захоплены Данілам Галіцкім і далучаны да Галіцка-Валынскай землі.
- 1270 г. – Вялікі князь літоўскі Трайдэн адваёўвае Гродна.
- 1284 г. – Першы напад крыжакаў на Гродна.
- 1312 г. – Гродзенскім кашталянам стаў князь Давыд Даўмонтавіч (Гарадзенскі).
- 1389 г. – Першы ўспамін аб Фары Вітаўта – першым каталіцкім храме ў Гродна.
- 1405 г. – Пасля нападу на Пскоў Вітаўт пасяляе каля Барысаглебскай царквы палонных жыхароў яго прыгарада Каложа.
- 1410 г., 15 ліпеня — Удзел Гродзенскага палка (харугвы) у Грунвальдской бітве.
- 1441 г. – Гродна згадваецца сярод 15 буйных гарадоў Вялікага княства Літоўскага.
- 1496 г. — Вялікі князь літоўскі Аляксандр дае гораду прывілей на поўнае магдэбургскае права.
- 1540 г. – Польская каралева Бона падцвярджае магдэбургскае права горада і дазваляе мець пячатку з гербам (алень святога

- Губерта, які пераскоквае праз агароджу).
- 1560 г.
- Каралеўскія рэвізоры С.Дыбоўскі і Л.Война складаюць увалочнае вымярэнне Гродна: названы вуліцы, плошчы, зямельныя вучасткі і іх гаспадары.
- 1567 г.
- Нямецкі мастак Г.Адэльгаўзэр робіць малюнак маскоўскага пасольства на фоне панарамы Гродна, на аснове якой М.Цюндт у 1568 г. створыць знакамітую гравюру.
- 1569 г., 1 ліпеня
- Пасля Люблінскай уніі Гродна апынуўся ў складзе федэрацыі Рэч Паспалітая Абодзух Народаў
- 1570 г.
- Першы ўспамін аб арганізацыі ў горадзе рамесных цехоў.
- 1586 г., 12 снежня
- Памёр у Старым замку вялікі князь літоўскі і кароль польскі Стэфан Баторы. 14.12 адбылося першае ва Усходняй Еўропе анатаміраванне цела.
- 1627 г.
- Вялікі князь літоўскі і кароль польскі Жыгімонт прадпісаў уладкаваць у горадзе брукавую маставую.
- 1673 г.
- Канстытуцыяй (рашэннем) вялікага князя літоўскага і польскага караля Міхала Карыбуда Вішнявецкага горад становіцца сеймавым месцам, у якім будзе адбывацца кожны трэці звычайны сейм Рэчы Паспалітай.
- 1706 г., 2-4 красавіка
- Ажыццяўлена так званая “Гродзенская аперацыя” рускіх войск падчас Паўночнай вайны Расіі са Швецыяй.
- 1725 г.
- На вежы езуіцкага (Фарнага) касцёла змешчаны гарадскі ратушавы гадзіннік ХУII ст.
- 1734 г.
- Пачалося будаўніцтва Новага замка.
- 1765 г.
- Падскарбі надворны літоўскі А.Тызенгаўз становіцца ўпраўляющим Гродзенскай каралеўскай эканоміі і пачынае праводзіць у горадзе і ваколіцах эканамічныя і культурныя пераўтварэнні.
- 1793 г.
- Гродна становіцца цэнтрам ваяводства ВКЛ (да 1795 г.).
- 17.06-23.11
- У Гродна адбываецца апошні сейм Рэчы Паспалітай.
- 1794 г., 30 верасня
- Падчас паўстання 1794 г. А.-Т.Касцюшка ўдзельнічае ў пасядженні гродзенскай Парадкавай камісіі ў Новым замку.
- 1795 г., 25 лістапада
- Апошні вялікі князь літоўскі і кароль польскі Станіслаў Аўгуст Панятоўскі падпісвае ў Гродне адрачэнне ад прастола. Гэтым юрыдычна замацаваны трэці падзел Рэчы Паспалітай. Горад уваходзіць у склад Расійскай імперыі.
- 1801 г., 27 верасня (ст. ст.)
- Указам расійскага імператара Аляксандра I створана Літоўска-Гродзенская губерня (пачала існаванне з 1 студзеня 1802 г.). Гродна – губернскі горад.
- 1812 г., 30 чэрвеня-

- 20 снежня — Гродна акупаваны войскамі Напалеона.
- 1820 г. — Пачынае працу гродзенская губернская друкарня, у якой друкуюцца газета «Гродненские губернские ведомости» (з 1838 г.), штогадовыя выданні — “Адрес-календарь и справочная книжка Гродненской губернии” ці “Памятная книжка Гродненской губернии» (з 1847 г.), «Обзор Гродненской губернии» (з 1879 г.).
- 1830 г., 15 верасня — Адкрыццё публічнай бібліятэki.
- 1838 г. — Пачынае выходзіць газета “Гродненские губернские ведомости”
- 1860 г. — Па вул.Дамініканскай (Савецкай) пракладваецца першы ў Беларусі вадаправод.
- 1861 г. — Пачала падпольную дзеянасць гродзенская рэвалюцыянадэмакратычная арганізацыя.
- 1862 г. — Праз Гродна прыйшла Пецярбургска-Варшаўская чыгунка. Пабудавана станцыя 3-га класа.
— Заснавана Гродзенская тытунёвая фабрыка І.Л.. Шарашэўскага.
- 1885 г., 10 чэрвеня — Пачаўся пажар, у выніку якога большая частка горада была спалена.
- 1887 г. — Узнік падпольны рэвалюцыйны гурток марксісткага напрамку на чале з М.І.Дзем'яновічам.

Другая палова

- 1890-х г. — Створана гродзенская сацыял-дэмакратычная арганізацыя.
- 1897 г. — Арганізаваны гродзенскі рабочы камітэт.
- 1900 г., 4 лютага — Адкрыццё самастойнай Гродзенскай епархii.
- 1905-1907 г. — Актыўны ўдзел гродзенскіх працоўных у першай рускай рэвалюцыі.
- Лета 1906 г. — Узнікненне Гродзенскай акруговай арганізацыі РСДРП.
- 1909 г. — Пачатак дзеянасці нелегальнага Гродзенскага гуртка беларускай моладзі.
- 1912 г. — Пушчана першая электрастанцыя.
- 1915 г., 2 верасня-
27 красавіка 1919 — Акупацыя горада нямецкімі (кайзераўскімі) войскамі.

1918 г., ліпень — Стварэнне Гродзенскага падпольнага раённага камітэта РКП(б), які дзеянічаў пад кіраўніцвам Паўночна-Заходняга абласнога камітэта партыі.

1918 г., 27 снежня — У горад пераїзджае ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі
1919 г., 26 студзеня — Пасяджэнне першага Савета рабочых дэпутатаў.
1919 г., 27 красавіка — Перадача горада нямецкім камандаваннем
легінерам Пілсудскага.
1920 г., 19 ліпеня — Гродна захоплены 3-м конным корпусам Г. Д. Гая.
1920 г., 25 верасня — Горад займаюць польскія войскі Па Рыжская дамове
1921 г. Гродна застаецца ў складзе Польскай Рэспублікі як
павятовы горад Белатоцкага ваяводства.
1921 г., студзень — Стварэнне падпольнай камсамольскай арганізацыі на
швейных прадпрыемствах Гродна.

1922 г., 9 снежня — Адчынены гродзенскі гістарычны музей.
1925 г., чэрвень — Стварэнне ў горадзе рэвалюцыйна-дэмакратычнай
арганізацыі Беларускай селянска-рабочай грамады.
1926 – 1936 г. — У Гродне дзеянічае падпольная друкарня КПЗБ.
1939 г., 20-21 верасня — Горад узяты чырвонай Арміяй. Створана Часовае
управлінне
1939 г., 25 верасня — Выйшаў у свет першы нумар газеты “Свободная
Белорусь”
1939 г. — У горадзе створаны краязнаўчы музей.
1940 г., 20 лютага — Пачаліся заняткі ў першай у Заходній Беларусі
вышэйшай навучальнай установе — Гродзенскім настаўніцкім інстытуце.
1940 г., 2 чэрвеня — На дыктоўским заводзе прайшоў першы на
прадпрыемствах горада сход стаханаўцаў.
1940 г., 25 снежня — Аткрылася першая сесія Гродзенскага Савета дэпутатаў
працоўных.
1941 г., 22-25 чэрвеня — Баі пад Гродна ў пачатку Вялікай Айчынай вайны.
1941 г., 24 чэрвеня-
16 чэрвеня 1944 г. — Акупацыя горада нямецка-фашистыскімі войскамі.
1942 г., каstryчнік — Стварэнне падпольнай антыфашистыскай арганізацыі
1943 г. — Стварэнне Гродзенскага падпольнагарайкама КП(б)Б.
1944 г., верасень — Гродзенскі настаўніцкі інстытут пераўтвораны ў
Дзяржаўны педагогічны інстытут.

- 1947 г, 20 кастрычніка — Адбыўся першы спектакль Гродзенскага абласнога драматычнага тэатра.
- 1951 г., 21 ліпеня — Адчынены Гродзенскі дзяржаўны сельскагаспадарчы інстытут.
- 1958 г., 9 жніўня — Адчынены Гродзенскі дзяржаўны медыцынскі інстытут.
- 1961 г., 29 лістапада — Знішчэнне будынка Гарнізоннага касцёла (Фары Вітаўта).
- 1963 г. — У горад прыйшоў прыродны газ з Даshawы.
- 1963 г., 30 лістапада — Пачала працеваць першая чарга азотнатукавага завода.
- 1964 г. — Пабудавана першая магістраль цеплатрасы.
- 1969 г., снежань — Гораду ўручаны Памятны Сцяг ЦК КПБ, Прэзыдыума Вярхоўнага Савета БССР, Савета Міністраў БССР і Белсавпрофа.
- 1970 г. — На базе комплекса вытворчасці азотнатукавага і капралактамавага завода створаны Гродзенскі хімічны камбінат.
- 1970 г., 11 жніўня — Адкрыты Аддзел рэгуляцыі абмена рэчываў АН БССР.
- 1974 г. — На базе комплекса вытворчасці баваўнянапрадзільнай фабрыкі створаны Гродзенскі прадзільна-нітачны камбінат.
- 1974 г. — У горадзе адчынены рух трамейбусаў.
- 1977 г. — Пачаў працу рэспубліканскі музей атэізма і гісторыі рэлігіі.
- 1978 г., 10 студзеня — Уступіла ў шэрагі дзеючых першая чарга завода сінтэтычнага валакна.
- 1978 г., 6 красавіка — Горад падзелены на два раёна – Ленінскі і Кастрычніцкі.
- 1978 г., 1 мая — На базе педагогічнага інстытута імя Я. Купалы адчынены Гродзенскі дзяржаўны універсітэт.
- 1978 г., 25 верасня — Горад узнагароджаны ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга..
- 1980 г., 30 верасня — Адчыніўся Гродзенскі абласны тэатр ляляк.
- 1983 г., 21 снежня — Гродзенскі абласны драматычны тэатр перасяліўся ў новы будынак на вул. Давыда Гарадзенскага.
- 1983 г. — На базе комплекса вытворчасці завода «Сінталакно» створана вытворчае аб'яднанне «Хімвалакно» імя. 60-годдзя СССР.
- 1985 г., кастрычнік — Нарадзіўся 250-тысячны жыхар горада.
- 1985 г. - пачынае працеваць Інстытут біяхіміі НАН Беларусі
- 1986 г. — Разбураны будынак старога чыгуначнага вакзала ў Гродна
- 1986 г., 12 сакавіка — стварэнне клуба “Паходня”
- 1986 г., 26 красавіка — Задзены ў эксплуатацыю новы будынак чыгуначнага

вакзала.

- 1986 г. — Пабудаваны новы мост праз раку Нёман.
- 1986 г., 17 мая — Адчынены Дом-музей М.Багдановіча.
- 1988 г., 18 лютага — Савет Міністраў БССР узяў пад ахову цэнтр Гродна — помнік горадабудаўніцтва і архітэктуры.
- 1989 г., 18 студзеня — Гродзенскі гарвыканкам прыме рашэнне штогод праводзіць “Дзень памяці” і “Свята горада”.
- 1990 г. — Па ініцыятыве Дз. У. Карава пачынаюць праводзіцца навуковых канферэнций “Наш Радавод”
- 1990 г. - была створана школа-гімназія №30 – цяпер - гімназія №1 імя акадэміка Я.Ф. Карскага
- 1990 г., снежань — Новы замак перададзены ўпраўленню культуры аблвыканкама. Прынята рашэнне аб размеркаванні тут абласной бібліятэкі імя Крскага і часткі гісторыка-археалагічнага музея.
- 1994 г. - Рашэннем гарвыканкама вяртаецца гістарычны герб Гродна – “Алень св. Губерта”
- 1996 г., красавік - Стварэнне Гродзенскага абласнога грамадскага аб’яднання “Ратуша”
- 1995 г., 2 лістапада — Адкрыццё на будынку чыгуначнага вакзала мемарыяльнай дошкі ў гонар паўстанцаў 1863 г.
- 1996 г. - стварэнне ў 1996 г. першага ў сучасным Гродне *ліцэя*.
- 1996 г., 25 студзеня - Створана таварыства беларускай вышэйшай школы.
- 1996 г., 21 верасня — Адчынілася першая ў Беларусі польская школа.
- 1997 г., 25 верасня — Сесія гарсавета прыняла новы сцяг горада: лазуравае палатно, у цэнтры якога алень св. Губерта з залатым крыжком паміж рагамі, ён перадзыгвае праз агароджу.

Дадатак 1.

Спіс ганаравых грамадзян

Арцем'еў Георгій Міхайлавіч – удзельнік баёў за вызваленне Гродна ў Вялікую Айчынную вайну. Званне прысвоена 28.02.1995 г.

Аслікоўскі Мікалай Сяргеевіч – Герой Савецкага Саюза, генерал-лейтэнант, удзельнік баёў за вызваленне Гродна ў Вялікую Айчынную вайну. Званне прысвоена 29.09.1970 г.

Болдзін Іван Васільевіч – генерал-палкоўнік, камандуючы 50-й арміяй, удзельнік вызвалення Гродна ў Вялікую Айчынную вайну. Званне прысвоена 22.02.1968 г.

Валчэцкая Алена Уладзіміраўна – заслужаны майстар спорту СССР па спартыўнай гімнастыцы, дацэнт кафедры тэорыі і методыкі фізічнай культуры ГрДУ імя Я.Купалы. Званне прысвоена 19.09.2008 г.

Водчыц Рыгор Мікалаевіч – брыгадзір, майстар домабудаўнічага камбіната. Званне прысвоена 23.09.1987 г.

Глазуноў Мікалай Кузьміч – генерал-маёр, удзельнік баёў за вызваленне Гродна ў Вялікую Айчынную вайну. Званне прысвоена 28.09.1984 г.

Данілаў Андрэй Сцяпанавіч – у гады Вялікай Айчыннай вайны лётчык-знішчальнік. Званне прысвоена 01.07.1964 г.

Іваноў Сяргей Фадзеевіч – удзельнік баёў за вызваленне Гродна ў Вялікую Айчынную вайну. Званне прысвоена 28.02.1995 г.

Карбышаў Дзмітрый Міхайлавіч – генерал-лейтэнант інжынерных войск. Званне прысвоена 15.07.1964 г.

Кныш Рэнальд Іванавіч – заслужаны трэнер БССР (1960), заслужаны трэнер СССР (1964), трэнер многіх вядомых спартсменаў па жаночай гімнастыцы. Званне прысвоена 27.09.1972 г.

Кузняцоў Аляксей Міхайлавіч – удзельнік баёў за вызваленне Гродна ў Вялікую Айчынную вайну. Званне прысвоена 23.09.1987 г.

Курловіч Аляксандр Мікалаевіч – чэмпіён ХХIV і ХХV Алімпійскіх гульняў па цяжкай атлетыцы. Званне прысвоена 17.12.1992 г.

Лебедзеў Іван Данілавіч – Герой Савецкага Саюза, удзельнік Вялікай Айчыннай вайны. Званне прысвоена 25.05.2000 г.

Маслакоў Дзмітрый Андрэевіч – доктар медыцынскіх навук, рэктар Гродзенскага дзяржаўнага медыцынскага інстытута (1962–1997). Званне прысвоена 05.03.1997 г.

Маставенка Дзмітрый Карпавіч – удзельнік абарончых баёў за Гродна ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Званне прысвоена 06.12.1967 г.

Мендараў Пётр Апанасавіч – першы сакратар Гродзенскага гаркама КПБ (1973–1985). Званне прысвоена 27.04.1999 г.

Навумаў Васіль Рыгоравіч – заслужаны настаўнік БССР, былы дырэктор СШ № 18 г. Гродна, удзельнік Вялікай Айчыннай вайны. Званне прысвоена 28.02.1995 г.

Паўлоўскі Аляксандр Аляксеевіч – генерал-лейтэнант. Званне прысвоена 10.11.2004 г.

Ратайка Пётр Іванавіч – першы старшыня Гродзенскага гарадскога Савета дэпутатаў. Званне прысвоена 06.12.1967 г.

Розанаў Васіль Данілавіч – кіраўнік антыфашистскай падпольнай організацыі ў Гродне ў Вялікую Айчынную вайну. Званне прысвоена 01.07.1964 г.

Селіванчык Наталля Уласаўна – былы галоўны ўролаг Гродзенскай вобласці, загадчык уралагічнага аддзялення абласной клінічнай бальніцы, заслужаны ўрач Рэспублікі Беларусь, удзельнік Вялікай Айчыннай вайны. Званне прысвоена 23.04.1998 г.

Соламава Вольга Іосіфаўна – сакратар Гродзенскага падпольнага гарадскога камітэта ЛКСМБ. Званне прысвоена 1.07.1964 г.

Фурса Лявонцій Пятровіч – трэнер зборнай каманды Рэспублікі Беларусь па вольнай барацьбе, заслужаны трэнер БССР. Званне прысвоена 27.08.2004 г.

Чопчыц Адам Сідаравіч – кіраўнік народнага ансамбля песні і танца «Нёман» пры Гродзенскім гарадскім Доме культуры. Званне прысвоена 22.05.1997 г.

Шыдлоўскі Аляксандр Канстанцінавіч – заслужаны дзеяч культуры БССР (1960), кампазітар. Званне прысвоена 23.09.1987 г.

Дадатак 2

Спіс бурмістраў Гродна

Грандзіч Сымон	16 ст.
Багданавіч (Храбтовіч) Федка	1507 г.
Федка	1509 г.
Драбышэвіч Мацей	1528 г.
Кудаевіч Раман	1536 г.
Хадкевіч Рыгор	1536 г.
Пешкі (Пенскі) Матыс	1538-1541 гг.
Пацуціч Ян	1539-1540 гг.
Кудаевіч Раман	?
Міскевіч Адам	1539-1541 гг.
Квач Ян	1540 г.
Лянковіч Тарас	1540 г.
Бернатовіч Ян	1541 г.
Дуевіч Раман	1541 г.
Гранда Шымон	1561 г.
Гамнеж Ян	1571 г.
Ільковіч Ян	17 ст.
Адамовіч Станіслаў	17 ст.
Тарасовіч Іван (Ян)	1600 г.
Мяжэйскі Ян	1611 г.
Фандэберг Ганус (Ганс)	1627-1629 гг.
Яцковіч Тэадор	1634 г.
Цвікла (Цвікліч) Станіслаў	1641, 1642, 1653-1654 гг.
Ляўковіч Пётр	1646, 1659 г.
Высоцкі Яраш	1650 г.
Лагоўскі Тамаш	1659 г.
Адамовіч Ян	1660 г.
Зеляпуха (Заляпуга) Ян	1660 г.
Явароўскі Ян	1663 г.
Дзіва Канстанцін	1664 г.
Цвікліч Казімір	1665 г.
Цвікліч Адам	1670, 1672 г.
Паўльсен Ганус	1674 г.
Концкі Пётр	1676 г.
Багдановіч Хвёдар	1678 г.
Пятроўскі Войцех	1679, 1691 гг.
Канановіч Ян	1691 г.

Катовіч Францішак	1696 г.
Разумовіч Ян Казімір	1712-1718, 1727 гг.
Мэйстэр Ян	1718 г.
Шульц Зыгмунт	1723 г.
Судан (Судане) Юзаф	1727 г.
Цяхлевіч Войцех	1730 г.
Ёрдан Ян Каспар	1741-1754 гг.
Календа Міхал	1742 г.
Бадаракі (Бедаракі) Юзаф	1753-1754 гг.
Сталінскі Андже́й-Францішак	1754-1786 гг.
Абрамовіч Казімір	1768 г.
Рафановіч Якуб	1783 г.
Гартман (Гертман) Пётр	1786 г., 1790 г.
Лянкевіч Даніэль	1787 г.
Рафановіч Якаў	1791 г.
Зялінскі Юзаф-Антоні	1794 г.
Касальскі Ян	1832 г.
Элерт	1836 г.
Гейслер Саламон	1836 г.

Дадатак 3

Спіс войтаў Гродна

Грынкевіч Пётр	1538 г.
Чашэйка Пётр	1539-1540 гг.
Станіслаў ?	1541 г.
Міцкевіч Павел	1561 г.
Пехцыцкі Матыс	1639 г.
Бадаракі (Бедаракі) Юзаф	1743-1745 гг.
Зялінскі Юзаф-Антоні	1786-1792 гг.
Абрамовіч Казімір	1791, 1795-1797 гг.
Урублеўскі Ігнацій	1804-1809 гг.

Дадатак 4

Спіс прэзідэнтаў Гродна

Бадаракі (Бедаракі) Юзаф (менавіта ён ўпершыню ў афіцыйных документах названы словам “прэзідэнт”)	1753-1754 гг.
Клава (Клаве) Тадэвуш	1792-1794 г.
Бярвінскі ?	1810 г.
Мучынскі Францішак	1812, 1817 г.
Крэйбіх Казімір	1818-1823 гг.
Міхальскі ?	1893 г.
Лістоўскі Эдвард Эдвардавіч	1893, 1907, 1912, 05.03.1919-11.05.1922 гг.
Нелюбовіч Віктар	12.05-17.07.1922 г.
Стенпнеўскі Эдвард	17.07.1922-1927 гг.
Сулістроўскі Казімір	1935 г. “былы”
Міскі Віктар	1936 г.
Ціэнскі В.	1937 г.
О’Брыен дэ Лясі Маўрыкій Аляксандравіч	1939 г.
Цыдзік Страфан	1939 г.

Дадатак 5.

Спіс старшины гарвыканкама і гарсавета

Гарвыканкам

1. Саўкоў Б.М.	1944 – 1945 гг.
2. Ражноўскі І.В.	1945 – 1948 гг.
3. Ціханчук М.П.	1948 – 1950 гг.
4. Пяткевіч Г.В.	1950 – 1952 гг.
5. Грыбаедаў М.І.	1952 – 1955 гг.
6. Барысік М.А.	1955 – 1960 гг.
7. Воранаў М.М.	1960 – 1962 гг.
8. Ушацкі І.І.	1962 – 1965 гг.
9. Ахрыменка Г.В.	1965 – 1973 гг.
10. Калацэй М.Я.	1973 – 1982 гг.
11. Андрыеўскі С.М.	1982 – 1989 гг.
12. Домаш С.М.	1990 – 1993 гг.
13. Крупенка Г.А.	1993 – 1996 гг.
14. Пашкевіч А.М.	1996 – 2002 гг.
15. Антоненка А.І	2002 – 2008 гг.

Гарсавет

1. Ратайка П.І.	1939 – 1941 гг.
2. Крупенка Г.А.	1993 – 1995 гг.
3. Гудзей Ф.П.	1995 – 2003 гг.
4. Казялкоў Б.М.	з 2003г.